

30

NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

DR ALFÖLDI ANDRÁS,

DR HUSZÁR LAJOS

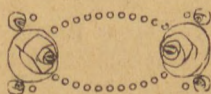
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

XXXIV – XXXV. ÉVFOLYAM

1935 – 1936.

KIADJA

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT

BUDAPEST

STÁDIUM SAJTÓVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1938.

TARTALOM:

<i>Alföldi András: Siscia</i>	3
<i>Andreas Alföldi: Siscia</i>	9
<i>Radnóti Aladár: A börgöndi éremlelet</i>	24
<i>Jeszenszky Géza: Az első magyar rézpénzek</i>	35
<i>Bohdaneczky Imre: A pénzhamisítás Magyarországon a középkorban</i>	48
<i>Huszár Lajos: Soproni iskolai jutalomérmek a XVII. századból</i>	58
<i>Telcs Ede: A Magyar Num. Társulat 35 éves fennállására készült emlékérem</i>	64
<i>Alföldi András: A viminaciumi állami pénzverde keletkezésének dátumához</i>	65
<i>Andreas Alföldi: Zur Entstehungszeit der staatlichen Münzstätte in Viminacium</i>	66
<i>Csánky Miklós: Az abai éremlelet</i>	68
<i>Rudnay Gyula: Adatok II. Rákóczi Ferenc érmészetéhez</i>	71
<i>Baresay-Amant Zoltán: A Habsburg-ház 1849-i detronizálása után tervezett magyar fém-pénzek</i>	72
<i>Faludi Géza: Adatok az Ulrik-keresztek corpusához</i>	73
<i>A Magyar Történeti Múzeum Éremtára kiemelkedőbb új szerzeményei</i>	75
<i>Horváth Adolf János: Éremleletek Szobon és vidékén</i>	76
<i>Mérey Andor: Kurd-gyulaai római éremlelet</i>	77
<i>H. L.: Éremleletek</i>	78
<i>Irodalom</i>	80
<i>Társulati élet</i>	84
<i>Deutscher Auszug</i>	86
<i>Extraits français</i>	89

A végén 10 képes tábla.

*A közleményekben foglalt állításokért és az éremleírások helyességéért azok szerzői felelősek.
A Numizmatikai Közlöny közleményeinek úgy utánnnyomása, mint fordítása, valamint a közölt képek
utánnnyomása, akár eredeti, akár változtatott nagyságban, tilos. Kéziratokat nem adunk vissza.*

MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT

Alakult 1901-ben a numizmatika tudományos művelésére és a hazai éremgyűjtés fejlesztésére.

A társulat folyóirata a

NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY

Szerkeszti *DR. ALFÖLDI ANDRÁS*, egyet. nyilv. rendes tanár
(Budapest, IV., Ferenc József-rakpart 25.)

A társulat tagjai tagsági díjuk fejében kapják a Közlönyt. A tagok kötelezettsége legalább 3 évre terjed. A fővárosban lakó tagok legalább 10 pengő, vidéken és külföldön lakó tagok legalább 6 pengő tagsági díjat fizetnek. Az alapító tagok legalább 100 pengőt fizetnek egyszersmindenkorra.

A Közlönybe szánt cikkek és közlemények kéziratai, úgyszintén tudományos ügyekben, továbbá leletek, gyűjtemények és numizmatikai irodalmi termékek dolgában való értesítések és kérdések közvetlenül a szerkesztőhöz küldendők.

Társulati ügyekben és új tagok felvételét illetőleg, úgyszintén hirdetések és esetleges reklamációk dolgában is a társulati elnök, *Zimmermann Lajos dr.* intézkedik. Címe: Budapest, IV., Váci-utca 78—80. szám. Telefonja: 380—140. Hivatalos órát tart a társulat helyiségében (VIII., Csepregy-utca 4. sz. II. emelet 15.) csütörtök este 6 és 8 óra között.

A társulati könyvtár és gyűjtemény a társulat helyiségében *Karny Rezső dr.* főkönyvtáros, továbbá *Huszár Lajos dr.* és *Jónás Elemér dr.* könyvtárosok, valamint *Szentgáli Károly* főtítkár és a társulati gyűjtemény őre hivatalos órái alatt — csütörtök este 6 és 8 óra között — áll a tagok rendelkezésére.

NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT MEGBÍZÁSÁBOL.

SZERKESZTI

DR ALFÖLDI ANDRÁS,

DR HUSZÁR LAJOS

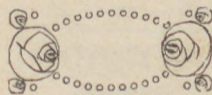
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

XXXIV – XXXV. ÉVFOLYAM

1935 – 1936

KIADJA

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT

BUDAPEST

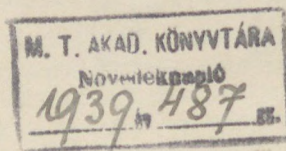
STÁDIUM SAJTÓVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1938.

TARTALOM:

<i>Alföldi András: Siscia</i>	3
<i>Andreas Alföldi: Siscia</i>	9
<i>Radnóti Aladár: A börgöndi éremlelet</i>	24
<i>Jeszzenszky Géza: Az első magyar rézpénzek</i>	35
<i>Bohdaneczky Imre: A pénzhamisítás Magyarországon a középkorban</i>	48
<i>Huszár Lajos: Soproni iskolai jutalomérmek a XVII. századból</i>	58
<i>Telcs Ede: A Magyar Num. Társulat 35 éves fennállására készült emlékérem</i>	64
<i>Alföldi András: A viminaciumi állami pénzverde keletkezésének dátumához</i>	65
<i>Andreas Alföldi: Zur Entstehungszeit der staatlichen Münzstätte in Viminacium</i>	66
<i>Csánky Miklós: Az abai éremlelet</i>	68
<i>Rudnay Gyula: Adatok II. Rákóczi Ferenc érmészetéhez</i>	71
<i>Barcsay-Amant Zoltán: A Habsburg-ház 1849-i detronizálása után tervezett magyar fémpénzek</i>	72
<i>Faludi Géza: Adatok az Ulrik-keresztek corpusához</i>	73
<i>A Magyar Történeti Múzeum Éremtára kiemelkedőbb új szerzeményei</i>	75
<i>Horváth Adolf János: Éremleletek Szobon és vidékén</i>	76
<i>Mérey Andor: Kurd-gyulai római éremlelet</i>	77
<i>H. L.: Éremleletek</i>	78
<i>Irodalom</i>	80
<i>Társulati élet</i>	84
<i>Deutscher Auszug</i>	86
<i>Extraits français</i>	89

A végén 10 képes tábla.

Siscia.

(Előmunkálatok a Pannoniában vert római pénzek rendszeres összefoglalásához.)

II.

II. Claudius és Quintillus veretei.

E császárok pénzverését igen nagy szorgalommal és szakértelemmel gyűjtötte össze Andreas Markl.¹ A nagynevű bécsi gyűjtőkörnek ez az érdekes tagja nagyszerű anyagot szedett össze hosszú évek szorgalmas munkájával és jórészt neki köszönhetjük még azt is, ha az ő úttörő publikációjának hiányain minden nehézség nélkül segíteni tudunk. Ezek a hiányok t. i. abban nyilvánulnak, hogy Markl nem közölte sem az előlap-
lapi változatokat, sem az általa számba vett példányok őrzési helyét, amit könnyen pótolhatunk. De szükséges volt az is, hogy minden hozzáférhető variánst megbízható ábrakon be is mutassunk, mert az éremstílus jellegzetességeit másképpen megismertetni nem lehet és minden szószátyár leírásnál fontosabb a hiteles reprodukció; de igen lényeges az is, hogy ily kifogástalan képanyag közrebocsájtásával egyúttal hozzáférhetővé tegyük az éremanyagot szélesebb rétegek, más rokonszakok kutatói stb. részére is. Képanyagunkat jórészt a pompás komini éremlelet² frissen megőrzött példányairól vettük a zágrábi múzeum szívéssége folytán, amelyet a Markl-féle speciális gyűjtemény és a bécsi törzsgyűjtemény nagyszerű anyagával egészítettünk ki³ első sorban.

Markl után újra összefoglalta Claudius és Quintillus sisciai anyagát P. H. Webb a Mattingly—Sydenham-féle kitűnő kézikönyvben.⁴ Sajnos, e nemes jellemű barátja a numizmatikának nem ismerte jól ezt az anyagot s áttekintése nem jelent haladást. Ez nem csoda, mivel új anyagot Markl óta úgyszólván éppen csak az említett komini lelet szolgáltatott számunkra. Sajnos, a mi összeállításunk is csak ideiglenes jellegű. Anyaggyűjtésünk itt korántsem oly teljes, mint p. o. a következő adalékunk. Mindössze nyolc gyűjtemény anyagát dolgoztuk fel, amelyek a következők:

1. Berlin, Staatliches Münzkabinett, Kaiser-Friedrich-Museum (B).
2. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum (Bp).
3. London, British Museum (L).
4. München, Staatliche Münzensammlung, Alte Akademie (M).
5. Oxford, Ashmolean Museum (Oxf.).
6. Paris, Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale (P).

¹ A. Markl, Numismatische Zeitschrift 16, 1884, 1 skk. (Claudius veretei), továbbá ugyanott 22, 1890, 11 skk. (Quintillus veretei).

² V. ö. Baresay—Amant Z., A komini éremlelet (Dissertationes Pannonicae, 2. ser. 5), 1937, 945 skk. szám.

³ Hálás köszönetet kell mondanom e helyen mindazoknak, akik munkámban támogattak. Ezek: Bécsben A. O. v. Loehr, K. Pink és G. Elmer; Zágrábban V. Hoffiller és J. Klemenc; Berlinben J. Liegle; Párisban P. le Gentilhomme; Londonban H. Mattingly; Oxfordban H. Sutherland; Budapesten Jónás E.; Münchenben M. Bernhart és P. Grottemeyer; ezenkívül a technikai kivitelben sok segítségemre volt tanítványom, Lakos J.

⁴ H. Mattingly—E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage 5/1, 1927, 225 skk., 245 skk. 11.

7. Wien, Bundessammlung von Münzen, Medaillen, usw., Kunsthistorisches Museum (W).

8. Zagreb, Horvát Nemzeti Múzeum (Z).

A zárjelben levő betűk a rajzos táblázatainkon használt rövidítéseket jelzik, míg a táblázatokon zárjelben levő számok azt jelentik, hogy a komini leletben hány darab fordult elő az egyes változatokból, — ami a ritkasági fokra ad némi felvilágosítást. A felsorolt nagy közgyűjteményeken kívül még a milanoi Conte Cornaggia—Medici—Castiglioni és a bécsi Hauptmann K. Hollschek-féle magángyűjteményekben, továbbá a Klagenfurti Landesmuseumban találtam 1—2 új variánst. Kétségtelen, hogy még egész sor apró változatot össze lehetett volna szedni az európai gyűjtemények rendszeres leutazásával; azonban a tapasztalat azt mutatta, hogy ezeket a igénytelen bronzpénzeskéket a felsorolt nagy éremtárakon kívül alig gyűjthették rendszeresen s így sokkal tanácsosabbnak mutatkozott pontosan összeállítani a könnyen hozzáférhető anyagot s táblázataink alapján kérni a ki nem aknázott köz- és magángyűjtemények őreit ill. tulajdonosait az ismeretlen fajták közlésére, — amit ezennel ünnepélyesen megteszek.

Nem töltjük az időt ezúttal metrologiai fejtegetésekkel sem, mert ezek akkor lesznek helyénvalók, amikor Gallienustól egészen Diocletianus reformjáig eljutva, egy zárt fejlődési periodust áttekinthetünk. Ugyanígy nem volna helyes a portréstílust ezúttal méltatni,⁵ mivel a sisciai verde arcképei Gallienustól egészen Aurelianus reformjáig elválaszthatatlan stílárius egységet alkotnak, amelyet sokkal jobban érzékeltethetünk majd a következő császárok dús aranyverésének publikációja alkalmával. Csak még egy általános megjegyzést kell előrebocsájtanunk Claudius és Quintillus sisciai éremtípusairól. Bizony, ezek igen sivár képet nyújtanak. Az élményszerű jelen bélyege teljesen hiányzik róluk. Mintha nem is a gót háború borzalmi közepette verték volna e pénzeket s nem egy rettentő pestisjárvány alatt; mintha nem kínozták volna Pannoniát s vele a római világot a gazdasági válság és nem fűtötte volna a vallási forrongás: a hátlapok csak arról beszélnek, hogy a császár békét, boldogságot, új aranykort hoz. A császár megváltó evangéliuma szinte túl akarja harsogni a bajok jajsavát, el akarja altatni a panaszokat, — csak a rossz kivitelű és ezüsttartalmukat elvesztett pénzdarabok árulják el az akkori nyomorúságot. Ez a theologikus alaptónus és az aktualitás teljes hiánya a hátlap típusokon megfoszt attól is bennünket, hogy az akkor nálunk zajló történelmi események megítéléséhez adatokat kapjunk a sisciai vereteken.

Aranyat alig vertek ekkor a pannoniai verdében. Mindössze két ilyen ismerék:

1. Av.: IMP CLAVDIVS CAES AVG. Babérkoszorús fej balra.

Rev.: ROMAE AETERNAE. Roma balra ül, globust és sceptrumot tartva, székehez támasztva pajzsra. — Zagreb, Horvát Nemz. Múz. I. t. 36.

E példány előlapi körirata az első emisszióra vall, de a portré már nem a Gallienusé, mint az 1. emisszió antoninianusain, hanem Claudius sikerült képmása.

2. Av.: IMP CLAVDIVS AVG. Babérkoszorús, páncélos mellkép jobbra.

Rev.: PAX PVBLICA. Pax balra ül olajággal és sceptrummal. Catal. Montagu (Paris, 1896), pl. 23,676.

A portré páncélja a késői antoninianusokon ismétlődik, v. ö. IV. t. 12—13.

Az ezüsttel futtatott aprópénz kibocsájtványai a következők.

I. Emisszió. (I. táblázat.)

Rövid ideig tartó kibocsájtvány. A verde ekkor még nem kapta meg az új császár képmását s így Gallienus fejét használta fel csekély változtatásokkal az IMP CLAVDIVS CAES AVG és IMP CLAVDIVS PF AVG feliratú előlapokhoz. A hátlapokat is Gallienustól örökölték (v. ö. Siscia I., 16 skk.). Verdejegyeket a szelvényben vagy a mezőben még nem alkalmaznak. A mellképek is mindössze három egyszerű változatot mutatnak. A következő típusok tartoznak ide:

1. AEQVITAS AVG, balra álló megszemélyesítés mérleggel és bőségszaruval. I. t. 6—8., 13—14., 16.

⁵ V. ö. általában megjegyzéseimet a „Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission“ c. emlékkönyvben, 1929, 35 skk.

2. FELICITAS SAECVLI. Balra álló Felicitas hosszú nyelvű Merkurbottal és bőségszaruval. *I. t. 4—5., 11.*

3. FORTVNA RED. A (császárt visszasegítő) szerencse megszemélyesítője b. áll kormánylapáttal és bőségszaruval *I. t. 1., 15.*

4. RESTITVT ORBIS. A császár páncélban és paludamentummal a vállán b. áll oltár mellett, melynek lángjára paterából áldozatot szór; baljában hosszú lándzsa, melyre támaszkodik. *I. t. 2—3., 9—10.*

5. SALVS AVG. A császár jólétének, ill. boldogulásának perszonifikációja b. áll, paterát tartva egy oltár fölé, amelyről kigyó emelkedik az áldozócsésze fölé.

6. VICTORIA AVG. A „császári győzelemistennő” — így nevezi a körirat — b. lép, koszorút és pálmaágot tartva. *I. t. 12.*

Akármily sablonos e típus-sorozat, tisztán kifejezi a *procurator monetae* által elgondolt opportunisztikus uralkodó-programmot: a császár győz (*Victoria Aug.*), ezáltal helyreállítja a római világot (*Restitut. orbis*), Fortuna visszavezérli (*Fortuna red.*) s akkor már az ő épségben maradása (*Salus Aug.*) garantálja, hogy boldog korszak következik a világra (*Felicitas saeculi*); az ő méltányossága majd a pénzromlásban is rendet teremti (*Aequitas Aug.*).

II. emisszió. (A II—VII. táblázatokon, a III-ikkal együtt.)

Az előlap körirata ebben a kiadványban (s a következőben is mindvégig) IMP CLAVDIVS AVG. Nagyobb mennyiségben csak a jobbra néző páncélos előlappal vert pénzdarabokat gyártották, majd a szemből és hátulról ábrázolt, paludamentumos mellképeket még aránylag szép számban állították elő; a kissé komplikáltabb előlapok többnyire igen ritkák, — úgy, mint a szokványostól eltérő hátlapok is (mint az AETERNITATI AVG, VOTA ORBIS, ORIENS AVG, LIBERALITAS AVG, VIRTVS AVG lovas császárral, MARS VICTOR, ROMAE AETERNAE típusok). Most már használnak verdejegyeket is, bár a kiadvány egy része még mindig nincs szignálva. Két műhely dolgozik, amelyeket az I. és II. számokkal jelölnek. A *Virtus Aug.* (Mars) hátlapon egyedül és kivételesen fellépő csillag kétségtelenül a típussal magával hozandó összefüggésbe, — amint már Markl megjegyezte.

Ezen emisszió folyamán a következő hátlapokat adták ki. Mind a két műhely gyártotta a következő típusokat:

1. AEQVITAS AVG, mint fent. *I. t. 20. II. t. 1. 7. 13. 16. 33. III. t. 11. 13. 18. 32. IV. t. 1. 22—23. V. t. 1. 34. VI. t. 9.*

2. SPES AVG, b. áll vagy lép, jobbában virág, baljával szoknyáját fogja. *I. t. 17—18. 22. 31. 34. II. t. 4. 14—15. 18—21. III. t. 16. 20—22. 30. IV. t. 32. V. t. 12—13. 25—26. VI. t. 1. 7. 15—20. 29—31.* (A táblázatokon ketté van választva a típus, aszerint, hogy Spes a virágot csak maga elé, vagy magasra fel tartja-e.)

3. VICTORIA AVG. Victoria b. lép koszorút és pálmaágot tartva. *II. t. 32. V. t. 9.*

4. PAX AVG. Pax b. áll olajággal és keresztben tartott hosszú sceptrummal. *II. t. 3. 22. III. t. 1. 4. 28—29. IV. t. 10—11. 18. 33.*

Csupán az első műhelyben (tehát I jeggyel) verték a következő típusokat:

5. LIBERALITAS AVG. A császári bőkezűség megszemélyesítése b. áll, felemelt jobbában táblácskát, baljában bőségszarut tart. *III. t. 14. VI. t. 26.*

6. ANNONA AVG. A gabonaellátás perszonifikációja b. áll, jobbában kalászkok, balkarján bőségszarú; előtte modius kalászokkal. *I. t. 26. II. t. 5—6.*

7. MARS VLTOR. A bosszúló hadisten b. áll globust és lándzsát tartva. *V. t. 19.*

8. LAETITIA AVG. A (császár jó uralma vagy győzelme miatti és a császárunnepek évfordulóin kötelező) örvendezés megszemélyesítése b. áll, koszorút és bőségszorút tartva. *I. t. 19. 27—28. II. t. 8. 17. 27. III. t. 6. 10. 12. 33. IV. t. 6—7. 14—16. 24. V. t. 1—2. 32—33. VI. t. 2—5. 8. 10—11. 14. 23. 33—34.*

9. LAETITIA AVG. Ugyanaz az istennő b. áll és jobbában szintén koszorút tart, de bal kezével kormánylapátra támaszkodik. *II. t. 9.*

10. PAX AVG. A béke istennője b. siet, felemelt jobbában olajágot, balján kormánypalcát tartva (rézsút). *IV. t. 8—9. V. t. 27—28.*

Csak a második műhely jegyével (tehát II szignálással) ismerem a következő típusokat:

11. VIRTUS AVG. Mars b. áll pánccelban, jobbjaival pajzsára támaszkodik, bal karjával lándzsáját fogja. A mezőben sokszor csillag. *II. t. 25—26. III. t. 5. 24. 26—27. IV. t. 35. V. t. 5—8. 18. 23—24. 31. VI. t. 21—22. 25.*

12. VIRTUS AVG. A császár jobbra vágat, dőlésre emelt lándzsával. *III. t. 17. V. t. 14. VI. t. 13.*

13. FIDES MILITVM. A katonai hűség perszonifikációja b. nézve áll, s két hadi-jelet tart. *II. t. 28. III. t. 3. 25.*

14. FIDES MILITVM. Hasonló típus az előbbihez, de *Fides* jobbra néz és csak az egyik kezében van hadijel, a másikban zászló (*vexillum*) látható. *II. t. 34.*

15. VOTA ORBIS. Két Victoria pálmáira pajzsot helyez, amelyre S C betűk felírva. *I. t. 29—30. III. t. 31. 35. V. t. 20. VI. t. 24.*

16. PROVIDEN AVG. A császári előrelátás megszemélyesítése b. áll, jobbjaiban rövid pálcá, mellyel a lába előtt fekvő globusra mutat, bal karján bőségszaru. *II. t. 2. 31.*

Ezekon kívül van még néhány hátlap, amelyeket csak verdejegy nélkül ismerek.

Ezek:

17. ORIENS AVG. Sol b. áll, jobbját áldólag felemeli, baljában globus. *V. t. 15—16.*

18. MARS VICTOR. A hadak ura pánccelal és sisakkal jobbra lépdél, jobb kezében előre szegzett lándzsa, baljában pajzsa. *V. t. 21.*

19. AETERNITATI AVG. Saturnus j. áll hosszú lepelben, sarlót és rézsút tartott sepetrumot fogva. *V. t. 22.*

20. FORTUNA RED. A visszavezérlő Fortuna b. áll, jobb kezében kormánylapát, baljában bőségszaru. *I. t. 21. II. t. 10—11.*

21. ROMAE AETERNAE. Roma b. ül, kezében globus és hosszú sepetrum, mellette pajzsa. *II. t. 12.*

Figyelmeztetnünk kell arra, hogy ez a kiadvány több részre tagolódik, amelyeket még nem tudunk egész tökéletesen megkülönböztetni, elegendő anyag hiányában. Így p. o. a legelső IMP CLAUDIVS AVG előlapokkal még nem járt szignatúra; az aránylag nagy fejek idesorolják az *Aequitas Aug.*, *Fortuna red.*, *Annona Aug.*, *Pax Aug.* és *Romae aeternae* típusokat, — legalább is részben. A szignált sorozat körében egy rendkívül érdekes technikai folyamatot figyelhetünk meg: a fejek fokozatos kisebbedését. Ez csakis úgy származhatott, hogy a pénzek portréit használták fel az új apatövekhez s az ezekből előállított anyatövek persze valamivel kisebbek lettek náluk. Ennek az átültetésnek folytonos ismétlése oly mértékben fokozta a fejek kisebbedését, hogy gombostűfejnívé lettek, — holott egy évnél semmi esetre sem tarthatott tovább ezen kiadvány élettartama. Legjobban megfigyelhető ez az összezsugorodás a császár háta felől ábrázolt paludamentumos mellképnél, amelynek kisebbedését a *II. t. 1—22. 25—34. III. t. 1—10.* képsorozat illusztrálja; de épp ily tiszta e folyamat hatása a pánccelos mellképek általunk összeállított sorozatánál is, v. ö. *IV. t. 21—23. 32. 33. 35. V. t. 1—2. 5—9. 12—17. 19—26. 30—32.*

A hátlapú típusok itt is csak olyan gondolatszegény ismétlései a szokványos császárdícsérő típusoknak, mint az első emisszióban. Egyrészt győzelmet hirdetnek, a császár vitézségét magasztalva s az ennek nyomán beköszönő béke vágyálmát igyekeznek az elgyötört alattvaló elé varázsolni; apellálnak a katonák császárhűségére s Marsot idézik, meg az uralkodót a háborúból szerencsésen visszavezérlő Fortuna istenasszonyt. Másrészt a császár méltányosságát hangoztatják újra meg előrelátását s a gabonaellátással hozakodnak elő, — biztosan ígéretes volt ez, hogy majd csak megjavul az élelmezés; a császári bőkezűség is csak olyan kecségtetés, mint a többi. Egyáltalában, a mai propaganda és egyéb népboldogító eszközök közvetlen ősei ezek a tódító, jelszó-féle képzetek, s velük együtt még az „Öfelsége saját reménysugara“ is (ahogy a *Spes Augusti*-t fordíthatjuk), meg az „Öfelsége örömistennője“, amely kíséri. Még a legérdekesebb a *Vota orbis* típusa, amely a császár öt- vagy tízéves fogadalmi ünnepének felajánlását örökíti meg (*vota quinquennalia* vagy *decennalia suscepta*) és az e szolgálatteljesítésben kötelező hízélgés az uralkodó örökkévaló életéről s örökkévalóságáról (*Aeternitati*

Boldog idők jönnek (*temporum felicitas*), állítják pénzeink, bőséget hoz a császár (*Uberitas Aug.*), béke lesz (*Pax Aug.*), még pedig örök béke (*Pax aet.*), a császár vigasságának (*Laetitia Aug.*) ideje közeleg, mert előrelátó a mi urunk (*Providen. Aug.*) s méltányos (*Aequitas Aug.*), — hajtogatják. Jobbat nem tudnak.

Markl (Num. Z. 16, 1884, 57) még egy P M TR P COS PP hátlapot felsorol, „Kaiser links sitzend“ típusal. Ezt nem ismerem.⁶ Nem létezik az általa (id. m. 58 l. 2. sz. a.) feltételezett IMP CLAUDIVS PF AVG felírású előlap ebben az emisszióban; az az AEQVITAS AVG hátlap, t. i., melyet ily avers-rel ismer, az a legelső emisszióba való, többről pedig ő sem tud.

Quintillus veretei. (VII. t. és VIII. táblázat.)

Egyedül az elértéktelenedett antoninianusokat gyártották ezen 77 napos uralom alatt Sisciában; aureusokat legalább eddig nem ismerünk. Ha Markl az előlapokat is feltjegyezte volna, nem maradt volna más dolgunk, mint egyetlen új típust (MARTI PACI) hozzátoldani az ő összeállításához; így sem marad más teendők, mint a mellképvariánsokat és az egyes példányok provenienciáját elkönyvelni, s bemutatni ezeket képeken is.

Az előlap változása két részre tagolja az egyetlen emissziót. Kétségtelen, hogy az IMP C M AVR CL QVINTILLVS AVG felirat a korábbi, a CL nélküli változat pedig a későbbi közülük. A hátlapok legnagyobbára ugyanazok maradtak, mint Claudius utolsó kiadványában, csak a műhelybeosztás lett szabályosabb; minden officina 1 típust ver, a 2. kivételével, mely 3, ill. 2 típust reprodukál.

Akármilyen szürkék és egyhangúak Claudius és Quintillus sisciai veretei, mégis van valami történeti tanulságuk.

A *Chronicon paschale* azt mondja, hogy Claudius a gótok legyőzése után bevette Sirmiumot, szóval valamely germán nép előzőleg elfoglalta volna e fontos városunkat. Ezt a legújabb történeti monografia⁷ el is hiszi. Szerintünk azonban a sisciai verde zavartalan működése elképzelhetetlen volna, ha tőle keletre a pannoniai limes kulcsa, Sirmium elesett volna. Csak annyi a tény, hogy Claudius Sirmiumba jött a Balkánról s innen vezette a germánok elleni utolsó operációkat. Még fontosabb az a tanulság, amelyet a sisciai veretekből Quintillus és Aurelianus viszálýára nézve levont már P. Damerau (id. m. 90). Ugyanis Aurelianus a Quintillus trónralépése idején, aki Aquileiában tartózkodott, a dunai tartományokban volt a sereggel, Quintillus halálakor bizonyosan Pannoniában. Nem lehet tehát igaz a forrásoknak az az állítása (az adatokat I. Damerau, id. m. 90, 1. j.), hogy Claudius maga jelölte a trónra Aurelianus, akit ezért ennek halála után mindjárt proklamáltak is; úgyszintén nem lehet igaz, hogy Claudius halálakor a sereg mindjárt ki is kiáltotta Aurelianus császárrá. T. i. a sisciai verde Quintillusnak dolgozik, tehát az itt időző Aurelianus lázadása ellene csak később következett be. De biztos az is, hogy Siscia valamivel hamarabb kezdetett Aurelianusnak verni, mint a többi verdék, lévén legközelebb az új császárt kikiáltó seregekhez. Nem vették észre eddig azt az érdekes tény, hogy Aurelianus valóban azt a látszatot akarta kelteni, hogy Claudius őt akarta megtenni utódjául. Erre vall ugyanis a DIVO CLAUDIO-sorozat Sisciában (VII. t. 1—9. és a VIII. táblázaton), amely stílusa szerint (főleg a császárfejek alapján) nem Quintillus, hanem már Aurelianus alatt készült, még pedig nem is a legelső (kevésszámú) IMP CAES L DOM AVRELIVS AVG előlapokkal, hanem közvetlenül ezek után, az IMP C D AVRELIVS AVG és IMP C AVRELIVS AVG áversekkel, amelyeknek a DIVO CLAUDIO mellképekkel azonos nagyságú és kiviteli ábrázolásai vannak. Nem lehet így kétséges, hogy a *Divo Claudio*-sorozat Aurelianus propaganda-kibocsájtvánnya, saját uralmának a népszerű előd tekintélyét biztosítandó. Meg kell még vizsgálni, hogy a többi verdékben mikor keletkeztek a DIVO CLAUDIO-sorozatok.⁸

Alföldi András.

⁶ Van egy ilyen feliratú aranya Aurelianusnak a sisciai verdéből, amelyen ugyan nem ülő császár, hanem babérágat tartó Apolló van ülve ábrázolva; lehetséges, hogy e típus már Claudius alatt megvolt s ezt ismerte Markl.

⁷ P. Damerau, Kaiser Claudius II. Goticus (Klio, Beiheft 39), 1934, 74.

⁸ A táblákon közölt pénzek őrzési helyeinek összeállítását l. a német szöveg után.

Siscia.

(Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Münzen.)

II.

Claudius II. und Quintillus.

In der langen Geschichte der Prägung von Siscia gibt es wechselvolle und historisch belangreiche Epochen und öde, belanglose Intermezzi. Auch diejenige Periode, die wir diesmal kurz überblicken wollen, gehört zu den unscheinbaren Zwischenakten; aber kein Glied der Kette darf ausbleiben und als ein Brocken des Ganzen gewinnt auch diese farblose Reihe eine eigene Rolle und Bedeutung.

So müssen wir diesen Abschnitt, die nun an die Reihe kommt, behandeln, auch obwohl dessen Bearbeitung schon durch ein Mitglied des berühmten Wiener Sammlerkreises im Wesentlichen erledigt wurde. Wir meinen natürlich die Studien von Andreas Markl, der durch eine lange Sammlertätigkeit und viele Hingabe ein hervorragendes Material zusammengebracht und dies trefflich verarbeitet hatte.¹ Ihm selbst verdanken wir es auch vor allem, wenn die Mängel seiner grundlegenden Publikation leicht behoben werden können. Diese Mängel sind nämlich nur technischer Art: Markl hat die Vorderseiten nicht verzeichnet und damit auch versäumt die Provenienz der durch ihn bearbeiteten Exemplare anzugeben, also überhaupt keinen Katalog geboten, was ohne Schwierigkeit nachgeholt werden kann. Dann ist es gegenüber dem Vorgang der älteren Generation nötig, möglichst das ganze Material in verlässlichen Bildern festzuhalten und allen Forschern der Kaiserzeit — Kunstgeschichtlern und Religionsforschern ebenso, wie Historikern und wirtschaftsgeschichtlich Interessierten — zugänglich zu machen.

Da der Betrieb von Siscia in 268–270 n. Chr. ziemlich zusammengeschrunft gewesen und da seine Prägungen im Durchschnitt flüchtig und fehlerhaft sind, war eine solche durchgängige Abbildung dieser Reihen erst durch die wohl erhaltenen Exemplare eines neuen Schatzfundes ermöglicht, also durch die Bergung des grossen Kominer Fundes durch J. Brunšmid, durch dessen Aufnahme von mir und seine Herausgabe durch Z. Barcsay—Amant.² Willkommene Ergänzungen gab natürlich das Markl'sche Material im Wiener Münzkabinett.³ Es ist kein Wunder, dass dieses schleuderhafte Material die Sammler nicht angezogen hatte und dass nach Markl keine Spezialsammlungen mehr entstanden sind. Dies erklärt den Umstand, dass die neue Übersicht dieser Prägungen von dem verstorbenen erfahrenen englischen Numismatiker, P. H. Webb⁴ nichts

¹ A. Markl, Num. Zeitschrift 16, 1884, 1 ff. und 22, 1890, 11 ff.

² Z. Barcsay—Amant, The Hoard of Komin (Diss. Pann., 2. ser. 5), 1937 (Nr. 945 ff. die Prägungen von Claudius u. Quintillus).

³ Für die grosse Hilfsbereitschaft vom verstorbenen Prof. J. Brunšmid fühle ich mich sehr verpflichtet und möchte auch die Gelegenheit benützen, auch den anderen, die mir geholfen haben, einen herzlichen Dank abzustatten. Diese sind die Herren: Prof. V. Hoffiller und Dr. J. Klemenc in Zagreb, Prof. A. o. v. Loehr, Prof. K. Pink und Dr. G. Elmer in Wien, Prof. J. Liegle in Berlin, Dr. P. le Gentil-Comme in Paris, Dr. H. Mattingly in London, Dr. H. Sutherland in Oxford, Prof. M. Bernhart und Dr. E. Grottemeyer in München und Dr. E. Jónás in Budapest. Schliesslich half mir sehr viel in der technischen Ausführung mein Schüler J. Lakos.

⁴ P. H. Webb, in: H. Mattingly—E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage 5/1, 1927, 22 ff., 245 ff.

Neues bieten konnte. Erst der schon genannte grosse südpannonische Fund von Komin hat uns einige neue Reversstypen und eine Anzahl neuer Brustbild-Varianten geschenkt. Im allgemeinen kann man festlegen, dass die gewöhnlichen Antoniniane schon durch Markl wohl erfasst worden sind, während die prunkhaften Brustbilder der 2. Emission (s. u.) in sehr kleiner Anzahl hergestellt wurden und daher noch Vieles von ihnen fehlen muss. (Dies ist auch die Ursache, warum wir auf den Tabellen II—VII. so viele Kombinationsmöglichkeiten offen liessen). Da ein Nachjagen nach diesen sehr spärlichen Varianten in aller Welt wenig Erfolg versprach, musste sich Unterzeichneter entschliessen, lieber die unten folgende vorläufige Liste mitzuteilen und *auf deren Grundlage* die Ergänzungen von den Verwaltern der öffentlichen Sammlungen und von den Privatsammlern zu erbitten, was hiemit geschehen soll. Unsere provisorische Zusammenstellung umfasst nur die Materialien von acht grossen Kabinetts, deren Aufzählung folgt:

1. Berlin, Staatl. Münzkabinett, Kaiser-Friedrich-Museum (B.).
2. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum (Bp.).
3. London, British Museum (L.).
4. München, Staatl. Münzensammlung, Alte Akademie (M.).
5. Oxford, Ashmolean Museum (Oxf.).
6. Paris, Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale (P.).
7. Wien, Bundessammlung für Münzen, Medaillen, usw., enthaltend die Markl'sche Spezialsammlung und dazu noch andere beträchtliche Ergänzungen aus anderen Spezialsammlungen (W.).
8. Zagreb, Kroatisches Nationalmuseum; daselbst die Bestände des Fundes von Komin (Z.).

Die Buchstaben in Klammern geben die Abkürzungen an, die auf den Tabellen benutzt worden sind; die Zahlen in Klammern bezeichnen auf den Tabellen die Stückzahl der betreffenden Variante im Kominer Fund. Einige neue Stücke sind noch aus einer italienischen Privatsammlung, ferner aus der Sammlung K. Hollschek in Wien und aus dem Klagenfurter Landesmuseum verzeichnet worden.

Unsere kurze Übersicht darf keine metrologischen Ausführungen bringen, da dies m. E. erst nach der Bearbeitung des ganzen Lebenslaufs der entwerteten Antoniniane bis Diocletians Reformen einen Nutzen verspricht. Auch die stilistischen Beobachtungen müssen zurückgestellt werden, da der Porträtstil von Siscia bis zu den Reformmünzen Aurelians eine unzertrennliche Einheit bildet und auch weil erst bei Behandlung der Goldprägung dazu die Unterlage abgeben wird⁵.

Wir übergehen auf die Betrachtung der Münztypen. Man sucht auf ihnen vergebens die Spiegelung der Aktualität: die Greuel des Gothenkrieges haben sie ebenso nicht angehaucht, wie der grosse Sieg des Claudius über die Ostgermanen, — wie auch die gewaltige religiöse Gärung und die Umwälzung des politischen Lebens keine Spur auf ihnen hinterliess; nur die Finanznot zeichnet sich auf ihnen klar durch ihren Mangel an Edelmetall; der allgemeine Verfall zeigt sich auch an ihrer schlechten technischen Ausführung. Das Evangelium des Kaisererlösers, das fast ausschliesslich die allegorischen Bilder und Umschriften der Rückseiten beherrscht, passt mit seinen hohen Tönen recht merkwürdig zu diesen ärmlichen versilberten Kupferstücken. So charakteristisch auch diese theologische Aufmachung ist, vermindert sie den historischen Quellenwert unserer Münzreihen beträchtlich, da der zeitlose Grundton der Lobpreisung keine Anspielung auf die Realität und die Geschehnisse der Gegenwart zugelassen hat.

Die Goldprägung.

Man würde meinen, dass die Aufenthalt des Claudius in Pannonien eine rege Goldprägung mit sich gebracht hat. Dem ist es aber nicht so. Nicht mehr als 2 Aurei sind mir aus Siscia bekannt:

⁵ Vgl. im allgemeinen meine Bemerkungen in: Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission, 1929, 35 ff. — Wir erwarten eine grundlegende Arbeit über diese Stilfragen von R. Delbrueck.

1. Av.: IMP CLAUDIVS CAES AVG. Kopf mit Lorbeerkrantz 1.
Rev.: ROMAE AETERNAE. Die Göttin Roma 1. sitzend mit Globus und Szepter; neben ihrem Sessel ihr Schild. — Zagreb, Kroat. Nat. — Mus. Taf. I. 36.
Die Umschrift der Vorderseite würde für die Anfangsemission sprechen, doch ist das Stück schon mit einem richtigen Claudius-Porträt ausgestattet, während die 1. Antoninianen-Emission noch die Gallienusporträts benützt.
 2. Av.: IMP CLAUDIVS AVG. Belorbeertes Brustbild r.
Rev.: PAX PVBLICA. Pax sitzt n. r. mit Ölweig und Szepter. — Catal. Montag (Paris 1896), Taf. 23, 676.
- Der Panzertypus wiederholt sich auf späten Antoninianen, vgl. Taf. IV. 12—13.

Die Kupferprägung (Antoniniane).

I. Emission (Taf. I. 1—16 und Tabelle I.)

Diese kurze, erste Ausgabe mit den Avers-Legenden IMP CLAUDIVS CAES AVG und IMP CLAUDIVS PFAVG schliesst sich eng an die letzten Gallienustypen an; nicht nur die Rückseiten sind aus dem alten Inventar genommen, sondern auch die Gesichtszüge des neuen Kaisers verraten es, dass die authentische Vorlage der Claudius-Porträts noch nicht ankam, als sie geschnitten wurden. (Vgl. Siscia I., 16 ff.). Die Brustbilder beschränken sich auf die 3 einfachsten Varianten. Münzzeichen werden nicht angewendet. Die Serie enthält nur die folgenden 6 Typen:

1. AEQVITAS AVG. Taf. I. 6—8. 13—14. 16.

2. FELICITAS SAECVLI. Taf. I. 4—5. 11.

3. FORTVNA RED. Taf. I. 15.

4. RESTITVT ORBIS. Taf. I. 2—3. 9—10.

5. SALVS AVG. 1. stehend und eine Schlange fütternd, die sich von einem Alter emporhebt.

6. VICTORIA AVG. Taf. I. 12.

Es handelt sich also um ein opportunistisches Regierungsprogramm, welches jedoch nicht durch die Hofkreise vorgeschrieben wurde, da unter Claudius noch alle Münzstätten ihre eigene Wege gehen und so auch alle Emissionen von Siscia nur von dem *procurator monetae* entworfen wurden und nicht der Kaiser hat sie diktiert.⁶

II. Emission (Auf den Tafeln u. den Tabellen von der 3. Emission aus technischen Gründen nicht getrennt).

Die Umschrift der Vorderseiten ist nunmehr IMP CLAUDIVS AVG, was dann bis zum Ende der Regierung von Claudius verbleibt. Nur die einfachsten Brustbild-Typen wurden durchgängig benützt (Brustbild mit Panzer r., mit Paludament von vorn oder vom Rücken gesehen, n. r.); die etwas komplizierteren Varianten, wie auch die ungewöhnlicheren Rückseiten (AETERNITATI AVG, VOTA ORBIS, ORIENS AVG, LIBERALITAS AVG, MARS VICTOR, ROMAE AETERNAE, VIRTVS AVG, berittener Kaiser) haben — obwohl auch gar nicht verwickelte Darstellungen bietend — das künstlerische Können des Personals sichtlich überstiegen und darum nur in geringer Quantität verfertigt. Es kommen jetzt auch Münzzeichen auf, aber nicht gleich anfangs. Es arbeiten 2 Offizinen, die die Signatur I. und II. aufweisen. Der Stern auf der Rs. VIRTVS AVG ist speziell für diesen Typus vorbehalten und so muss damit in Verbindung gesetzt werden; kein Werkstattzeichen, sondern etwa der Stern des Kaisererlösers ist damit gemeint.

Beide Offizinen haben folgende Rückseiten hergestellt:

1. AEQVITAS AVG. Taf. I. 20. II. 1. 7. 13. 16. 33. III. 11. 13. 18. 32. IV. 22. 23. V. 1. 34. VI. 9.

⁶ Dies hat P. Damerau, Kaiser Claudius II. Goticus (Klio, Beih. 33), 1934, 92 ff. nicht in Betracht gezogen und macht daher aus diesen Euphemismen eines subalternen Beamten ein Regierungsprogramm des Kaisers selbst, — wozu ihn die vorangehende Literatur verführt hat.

2. SPES AVG, 1. stehend oder nach 1. schreitend. *Taf. I. 17—18. 22. 31. 34. II. 4. 14. 15. 18—21. III. 16. 20—22. 30. IV. 32. V. 12. 13. 25. 26. VI. 1. 7. 15—20. 29—31.* (Der stehende Typus zerfällt in 2 leichten Varianten, danach, ob die Göttin die Blume nur vor sich hält, oder hoch emporhebt; auf den Tabellen sind diese genau verteilt.)

3. VICTORIA AVG. *Taf. II. 32. V. 9.*

4. PAX AVG, 1. stehend. *Taf. II. 3. 22. III. 1. 4. 28. 29. IV. 10. 11. 18. 33.*

Die folgenden Typen wurden lediglich in der 1. Offizin verfertigt:

5. LIBERALITAS AVG. *Taf. III. 14. VI. 26.*

6. ANNONA AVG. *Taf. I. 26. II. 5. 6.*

7. MARS VLTOR. *Taf. V. 19.*

8. LAETITIA AVG, 1. stehend mit Kranz und Füllhorn. *Taf. I. 19. 27. 28. II. 8. 17. 27. III. 6—10. 12. 33. IV. 6. 7. 14—16. 24. V. 1. 2. 32. 33. VI. 2—5. 8. 10. 11. 14. 23. 33, 34.*

9. LAETITIA AVG, 1. st. mit Kranz und Steuerruder. *Taf. II. 9.*

10. PAX AVG, n. 1. eilend. *Taf. IV. 8. 9. VI. 27. 28.*

Nur mit der Signatur der 2. Offizin kommen folgende Typen vor:

11. VIRTUS AVG, Mars. *Taf. II. 25. 26. III. 5. 24. 26. 27. IV. 35. V. 5—8. 18. 23—24. 31. VI. 21. 22. 25.*

12. VIRTUS AVG, berittener Kaiser n. 1. sprengend. *Taf. III. 17. V. 14. VI. 13.*

13. FIDES MILITVM, steht n. 1. mit 2 Feldzeichen. *Taf. II. 28. III. 3. 25.*

14. FIDES MILITVM, steht n. r., mit einem Feldzeichen und einem Vexillum. *Taf. II. 34.*

15. VOTA ORBIS SC. *Taf. I. 29. 30. III. 31. 35. V. 20. VI. 24.*

16. PROVIDEN AVG. *Taf. II. 2. 31.* Ohne Offizinszeichen erscheinen auch einige Typen:

17. ORIENS AVG. *Taf. V. 15. 16.*

18. MARS VICTOR. *Taf. V. 21.*

19. AETERNITATI AVG. *Taf. V. 22.*

20. FORTVNA RED. *Taf. I. 21. II. 10. 11.*

21. ROMAE AETERNAE. *Taf. II. 12.*

Diese Ausgabe hatte sicher mehrere Abschnitte. So prägte man anfangs eine Reihe ohne Beizeichen, die Rückseiten *Aequitas Aug.*, *Fortuna red.*, *Annona Aug.*, *Pax Aug.* und *Romae aeternae* umfassend. Dann scheinen auch die aussergewöhnlichen Brustbilder (*Taf. VI.*) eine engere Gruppe umzufassen. Die stärkste Unterteilung bildet schliesslich die signierte Reihe mit den angegebenen einfachsten Vs.-Varianten. Diese bietet uns eine erwünschte Gelegenheit, einen technischen Vorgang zu beobachten, der hier viel besser als sonst zu verfolgen ist, nämlich die stufenweise erfolgte Verkleinerung des Kaiserkopfes, herbeigeführt durch das Schwundmass der mechanischen Reproduktion. Es muss m. E. angenommen werden, dass man für die Patrizen, die für die Herstellung der Kopfstempel benötigt wurden, die Köpfe der schon geprägten Münzen verwendet hat und dass dann die neuen Matrizen kleiner wurden; die andauernde Übertragung der immer kleineren Münzbrustbilder auf die Negativstempel hat schliesslich die leichte Zusammenschrumpfung dermassen beschleunigt, dass die Münzporträts am Ende ganz winzig klein wurden. Ganz deutlich ist dieser Prozess bei den Büsten mit dem Paludament (vom Rücken gesehen), die wir in der ursprünglichen Reihenfolge zusammengestellt hatten, *Taf. II. 1—22., 25—34., III. 1—10.,* ferner auch bei den Panzerbüsten, *Taf. IV. 21—23., 32—23., 35., V. 1—2., 5—9., 12—17., 19—26., 30—32.*

Der gedankliche Hintergrund der Rückseiten ist ebenso arm, wie bei der ersten Ausgabe und besteht lediglich aus banalen Personifikationen der kaiserlichen Tugenden und Potenzen. Ein gewisses Interesse fordert der Typus auf die *Vota orbis*, dass heisst die *vota quinquennalia* (oder *decennalia*) *suscepta* mit den beiden Victorien, die einen

Schild auf einen Palmenbaum aufhängen; dann auch der Saturnus-Kronos als *Aeternitas Aug(usti)*, eine Spiegelung des orientalischen Aion-Begriffes. Eine politische Aktualität besitzt die Rückseite *Oriens Aug(usti)* in dieser Zeit, wo die palmyrenische Königin Zenobia die Römerherrschaft immer offener gefährdet hat und den Osten bald, (um den Tod des Claudius und unter Quintillus) mit den Waffen sich unterwarf. Der *procurator monetarum* findet es für gut, wenigstens die Ansprüche des Kaisers auf den Osten anzudeuten, wenn schon der Gotenkrieg sein aktives Eingreifen verhindert hat.

Es ist bekannt, dass Claudius in Pannonien, in Sirmium strab, nachdem er eine Zeit lang die Operationen von hierher geleitet hatte. Sind die prunkvollen Brustbilder vielleicht bei der Ankunft des Herrschers in Pannonien verausgabt worden? Wir wissen es nicht.

III. Emission. (Auf den **Tafeln II.—VII.** und den **Tabellen II.—VII.** sind die 2. und 3. Emissionen nicht getrennt.)

In der Zeit dieser letzten Ausgabe von Claudius hielt sich dieser schon sicher in der Nachbarschaft, in Sirmium auf. Man würde glauben, dass die Gegenwart des Souveräns auch dessen eigene Direktiven auf den Münzprägungen spiegeln würde, oder wenigstens Hinweise der Hofkreise; oder dass wenigstens ein Aufschwung in der Ausführung durch die Nähe des Allmächtigen gezeitigt würde. Keine dieser Annahmen trifft zu: die letzte Emission ist eben noch magerer, als die vorangehenden. Claudius hat offenbar nicht die Musse gehabt, sich mit solchen Kleinigkeiten abzugeben und auch seine Hofleute haben keine Achtung der Münzprägung geschenkt. Der Pest, an welchen der Kaiser selbst erlag, kann dabei mit schuldig gewesen sein.

Das Kleingeld wurde diesmal in vier Offizinen hergestellt, die mit den Buchstaben *P(rima)* *S(ecunda)*, *T(ertia)* und *Q(uarta)* signierten. Man verwendete folgende banale Typen:

1. AEQVITAS AVG. (Geprägt in der 1. Offizin).
2. LAETITIA AVG. (Geprägt in den beiden ersten Offizinen). *Taf. III. 34., IV. 15—16., 31., VI. 5.*
3. LIBERITAS AVG. (Sic!). *Taf. II. 30., IV. 28., 29.* *Liberitas* ist natürlich ein Missverständnis; kein Vulgarismus etwa, sondern eine Kontamination von *Libertas* und *Uberitas*. Jedenfalls ein trauriges Zeugnis von den Kenntnissen des Personals und des Prokurators, die also nicht genau wussten, wie die *Libertas publica populi Romani*, ein Innbegriff des Römertums, genau heisst! (Geprägt in der 2. Offizin).
4. PAX AVG 1. stehend. (Geprägt in beiden ersten Offizinen.)
5. PAX AVG, 1. sitzend. (Von mir nur ohne Münzzeichen bekannt.)
6. PAX AET., 1. sitzend. *Taf. IV. 19., V. 17., 30.* (Geprägt in den 1. und 3. Offizinen.)
7. PROVIDEN AVG. *Taf. IV. 26., V. 3—4.* (Aus den Offizinen 2. und 3. bekannt.)
8. TEMPORVM FELICITAS. *Taf. I. 33.* (Nur ohne Münzzeichen bekannt.)
9. TEMPORVM FELI. *Taf. I. 23—24., IV. 25., 34.* (Wurde in den ersten beiden Offizinen hergestellt.)
10. VBERITAS AVG. *Taf. I. 35., II. 23—24., III. 19., IV. 3—5., 12—13., 17., 20—21., V. 10—11., 28—29.*

Markl erwähnt noch die Rs PM TR P COS PP mit „Kaiser links sitzend“.⁷ Ich kenne dies nicht. Die Vs.-Legende IMP CLAVDIVS PF AVG, die er für die letzte Emission annimmt, existiert nicht; die von ihm angeführte Variante gehört in die 1. Emission.

Die Prägungen von Quintillus. (*Taf. VII.* und *Tabelle VIII.*)

Von diesem Kaiser, der nur 77 Tage regierte, kennen wir nur Antoniniane. Markl hat schon seine Prägungen aus Siscia richtig ausgeschieden und eingeteilt. Es verblieb

⁷ A. Markl. Num. Z. 16, 1884, 57. — Aurelian hat einen Aureus aus Siscia mit der nämlichen Rs.-Legende und mit dem links sitzenden Apollon. Vielleicht handelt es sich bei Claudius um diesen Typus.

für uns nur der Nachtrag eines einzigen Typus', ferner das Verzeichnis der Vs.-Varianten und der Provenienz der verarbeiteten Stücke.

Schon in der kurzen Zeitspanne von etwa 2 Monaten, in der unsere Münzstätte für Quintillus arbeitete, kann man eine frühere und eine spätere Etappe der einzig vorhandenen Emission unterscheiden: zuerst verwendet man die Legende IMP C M AVR CL QVINTILLVS AVG, dann bleibt CL weg. Der Bei name CL(*audius*) scheint erst bei der Regierungsantritt durch Quintillus angenommen worden zu sein, um die Verbindung mit dem verstorbenen Bruder zu betonen; umso mehr, da Quintillus keine andere Qualifikation zur Herrschaft mitbrachte, als eben nur seine Verwandtschaft mit Claudius.

Die Rückseiten verblieben zumeist die nämlichen, als in der letzten Emission von Claudius, nur sind sie regelmässiger an die Offizinen verteilt, als vorher.

Wir schliessen diese anspruchslose Übersicht mit einigen kleinen historischen Bemerkungen.

Das Chronicon Paschale behauptet, dass Claudius nach seinem grossen Gotensieg Sirmium eingenommen hatte; das heisst, die Stadt wäre vorher (von einem germanischen Stamm) erobert worden. Dies wird in der neuesten Monographie auch angenommen.⁸ Doch bezeugt die ungebrochene Kontinuität der Prägung in Siscia, dass jener Schlüsselpunkt am pannonischen Limes, dessen Fall auch die Überflutung von ganz Südpannonien nach sich gezogen hätte, unversehrt bleiben musste. Wahr kann nur sein, dass Claudius nach dem entscheidenden Schlag sich nach Sirmium begab, um die Operationen von hier aus weiter zu leiten und abzuschliessen.

Einen wirklich wichtigen Schluss aus den Münzreihen von Siscia hat schon P. Damerau gezogen (a.O. 90). Er erkannte, dass die Nachrichten der Quellen, wonach schon der sterbende Claudius den Aurelianus als Nachfolger bestimmt hätte, oder das die Armee schon beim Tod des Claudius den Aurelianus zum Kaiser ausgerufen hätte, falsch sind. Aurelianus hielt sich nämlich eben in den Donauländern auf, als die Kunde vom Hinscheiden des Claudius kam und etwas später ergibt es sich, dass er eben in Pannonien gewesen ist. Wenn also seine Proklamation schon erfolgt wäre, würde Siscia zweifelsohne nicht für Quintillus, sondern für ihn geprägt haben. Umgekehrt ist es sicher, dass er anfangs den Quintillus anerkannt hat und etwas später dann die Fahne des Aufruhrs erhob. Es ist klar, dass seine Proklamation auf die in Pannonien zusammengezogenen Heeresabteilungen gestützt gewesen ist.

Andererseits scheinen jene als unrichtig erwiesenen Angaben, wonach schon Claudius die Absicht hätte, den Aurelianus zu seinem Nachfolger zu machen, auf Aurelianus selbst zurückzugehen. Denn die Prägungen mit dem *divus Claudius* aus Siscia (Taf. VII. 1—9. und Tabelle VIII.) sind nicht unter Quintillus, sondern schon unter Aurelianus entstanden. Und zwar erweisen es die identischen Köpfe, dass gleich nach den sehr spärlichen Erstlingsprägungen (mit IMP CAES L DOM AURELIANVS AVG) in der Emission mit den Äversen IMP C D AURELIANVS AVG und IMP C AVRELIANVS AVG auch die DIVO CLAUDIO-Typen verausgabt wurden. Damit ist die Anlehnung des Aurelianus an das Andenken von Claudius offenbar;⁹ er will das Ansehen des verstorbenen volkstümlichen Regenten für seine eigene Position ausnützen.

⁸ P. Damerau, a. O. 74.

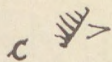
⁹ Wie es mit den DIVO CLAUDIO-Prägungen der übrigen Münzstätten steht, möchte ich noch untersuchen. Doch ist schon in vorhinein klar, dass Cyzicus zu gleicher Zeit mit Siscia die DIVO CLAUDIO-Prägungen fabrizierte.

Anhang: Die Provenienz der abgebildeten Münzen.

Nr.	Taf. I.	Taf. II.	Taf. III.	Taf. IV.	Taf. V.	Taf. VI.	Taf. VII.
1	Z	Z	Z	W	Z	Z	Z
2	Z	W	Z	Z	W	Z	Z
3	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Bp.
4	Z	W	Z	Z	Z	Z	Z
5	Z	Z	Z	W	W	W	W
6	Z	Z	Z	Z	Z	Z	W
7	Z	Z	Z	Z	W	Z	Z
8	Z	W	Z	Z	W	W	W
9	Z	W	Z	W	Z	Z	Oxf.
10	Oxf.	W	Z	Z	Z	Z	Z
11	Z	Oxf.	Z	Z	W	Z	Z
12	W	W	Z	Z	Z	Z	Z
13	Z	Z	Z	Z	W	W	Z
14	W	W	W	Z	Z	W	Z
15	W	W	Z	Z	Z	Z	Z
16	Z	Z	W	W	Z	W	Z
17	W	W	Z	W	Z	Oxf.	Z
18	Z	W	Z	W	W	Z	Z
19	Z	P	Z	Z	W	Z	Z
20	Z	L	Oxf.	Oxf.	Z	W	Z
21	Z	Oxf.	Z	Z	W	W	Z
22	Z	W	Z	Z	Z	Z	Z
23	W	Z	Z	Z	Z	Z	Z
24	W	W	Z	Z	Oxf.	Z	Z
25	Z	W	Z	W	W	Z	Z
26	W	W	Z	W	Z	Z	Z
27	W	Oxf.	Z	W	Z	Z	Z
28	Z	W	Z	W	Oxf.	W	Z
29	W	Z	Z	Z	Z	L	Z
30	Oxf.	W	Bp.	W	Z	W	Z
31	Z	Oxf.	Z	Oxf.	Z	Z	Z
32	Z	W	Z	W	Z	W	Z
33	Z	Z	W	W	Z	W	Z
34	Z	—	Z	W	Z	—	—
35	W	—	—	Bp.	—	—	—
36	Z	—	—	—	—	—	—

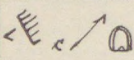
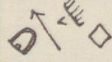
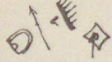
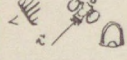
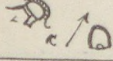
Andreas Alföldi.

IMP CLAVDIVS CAES AVG						
						
<i>for.</i>	AEQVITAS AVG	FELICITAS SAECVLI	FORTVNA RED	RESTITVT- OR ORBIS	SALVS AVG	VICTORIA AVG
	$\frac{-1}{M.}$	$\frac{-1}{Z. W.}$ (2)	$\frac{-1}{W.}$		$\frac{-1}{Z. W.}$ (3)	$\frac{-1}{W.}$
	$\frac{-1}{Z. W.}$ (1)	$\frac{-1}{Z. W.}$ (3)	$\frac{-1}{Z. W.}$ (2)	$\frac{-1}{Z. W.}$ (4)	$\frac{-1}{Z. M.}$ (1) $\frac{-1}{Z. W. M.}$ (1)	
	$\frac{-1}{Z. W. M.}$ (2)			$\frac{-1}{Z.}$ (1)		
IMP CLAVDIVS PF AVG						
	$\frac{-1}{Z.}$ (1)				$\frac{-1}{W.}$	
	$\frac{-1}{Z. W.}$ (1)		$\frac{-1}{W.}$		$\frac{-1}{W.}$ $\frac{-1}{W.}$	

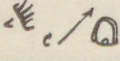
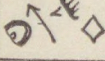
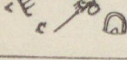
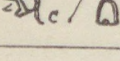
IMP CLAVDIVS AVG 							
							
VOTA ORBIS	LIBERALI- TAS AVG	AEQVITAS AVG	ANNONA AVG	SPES AVG	SPES AVG	SPES AVG	ORIENS AVG
$\pm$ W.		$\pm$ (6) Z.W.		$\pm$ (5) Z.			$\pm$ (1) Z.W.
$\frac{-I}{I}$ Klagenfurt	$\frac{-II}{II}$ (3) Z.	$\frac{-I}{I}$ (1) Z.W.	$\frac{-I}{I}$ (4) Z.	$\frac{I}{I}$ (9) Z.W. M. L. Bp.	$\frac{-I}{I}$ (3) Z. M.	$\frac{I}{I}$ Bp. W.	$\frac{-I}{I}$ (3) Z.
$\frac{-II}{II}$ (1) Z. Bp.		$\frac{-II}{II}$ (7) Z.W. M. L.		$\frac{II}{II}$ (7) Z.W.	$\frac{-II}{II}$ (2) Z.W.	$\frac{II}{II}$ M.	$\frac{-II}{II}$ Bp. W.
							
VIRTVS AVG	VIRTVS AVG	VICTORIA AVG	MARS VLTOR	MARS VICTOR	AETER- NITATI AVG	LAETITIA AVG	FORTVNA RED
$\pm$ (4) Z.W.				$\pm$ W.	$\pm$ W.	$\pm$ (13) Bp. Z.W. L. M.	
		$\frac{II}{II}$ (1) Z.W.	$\frac{-II}{II}$ (i) Z.W. L.			$\frac{II}{II}$ (19) Bp. Z.W. M. L.	
$\frac{-II}{II}$ (3) Bp. Z.W. Ouf.	$\frac{-II}{II}$ W. Cornaggia						
$\frac{*I}{I}$ (2) W. L.							
$\frac{*II}{II}$ (9) Bp. Z.W. M. L. B.							
						$\frac{-II}{II}$ (8) Z.W. M.	$\frac{-II}{II}$ (5) Z.W. L.

IMP CLAVDIVS AVG c >							
							
FIDES MILITVM	FIDES MILITVM	TEMPORVM FELI	TEMPORVM FELICITAS	PAX AVG	PAX AVG	PAX AVG	PAX AET
		$\frac{1}{2}$ (6) Z. W. P. R. M. Bp.	$\frac{1}{2}$ (4) Z. W. Bp.	$\frac{1}{2}$ (7) Z. W. M. B. L. Bp.		$\frac{1}{2}$ W.	$\frac{1}{2}$ W. L.
	$\frac{1}{2}$ (4) Z. Klagenfurt			$\frac{1}{2}$ (4) Z. W. $\frac{1}{2}$ (7) Z. W. B. M. Bp. Z. W. M. L. B.	$\frac{1}{2}$ W. M.		
		$\frac{1}{2}$ (5) Bp. Z. W. M. O. F. Z. L.		$\frac{1}{2}$ (4) Z. W.			$\frac{1}{2}$ P. W.
		$\frac{1}{2}$ L.		$\frac{1}{2}$ (4) $\frac{1}{2}$ (5) Z. W. L. Bp.			
							$\frac{1}{2}$ T. L. W.
							
VBERITAS AVG	LIBERTAS AVG	LIBERITAS AVG	PROVIDEN AVG	ROMAE AETERNAE	LAETITIA AVG		
$\frac{1}{2}$ (12) Z. W. P. L. Bp.	$\frac{1}{2}$ (3) Z.	$\frac{1}{2}$ W. L.	$\frac{1}{2}$ (7) Z. W. L. M. Bp.				
	$\frac{1}{2}$ (3) Z.	$\frac{1}{2}$ Z. Aug.	$\frac{1}{2}$ (3) Z. W. L. M.				
$\frac{1}{2}$ (8) Bp. Z. W. M. L.			$\frac{1}{2}$ (9) Bp. Z. W. L. M.				
$\frac{1}{2}$ (4) Bp. Z. W. L. M. P.							

	IMP		CLAVDIVS		AVG		
<i>Ar</i>							
	VOTA ORBIS	LIBERALI- TAS AVG	AEQVITAS AVG	ANNONA AVG	SPES AVG	SPES AVG	SPES AVG
	$\frac{-I-}{II}$ W.		$\frac{-I-}{W. Z.}$ (1)		$\frac{-I-}{W. Z.}$ (1)		
 <i>cum vestigiis amictus</i>	$\frac{-I-}{II}$ (1) Z. Ox.		$\frac{-I-}{W.}$	$\frac{-I-}{W.}$		$\frac{-III-}{W. Z.}$ (3)	$\frac{-III-}{W.}$
 <i>a) caput nudum b) cum amictus vestigiis</i>					$\frac{-II-}{W. Z.}$	$\frac{-III-}{W. Z.}$ (2)	$\frac{-III-}{W. Z.}$ (3)
 <i>cum aegide</i>							
 <i>cum lorica squamata</i>							
			$\frac{-I-}{W. Z.}$ (1)				
	$\frac{-I-}{Z. Ox.}$ (1)	$\frac{-I-}{Z.}$	$\frac{-I-}{Z. W.}$	$\frac{-II-}{W.}$	$\frac{-I-}{Ox.}$	$\frac{-III-}{Z. W. M.}$ (5)	
			$\frac{-I-}{Z. W. Z. B. M.}$ (6)	$\frac{-I-}{Z. W. M.}$ (5)	$\frac{-I-}{Z. W. B.}$ (4)	$\frac{-I-}{Z. W. M.}$ (1)	$\frac{-I-}{W.}$
			$\frac{-I-}{W.}$		$\frac{-I-}{Z.}$		$\frac{-I-}{W.}$ (1)
							
					$\frac{-I-}{W.}$	$\frac{-I-}{W. Z. W. P.}$	
					$\frac{-II-}{Z. Ox.}$	$\frac{-III-}{Z. Z. W.}$ (1)	
							
							
							
			$\frac{-I-}{W.}$				
	$\frac{-I-}{II}$ W.						

IMP CLAVDIVS AVG							
Ar.							
	ORIENS AVG	VIRTVS AVG	VIRTVS AVG	VICTORIA AVG	MARS VLTOR	MARS VICTOR	AETERNI- TATI AVG
							
 cum amictus vestigiis		 $\frac{-II}{Z.}$ (1)					
							
 cum aegide							
 cum lorica squamata							
							
		$\frac{-I}{W.M.}$ $\frac{-II}{Z.W.}$ (1) W. Holtscher	$\frac{-II}{W.}$				
		$\frac{-I}{W.}$ $\frac{-II}{Z.W.}$ (4) S. M. S. M.		$\frac{II}{Z.W.}$ (1)			
							
							
		$\frac{-I}{W.}$ $\frac{-II}{Ox.}$ $\frac{-II}{Z.W.}$	$\frac{II}{Z.}$				
							
							
							
							
							
		$\frac{-II}{W.}$					

IMP CLAVDIVS AVG							
Ar.							
	LAETITIA AVG	FORTVNA RED	FIDES MILITVM	FIDES MILITVM	TEMPORVM FELI	TEMPORVM FELICITAS	LAETITIA AVG
	$\frac{-I}{W.}$	$\frac{-I}{Z.W.} (4) \frac{P}{Z.}$			$\frac{-I}{W.}$ $\frac{-IP}{Z.W.}$		
 cum amictus vestigiis	$\frac{-I}{Z.W.} (3)$					$\frac{-I}{Z.}$ 	
 a) caput solum b) cum amictus vestigiis	a) $\frac{-I}{Z.W.} (4)$ b) $\frac{-I}{Z.} (4)$						
 cum aegide							
 cum lorica squamata	$\frac{-I}{Z.} (2)$ $\frac{-I}{Z.} (1)$				"		
	$\frac{-I}{Z.W.}$ $\frac{-I}{Z.} (2)$						
	$\frac{-I}{Z.W.} (3)$ $\frac{-I}{Z.W.} (2)$ $\frac{-IS}{W.}$		$\frac{-I}{Z.} (1)$				
	$\frac{-I}{Z.W.} (4)$ $\frac{-I}{Z.W.} (14)$ $\frac{-IS}{Z.W.} (1)$ $\frac{-IS}{Z.W.}$	$\frac{-I}{Z.W.} (7)$ $\frac{-I}{Z.W.} (2)$ $\frac{-I}{Z.W.} (1)$ $\frac{-IS}{Z.W.}$	$\frac{-I}{Z.} (2)$	$\frac{-II}{Z.} (1)$			$\frac{-I}{Z.W.} (1)$ $\frac{-I}{Z.W.} (2)$ $\frac{-I}{Z.W.} (3)$ $\frac{-I}{Z.W.} (4)$
	$\frac{-I}{W.}$ $\frac{-I}{Ox. W.}$ $\frac{-I}{Bp.}$						
 m	$\frac{-IS}{Z.} [\frac{P}{Z.}]$						
	$\frac{-I}{Z.W.} (1)$						
							
							
	$\frac{-I}{Z.}$						
	$\frac{-I}{W.}$ $\frac{-I}{Z.} (1)$						
							
							

IMP CLAVDIVS AVG							
Av.	 PAX AVG	 PAX AVG	 PAX AVG	 PAX AET	 VBERITAS AVG	 PROVIDEN AVG	 LIBERITAS AVG
	$\frac{I-}{W.}$						
 cum amictus vestigis	$\frac{I-III(2)}{W.}$				$\frac{I-}{W.}$		
							
 cum aegide					$\frac{I-}{Z.W.}^{(1)}$		
 cum lorica squamata	$\frac{I-}{W.}$ $\frac{I-II(1)}{Z.}^{(1)}$ $\frac{I-S(2)}{Z.}$	$\frac{I-}{W.}$		$\frac{I-}{T.W.}$	$\frac{I-}{Z.W.}^{(1)}$ $\frac{I-T(2)}{Z.W. \cdot II.}$		
	$\frac{I-}{Z.W.}^{(1)}$	$\frac{I-}{Z.}^{(1)}$			$\frac{I-}{Z.W. \cdot II. \cdot Bp.}^{(2)}$ $\frac{I-T}{W.}$	$\frac{I-T}{W.}$	
	$\frac{I-}{Z.W.}^{(2)}$				$\frac{I-}{Z.}^{(1)}$ $\frac{I-T}{Z.W.}^{(1)}$ $\frac{I-S(1)}{Z.}$		
	$\frac{I-}{Z.W.}^{(9)}$ $\frac{II-}{Z.W.}^{(3)}$ $\frac{I-II(4)}{Z.W. \cdot Bp. \cdot II.}$				$\frac{I-}{Bp.}$ $\frac{I-T(1)}{Z.W.}$	$\frac{I-}{Z.W. \cdot II.}^{(4)}$ $\frac{II-}{Z.W. \cdot II.}^{(3)}$ $\frac{I-S(1)}{Z.W.}$	$\frac{I-}{Bp.}$
							
							
							
							
							
							
							
		$\frac{I-}{W. \cdot Osf.}$					
							

IMP CM AVR CL QVINTILLVS AVG

Av.								
	TEMPORVM FELI	LAETITIA AVG	LIBERTAS AVG	VICTORIA AVG	PROVIDEN AVG	VBERITAS AVG	MARS VLTOR	MARTI PACI
						$\frac{-Q}{W.P.}$		
	$\frac{-P}{Z.}^{(2)}$	$\frac{-P}{Z.}^{(2)}$	$\frac{-P}{Z.}^{(2)}$	$\frac{-S}{Z.A.}^{(2)}$	$\frac{-S}{Z.Bp.}^{(4)}$	$\frac{-T}{Z.}^{(1)}$		
			$\frac{-S}{W.}^{(1)}$	$\frac{-P}{W.}^{(1)}$			$\frac{-Q}{Z.W.}^{(4)}$	
	$\frac{-P}{Z.Bp.W.}^{(3)}$	$\frac{-P}{Z.B.W.}^{(1)}$	$\frac{-P}{W.}^{(1)}$	$\frac{-S}{W.}^{(1)}$	$\frac{-P}{Z.Z.W.W.}^{(3)}$	$\frac{-S}{W.Z.}^{(4)}$	$\frac{-T}{W.P.P.W.}^{(1)}$	$\frac{-P}{Z.W.}^{(1)}$

IMP CM AVR QVINTILLVS AVG

Av.								
								
		$\frac{-P}{Z.}^{(1)}$	$\frac{-P}{Z.}^{(1)}$	$\frac{-S}{W.Z.}^{(1)}$		$\frac{-T}{Z.}^{(1)}$	$\frac{-Q}{W.Z.}^{(1)}$	
			$\frac{-P}{W.}^{(1)}$			$\frac{-P}{W.}^{(1)}$	$\frac{-Q}{W.B.}^{(1)}$	
	$\frac{-P}{Z.W.}^{(1)}$	$\frac{-P}{W.Z.}^{(2)}$	$\frac{-S}{Z.Z.W.}^{(1)}$	$\frac{-P}{W.Z.}^{(1)}$	$\frac{-S}{W.Z.}^{(1)}$	$\frac{-T}{W.Z.}^{(2)}$	$\frac{-Q}{W.P.P.P.Z.}^{(2)}$	

DIVO CLAVDIO

Av.												
	CONSACRATIO				CONSAECRATIO				CONSECRATIO			
	$\frac{P}{W.Bp.Z.}^{(10)}$	$\frac{S}{W.Bp.Z.}^{(7)}$	$\frac{T}{W.Z.}^{(5)}$	$\frac{Q}{W.Z.}^{(7)}$				$\frac{Q}{Z.}$	$\frac{P}{W.Bp.}^{(1)}$		$\frac{T}{W.}$	$\frac{Q}{W.Bp.}$
									$\frac{P}{Z.}^{(1)}$			
	$\frac{P}{Z.W.}^{(1)}$	$\frac{S}{Z.}^{(1)}$	$\frac{T}{W.}$	$\frac{Q}{W.Z.}^{(1)}$	$\frac{P}{W.}$	$\frac{S}{W.}$	$\frac{T}{W.}$				$\frac{T}{W.}$	
				$\frac{Q}{W.}$				$\frac{Q}{W.}$				

A börgöndi éremlelet.

A székesfehérvári Városi és Vármegyei Múzeumból dr. Marosi Arnold múzeumigazgató három évvel ezelőtt kitűnő fenntartású római éremleletet küldött a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézetének feldolgozás végett.¹ Ezt a tekintélyes nagyságú éremleletet Börgönd-pusztán találták (Fejér vm.) és teljes egészében a megyei múzeumba került, ahol az éremgyűjteményt gazdagította.²

Börgönd Székesfehérvártól délkeletre fekszik és mint pusztta Pákozdi község határához tartozik. Eddig ugyan Börgönd mint római lelőhely ismeretlen volt, de tőle néhány kilométerre nyugatra Tác—Fövenypusztán éppen az utolsó évek ásatásai fontos római telep maradványait tárták fel.³ Tác—Fövenypusztán megállapított római telep (talán Herculia) úttal volt összekötve Aquincummal.⁴ Az út vonalát a Velencei-tó déli partvonala határozta meg és így Börgönd vidékén is átvonult ez az út. E fontos útvonal, amely Pannonia légiós táborát a provincia belsejével kötötte össze, az itinerariumokban megjelölt nagyobb települések mellett a kisebb telepek, állomások egész sorát érintette.⁵ Az útvonalon lüktető élettel függ össze pénzleletünk is.

A börgöndi ezüst pénzlelet a Kr. u. III. századból származik. Ismertetése úgy éremtani, mint történeti szempontból fontos, mivel több érdekes adatot szolgáltat e kor érmészetére és Pannonia történetére. Értesülésünk szerint cserépedénybe találták ezt az elrejtett kincsleletet, de a széttört edényből csak néhány jelentéktelen töredék maradt meg. Ezek a jelentéktelen cseréptöredékek a lelet közelebbi meghatározásánál figyelmen kívül hagyhatók. Az edény azonban kitűnően megőrizte az érmekeket, úgyhogy az 587 darab kivétel nélkül meghatározható volt és ez a tény nagyban elősegítette a lelet részletes feldolgozását.

A lelet a következőképpen oszlik meg, M. Antonius triumvir, császárok és császárnők között:

¹ Ezúton legyen szabad hálás köszönetemet kifejeznem dr. Marosi Arnold székesfehérvári múzeumigazgatónak, aki a leletet ismertetésre átadta; valamint dr. Alföldi Andrásnak, az Érem és Régiségtani Intézet igazgatójának, aki a lelet részletes feldolgozásával engem bízott meg.

² Röviden megemlékeztem a leletről a Székesfehérvári Szemlében (5, 1935, 66 skk.), ahol tévesen mint székesfehérvári leletet könyveltem el éremleletünk. Csak később nyertem biztos adatokat a fehérvári múzeum vezetőségétől, amely szerint az érmekek lelőhelye a Székesfehérvártól nem messze fekvő Börgönd-pusztta.

³ Székesfehérvári Szemle 4, 1934, 53 skk; Marosi A.: Katolikus Szemle 1935, 78 skk.

⁴ A. Graf: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien (Diss. Pann. I. 5.) 1936, 120 sk.

⁵ Elég itt csak a szomszédos Seregélyes község területén megállapított kisebb római településre utalnunk. Marosi A.: Századok 1935, 266.

M. Antonius triumvir legiós denárja .	1 db.
Hadrianus	2 „
Antoninus Pius	3 „
Antoninus Pius és M. Aurelius	1 „
Faustina sen.	1 „
Marcus Aurelius	4 „
Faustina iun.	2 „
Lucius Verus	1 „
Lucilla	1 „
Commodus	7 „
Clodius Albinus	3 „
Septimius Severus	90 „
Iulia Domna	34 „
Caracalla	42 „
Geta	15 „
Macrinus	5 „
Elagabalus	115 „
Iulia Paula	4 „
Aquilia Severa	4 „
Iulia Soaemias	15 „
Iulia Maesa	39 „
Severus Alexander	173 „
Iulia Mamaea	26 „
Összesen	587 db.

Az egész lelet egyetlen darab kivételével denár; csupán egy dupladenár (antoninarius), Elagabalus császár verete keveredett a leletbe. Ez az összetétel nem lehet a véletlen műve. Megfigyelhetjük azonban, hogy Pannoniában, olyan leletekben is, ahol a denárok keverve fordulnak elő antoninianusokkal, az antoninianusok csupán a későbbi császároktól ismertek, Caracallától Maximinusig a dupladenárok csak néhány darabbal vannak képviselve.⁶

A lelet legrégibb darabja M. Antonius triumvir egy légiós denárjával kezdődik, ez szokásosnak mondható a III. századi éremleleteknél.⁷ Teljesen hiányoznak leletünkben a Kr. u. I. szd. császárainak veretei, bár Nero (54—68) redukált denárjai nyitják meg általában, a hasonló összetételű leletek császárkori vereteit.⁸ De aránylagosan kevés darab van a börgöndi leletben a Kr. u. II. szd.-ból is. Hirtelen növekedik meg a veretek száma Septimius Severustól és innen kezdve leletünk feltűnő sok típusváltozatával bő anyagot szolgáltat a III. század éremtípusaihoz.

Septimius Severus uralkodása (193—211) előtti veretek a leletnek olyan kis hányadát teszik ki, hogy ezeket csupán a teljesség kedvéért itt a táblázatokon kívül felsorolom. Ezek a darabok típusaikat tekintve nem mutatnak érdekesebb vereteket.

Marcus Antonius légiós denárjai.

Kr. e. 31.

1. LEG · III. Bab. 106. 1 db.

⁶ Jónás E.: A bajóti római ezüstpénzlelet és tanulságai. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 2, 1923/26, 138 sk.

⁷ N. A. Mouchmov: Le trésor numismatique de Réka—Devnia (Marcianopolis) 1934, 7.

⁸ Römer F.: Arch. Közl. 5, 1865, 107 skk (Bakonyszombathely); Gohl Ö.: NK. 4, 1905, 75 skk (Mocsolád); W. Kubitschek: Num. Ztschr. N. F. 1, 1908, 37 skk (Üsküb környéke); Jónás E.: NK. 23—24, 1924/25, 8 skk (Nagytrév); Jónás E.: id. h. (Bajót); N. A. Mouchmov: id. h. 5 sk.; v. ö. Jónás E.; Budapest Régiségei 12, 1937, 286.

Hadrianus.

- Kr. u. 125—128.
2. RIC 154c; Strack 157. 1 db.
Kr. u. 134—138.
3. RIC 282a; Strack 280; Coh. 1455. 1 db.

Antoninus Pius.

- Kr. u. 148—149.
4. RIC 175; Coh. 284. 1 db.
Kr. u. 155—156.
5. RIC 250; Coh. 985. 1 db.
Kr. u. 161 után.
6. RIC 442; Coh. 352. 1 db.

Antoninus Pius és M. Aurelius.

7. RIC 417b; Coh. 15. 1 db.

Faustina sen.

8. Kopott hátlappal, v. ö. Coh. 124. 1 db.

Marcus Aurelius.

- Kr. u. 156—157.
9. RIC 473; Coh. 721. 2 db.
Kr. u. 158—159.
10. RIC 480a denárváltozata. 1 db.
Kr. u. 170.
11. RIC 218; Coh. 181. 1 db.

Faustina iun.

- Kr. u. 161 előtt.
12. RIC 502a; Coh. 54. 1 db.
Kr. u. 161 után.
13. RIC 698; Coh. 145. 1 db.

Lucius Verus.

- Kr. u. 163.
14. RIC 491; Coh. 156. 1 db.

Lucilla.

15. RIC 786; Coh. 89. 1 db.

Commodus.

- Kr. u. 187.
16. RIC 143; Coh. 523. 1 db.
Kr. u. 189.
17. RIC 198a; Coh. 43. 1 db.
18. RIC 201; Coh. 279. 1 db.
Kr. u. 190—191.
19. RIC 220; Coh. 127. 1 db.
Kr. u. 191—192.
20. RIC 254; Coh. 202. 1 db.
Kr. u. 192.
21. RIC 235; Coh. 571. 1 db.
22. RIC 241; Coh. 288. 1 db.

A severusi dinasztia császárainak és császárnőinek vereteit, amelyek a börgöndi lelet zömét alkotják, a mellékelt táblákon igyekeztem rendszerezni (I—VII tábla). A rendszerezés a táblákon teljes egészében K. Pink e kor pénzverését osztályozó összefoglalásain alapul.⁹ Az osztályozásnál a kronológiai sorrend mellett verdék szerint választottam széjjel a vereteket; ha lehetséges volt, úgy a párhuzamosan vert érmekek egy táblára kerültek egymás mellé, ha nem, úgy a verdéket külön táblákra osztottam be és csak a társuralkodók (császárnők) kerültek egymás mellé egy verde működésén belül. Különös nehézséget okozott Septimius Severus uralkodásának időrendje,¹⁰ ahol figyelembe vettem H. Mattingly egy korábbi cikkét (a táblázatokon a zárójelben lévő évszámok mutatják időbeosztását).¹¹ Septimius Severus és családjának antiochiai veretei között találunk néhány szép példát arra, hogy Pescenius Niger keleti pénzverését folytató verde között milyen gyakran találkozunk görög vésnökök hibás latinságú, vagy görög betűket használó körirataival.¹² Elagabalus idejében több keleti verde szétválasztható stílusa teszi színesebbé leletünk összetételét. A keleti verdék helyei azonban még nem mondhatók biztosnak (Antiochia, Nicomedia). A legkésőbbi veretek, amelyek a börgöndi leletben még előfordulnak, nagy számban Severus Alexander (222—235) érmei: tehát az ő idejében rejtették el a pénzleletet. Severus Alexander pénzverésére Pink említett összefoglalása mellett, a régebbi rendszerező O. Voetter munkáját is figyelembe vettem.¹³

Severus Alexander utolsó időbelileg biztosan meghatározható verete a leletben, a tribunicia potestas IX. (VIII.) évével jelzett darab, amely Kr. u. 230-ból való. De előfordulnak későbbi sorozatból származó veretek is 231-ből: IOVI CONSERVATORI, VIRTVS AVG, VICTORIA AVG feliratú hátlapokkal. A perzsa háború évében azonban újabb előlapi típusok jelennek meg. Az előlap körirata: IMP ALEXANDER PIVS AVG részint a korábbról ismert fedetlen mellképpel, részint pedig paludamentummal. Ez a két új előlapi típus egy-egy darabban van képviselve leletünkben. A fedetlen mellképpel ellátott PROVIDENTIA AVG köriratú veret az eddigi osztályozók kivétel nélkül 231-re tették. Tehát ez a darab időben egybekapcsolódik az előbbi veretekkel. Ezzel szemben a másik, paludamentumos darabot hátlapi felirata alapján a meginduló germán hadjárat évébe, tehát 234-be tették. Ez a hátlap MARS VLTOR körirattal a jobbra lépő Mars alakját ábrázolja. A körirat ezt a darabot kétségtelenül valamely meginduló hadjárat évébe vonja, viszont az ábrázolás, a nyugodtabb mozgású Mars, valamint az előlap portréja ezt a veretét feltétlenül korábbra datálja. A köriratnak csakis a perzsa háború ad értelmet, korábbi az említett előlap miatt sem lehet, így ezt a veretet is a 231-ik év sorozatai közé oszthatjuk be. Leletünk utolsó darabjai tehát mind Kr. u. 231-ből származnak, ez az évszám adja a kincslelet időpontját. Az elrejtés időpontjára a kor történetével kapcsolatban néhány szóval vissza fogok térni.

Radnóti Aladár.

⁹ Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. Num. Ztschr. N. F. 26, 1933, 17 skk (I); 27, 1934, 3 skk (II); 28, 1935, 12 skk (III). A táblákon rövidítve: P. I., II., III.

¹⁰ V. ö. M. Platnauer: The life and reign of emperor L. Septimius Severus 1918; J. Hasebroek: Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus 1921.

¹¹ Numismatic Chronicle 5 S. 12, 177 skk; v. ö. A. Alföldi, Blätter für Münzfreunde 1923, 10 skk.

¹² W. Kubitschek: Rückgang des Lateinischen im Osten des römischen Reiches. Monatsblatt der Num. Gesellschaft in Wien 6, 1903, 1 skk.

¹³ Alexander Severus, Einteilung seiner undatierten Münzen 1899 (röv. V.). A táblákon, ha a rendszerező nagy munkák nem hoztak megfelelő pontos analóg vereteket, úgy nagyobb éremleletekben előforduló darabokat idéztem; így N. A. Mouchmov, id. h. (R. D.), vagy W. Reusch, Der Kölner Münzschatzfund vom Jahre 1909. Schriften d. Walraf-Richartz Mus. d. Stadt Köln 1.) 1935. (röv. W. Reusch).

1. TÁBLA

Septimius Severus 193-211		Clodius Albinus Caes. 193-196		Julia Domna 193-217	
194	L SEPT SEV PERT AVG ^{IMP III} ^(Jupp. tit. j.) PM TR P II COS II PP ^(Jupp. tit. j.) APOLLINI AVGVSTO MARS PATER	P.1,15 C 380 P.1,16 2 C 42 2 C 311	D CLOD SEPT ALBIN CAES > ² MINER PACIF COS II ROMAE AETERNAE	P.1,10 C 48 C 61	IVLIA DOMNA AVG > ² VENERI VICTR
195	IMP V ^(Pallas j.) PM TRP III COS II PP ^(Mars lep b.) PART ARAB PART ADIAB COS II PP 2 IMP VII ^(Pallas j.) PM TR P III COS II PP ^(Mars lep b.) (Pallas j.) 2 C 397 C 391	C 396 C 390 C 365 C 397 C 391	D CL SEPT ALBIN CAES > ² ROMAE AETERNAE RD93		IVLIA AVGVSTA > ² DIANA LVCIFERA HILARITAS P.1,per 2 C 27 C 72
196	[L SEPT SEV PERT AVG IMP 2] ^(Pallas j.) ARAB ADIAB COS II PP ^(Vict. lep j.) IMP VIII ^(Pallas j.) PM TR P III COS II PP ^(Vict. lep j.) FORTVNAE REDVCI PROVIDENTIA AVG SECVRITAS PVBLICA VOTA PVBLICA PM TRP V COS II PP ^(Pax ult. j.) MVNIFICENTIA AVG IMP VIII ^(Pallas j.) PM TRP V COS II PP ^(Genius b.) (Sol) 2 MUNIFICENTIA AVG ^(Pancez) 2 IMP X ^(Pancez) 2 LIBERO PATRI IOVI CONSERVATORI PACI AETERNAE VICT AVGG COS II PP L SEPT SEV AVG IMP XI PART MAX > ² AEQVITATI AVG VICT PARTHICAE	P.1,17 C 419 C 488 C 592 C 647 C 777 P.1,18 C 444 C 348 C 437 C 433 C 349 P.1,19 C 305	M AVR ANTONINVS CAES > ² SPEI PERPETVAE M AVR ANTON CAES PONTIF > ² PRINCIPI IVENTVTIS P.1,18 C 505		VESTAE SANCTAE C 246
197					
198			Augustus 198-217	Geia Caesar 198-209	
			L SEPTIMIVS GETA CAES > ² SEVERI PII AVG FIL SPES PVBLICA P SEPT GETA CAES PONT > ² NOBILITAS SECVRIT IMPERII	P.1,120 C 188 C 193 2 C 90 C 183	HILARITAS C 72

II. TÁBLA

R O M A

Septimius Severus 193-211		Caracalla Augustus 198-217		Geta Caesar 198-209		Julia Domna 193-217	
199	L SEPT SEV AVG IMP XI PART MAX PROVID AVGG VICTORIAE AVGG FEL	P.1,20 C 587 C 719	ANTONINVS AVGVSTVS SEVERI PII AVG FIL	P.1,21 C 590	IVLIA AVGVSTA MATER DEVM	P.11,7 C 423	
200	SEVERVS AVG PART MAX FVNDATOR PACIS PM TRP VIII COS II PP (Vict lóp b.) (Acs.áldoz.) ⁴	P.1,21 C 203 C 454 C 599	ANTONINVS AVGVSTVS SEVERI PII AVG FIL	P.1,21 C 590	IVLIA AVGVSTA MATER DEVM	P.11,7 C 423	
201	SEVERVS PIVS AVG PART MAX PM TRP VIII (Tropaion) ²	P.1,22 C 370 C 205 C 744	ANTONINVS PIVS AVG PART MAX PONT TRP III RECTOR ORBIS VICT PART MAX PART MAX PONT TRP V (Tropaion) Uj port. PART MAX PONT TRP V COS	P.1,22 C 475 RD 45 C 658 C 478 C 179	P SEPT GETA CAES PONT FELICITAS AVGG	P.1,92 C 36	FELICITAS HILARITAS (Caduceus) HILARITAS (Ag. kelt gyermek.) PIETAS PVBLICA SAECVLI FELICITAS
202	FVNDATOR PACIS VICT PART MAX	C 205 C 744					
203	FORTVNA REDVX (Glob. nélkül)	P.1,24 C 481	PONTIF TRP VIII COS II (Mars)	P.1,25 C 420	FELICITAS PVBLICA	2 C 38	
204	INDVLGENTIA AVGG IN CARTH	C 222					
205	PM TRP XIII COS III PP (Abundantia) (Juppiter)	P.1,25 C 472 C 469	FELICITAS AVGG ANTONINVS PIVS AVG VOTA SVSCEPTA X	P.1,26 C 689	GETA CAES PONT COS VOTA PVBLICA	P.1,26 C 230	
206	PM TRP XIII COS III PP (Abundantia) (Genius) ²	P.1,26 C 476 C 475	ANTONINVS PIVS AVG PONTIF TRP VIII COS II (Mars) ANTONINVS PIVS AVG (Mars)	P.1,26 C 689 C 424 (P.1,18)			
207			PONTIF TRP X COS II (Mars) (Mars) (Securitas) (A cs. áll.) ²	(P.1,18) P.1,27 C 434 C 434	P SEPTIMIVS GETA CAES PROVID DEORVM	P.1,27 C 170	IVNO MATER AVGG
208	PM TRP XVI COS III PP (Nó alak áll.) ³ (Nó alak oldarral)	P.1,28 C 514 C 517	PONTIF TRP XI COS III (Mars)	C 440 P.1,28 C 447 C 510			
209	VOTA SVSCEPTA XX PM TRP XVII COS III PP (Juppiter)	C 791 P.1,29 C 525	PONTIF TRP XI COS III (Mars)				
210	PM TRP XVIII COS III PP (Neptunus)	P.1,30 C 543	PONTIF TRP XIII COS III (Concord) (Virtus)	P.1,30 C 464 C 477	P SEPTIMIVS GETA CAES PONTIF COS II (Genius)	P.1,29 C 144	HILARITAS (Ag. sceptrum) FORTVNAE FELICI

III. TÀBLA

ANTIOCHIA

Septimius Severus 193-211

Caracalla Laes. 196-198

Geta Caes. 198-209

Julia Domna 193-217

[191]

IMP CAE L SEP. ... PERT AVG COS I $\rightarrow$ P1,30
MONETA AVG (àil mètheg, ò, ssaiv) (flamits)
IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS I $\rightarrow$ $\rightarrow$

194

VICT AVG (Vict. lep b.)
IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS II $\rightarrow$ $\rightarrow$ R D 103 v
BONA SPES C. 58
BONI EVENTVC RD 94 v
FORTVN REDVC (Fort. àill.) 2 NZ 1916
LIBER AVG (Lib. vil b.) C 287
SAECUL FELICIT C 628
LIBERAL AVG COC (Lib. àill.)
IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS II $\rightarrow$ $\rightarrow$

IVLIA DOMNA AVG $\rightarrow$ $\rightarrow$
BONA SPES

C 8

FORTVN REDVC (Fort. vil b.)
IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS II $\rightarrow$ $\rightarrow$

IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS II $\rightarrow$ $\rightarrow$
FORTVN REDVC (Fort. vil b.)
IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS II $\rightarrow$ $\rightarrow$

C 232

INVICTO IMP
L SEPT SEV PERET AVG IMP II $\rightarrow$ $\rightarrow$ RD 97 1/4

LIBER AVG
L SEPT SEV PERT AVG IMP V $\rightarrow$ $\rightarrow$ C 365

PART ARAB PART ADIAB COS II PP
IMP VIII $\rightarrow$ $\rightarrow$ C 578
PROFECTIO AVG 1.) C 592
PROVIDENTIA AVG

M AVR ANTONINUS CAES $\rightarrow$ $\rightarrow$
SPEI PERPETVAE C 594

Augustus 198-217

IMP CAE M AVR ANT AVG P TRP $\rightarrow$ $\rightarrow$ C 159
MINER VICTRIX

L SEPT SEV PERT AVG IMP X $\rightarrow$ $\rightarrow$ C 37
ANNONAE AVGG (P1,14)

uj portrait tipus IMP X $\rightarrow$ $\rightarrow$ C 694
ANNONAE AVGG

VICT AVGG COS II PP IMP XI $\rightarrow$ $\rightarrow$ C 695
VICT AVGG COS II PP

L SEPT SEV AVG IMP XI PART MAX $\rightarrow$ $\rightarrow$ C 78
CONCORDIAE MILITVM 2
MONETA AVGG Hybrid $\rightarrow$

COS III PP (Vict. lep b.) 2 C 100

199
200
201
202

198
197
196

195
194

193

192

191

190

199

198

197

196

195

P SEPTIMIUS GETA CAES $\rightarrow$ $\rightarrow$ C. 83
MINERV SANCT

4, Egy dth avers-en IMP ? uj portrait fejjel

IV. TÁBLA

R O M A			
Caracalla 211 - 217		Geta 211 - 212	
211		211 - 212	
		P SEPT GETA PIVS AVG BRIT LIBERALITAS AVG V (Lib.b. glob. nély) C 68 (globussal) RD 119 v.	IVLIA PIA FELIX AVG MAT AVG6 MAT SEN M PATR (ül b.) P. II, 8 C 111
212	ANTONINVS PIVS AVG BRIT PM TRP XV COS III PP (Salus ül b.) PM TRP XVI COS III PP (Libertas) MONETA AVG PROVIDENTIAE DEORVM	P. II, 4 C 206 C 224 C 165 C 529	
213	ANTONINVS PIVS AVG GERM PM TRP XVII COS III PP (Iuppiter) PM TRP XVIII COS III PP (Aesc. globbal) (Aesc. globbal és Tel.) PM TRP XVIII COS III PP (Iup. áll j.) (Apollo)	P. II, 5 C 239 (P. II, 3) 1. C 307 C 279 C 282 C 348 C 382	DIANA LVCIFERA VESTA 5 3 C 32 2. C 226
214			
215			
216			VENVS GENETRIX (V. ül b.) C 212
217			
Macrinus 217 - 218			
IMPC M OPEL SEV MACRINVS AVG FIDES MILITVM FELICITAS TEMPORVM PONTIF MAX TRP COS PP (Fides) PONTIF MAX TRP COS PP (Securitas) ANNOA AVG		P. I, 35 C 26 C 19 P. I, 36 C 60 C 62 P. I, 37 C 8.	
218			

1.) R.D. 113, W. Reusch, i.m. 22 sk. Car. 9. Taf. 5, 13.

2.) P. II, 8 diadémával hozza ezt a típust

V. TÁBLA.

V. TÁBLA.

ROMA

ANTIOCHIA

NICOMEDIA 2

Elagabalus 218-222

Julia Maesa

Elagabalus

Julia Maesa

Elagabalus

Julia Maesa

218

IMP CAES M AVR ANTONINVS AVG ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ ¹³⁰⁸

ROMA				Julia Maesa	
Elagabalus 218-222		Rev	Rev	Rev	Rev
221	IMP ANTONINVS PIVS AVG P ¹¹ 41	PM TRP III COS III PP (Victoria) C 194 LIBERALITAS AVG III 2 C 86 ABVNDANTIA AVG C 4 VICTORIA AVG 6 C 300 INVICTVS SACERDOS AVG 4 C 61 SVMMVS SACERDOS AVG 2 C 276 PM TRP III COS III PP (Acsaloz) 4 C 196 INVICTVS SACERDOS AVG 7 C 61 SVMMVS SACERDOS AVG 8 C 276 PM TRP V COS III PP (Acsaloz) C 243 PM TRP V COS III PP (Acsaloz)	PM TRP III COS III PP (Victoria) ABVNDANTIA AVG 6 VICTORIA AVG 5 C. 1. ABVNDANTIA AVG SACERD DEI SOLIS ELAGAB ^j C 246 SACERD DEI SOLIS ELAGAB ^j C 246	IVLIA MAESA AVG > P ¹¹ 15 IVNO FECVNDITAS AVG 2 C 16 3 C 8	
222	IMP ANTONINVS PIVS AVG 				
ROMA				KELET	
Severus Alexander 222-235		Julia Mamaea		Severus Alexander 222-235	
223	IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG P ¹¹ 3 LIBERALITAS AVG C 108 PM TRP COS PP (Juppiter) 5 C 204 (Mars) 4 C 207 (Libertas) 2 C 215 (Salus) 3 C 218 IOVI CONSERVATORI C 70 MARTI PACIFERO 5 C 173 LIBERTAS AVG 4 C 162 SALVS PVBLICA 2 C 530 PM TRP COS PP (Juppiter) 4 C 229 (Mars) 4 C 231 (Salus) 4 C 239 Zij sorozat (Pax) 4 C 236 PAX AETERNA AVG 2 C 183 PROVIDENTIA AVG 7 C 512 PM TRP III COS PP (Juppiter) C 219 (Mars) 2 C 251	IMP SEV ALEXAND AVG V. 1 * I AEGVITAS AVG C 13 I* VICTORIA AVG RD 113 VICTORIA AVG 3 C 560 IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG V. 1 PONTIF MAX TRP II COS I PP (Roma) C 470 PIETAS AVG C 197 PROVID DEORVM C 495			
224				CONCORDIA	C 38

R O M A

Severus Alexander		222-235		Julia Mamaea	
224	IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG	P ^{III,1} V ¹⁴ V. 5.	PM TRP III COS PP (caes. b.) ³ PM TRP III COS PP (caes. b.) ³ FIDES MILITVM IOVI VLTORI VICTORIA AVG (Vict. lép. b.) ² VIRTVS AVG VIRTVS AVG PM TRP III COS PP (Mars trop. dal. j.) LIBERALITAS AVG III PM TRP V COS II PP (Mars)	C 256 C 270 C 52 C 95 C 564 C 576 C 578 C 260 C 128 C 281	
225					
226		P ^{III,5} V ¹⁶	PM TRP VI COS II PP (Mars) (Aes. aldoz.) ⁵ (Aes. aldoz.) ⁷ (Aequitas) ³ (Annotae) ³ (Pax) ³	C 305 C 325 C 312 C 315 C 319	IVLIA MAMAEA AVG P ^{III,8} V. 6.
227		V. 7.			IVNO CONSERVATRIX 40 C 35
228		(V. 6.)	AEQVITAS AVG ANNOA AVG PAX AVG PM TRP VII COS II PP (Aes. aldoz. b.) (Mars) ² (Aequitas) ² (Mars j.) ² (Mars j.) ²	C 187 C 357 C 332 C 346 C 337	FELICITAS PVBLICA C 24
229	IMP SEV ALEXAND AVG	V. 9.	ANNOA AVG LIBERALITAS AVG III (lib. all.) PM TRP VIII COS III PP (Mars siet b.) (Romulus) ²	C 27 C 133 C 365 C 375	FECVND AVEGVSTAE (Fec. all.) ³ IVNO AVEGVSTAE VENVS VICTRIX VESTA (Vesta all.) ⁸ C 32 C 76 C 81 C 85
230		P ^{III,6} V. 10.	ABVNDANTIA AVG VICTORIA AVEGVSTI (Vot. x) ³ VIRTVS AVG (Romulus) (Aes. aldoz. b.) ² PM TRP VIII COS III PP (Sol) IOVI CONSERVATORI (Aes. aldoz.) VIRTVS AVG (Virtus ill. b.) ³ VICTORIA AVG (Vict. all.) PROVIDENTIA AVG (Horgonygal) MARS VLTOR (Mars lép. j.)	C 388 C 73 C 580 C 556 C 508 C 161	
231	IMP ALEXANDER PIUS AVG	P ^{III,7} V. 13.			

¹⁾ Az egyik databan növekedő számszám mutatja az új típusú averts felépítést amit Pith is említ.

²⁾ Egy databan TRP száma ki van törve csak a V látható

Az első magyar rézpénzek.

Magyarország kincsekben gazdag földjéből gyakran vet fel az eke nagyobb vékony vörösréz pénzeket. Két fajban fordulnak elő. A nagyobb fajnak előlapján két ülő királyi alak, hátlapján Szűz Mária képe látható, míg a kisebb faj mindkét lapján keleti jellegű rejtélyes, olvashatatlan írást visel. Noha már anyaguknál és nagyságuknál fogva is elűnnek árpádkori pénzeink XII. és XIII. századi sorozatától és éremképük is idegen, mégis magyar pénzeknek kell tekintenünk. Míg a nagyobbik fajt már a királyok neve — Béla, István — magyarnak mutatja s egyúttal korát is hozzávetőleg meghatározza, addig a kisebb faj magyar eredetére vagy vonatkozására főleg a magyar pénzekkel egyező technikai sajátágaiból, valamint abból következtetünk, hogy a kétségtelenül magyar nagyobb fajjal együtt találják és hogy Magyarországon kívül másutt nem fordul elő.

A Corpus Nummorum Hungariae I. 98—100. és 101—103. számok alatt, Rupp Jakab munkája 200—203. és 323/4. számok alatt tárgyalják e pénzeket és adják rajzaikat. Meghatározásuk és korrendi beosztásuk sok fejtörést okozott szakembereknek és laikusoknak egyaránt. Rájuk vonatkozó hiteles írott emlékünknem maradt, krónikás nem emlékezik róluk s így megfejtésükben csak magukból a pénzekből és külső körülményekből levonható következtetésekre vagyunk utalva. Érthető, hogy így téves megfigyelések téves megállapításokra vezethetnek. Több mint 2000 darab gondos vizsgálatából leszűrt eredményeket foglalnak össze az alábbi sorok.

Hogy fejtegetésem világosabb és érthetőbb legyen, a két fajt külön fogom tárgyalni.

*

A vörösrézből vert Corpus 98 sz., nagysága 26—27 mm, átlagos súlya 2.90 gr.

A XII-ik század végéig jóformán egész Európa csak ezüstpénzt ismert, csupán a keletrómai császár veretett arany solidusokat és réz follisokat. Kivüle csak a spanyolországi mór fejedelmek és rövid ideig Barbarossa Frigyes Délolaszországban vertek aranypénzt. Rézpénzt csak 1205—1209 közt kezdett verni Pietro Ziani doge Velencében.¹ Minthogy pénzeinket kétségtelenül korábbi időben verték, bizonyos, hogy bizánci hatásra jöttek létre. A bizánci hatás nemcsak a pénzek anyagában nyilvánul, az éremképen is — főleg az előlapon — az első pillantásra felismerhető a bizánci befolyás.

A pénzek általánosan ismert volta felment azok aprólékos leírása alól s azért csak a feltűnőbb és jellegzetesebb vonások felsorolására szorítkozom.

A pénz mindkét lapjának rajza teljesen új a magyar pénzverésben.

Az *előlap* poncolt technikával ábrázolt két ülő koronás királyi alakot mutat. A hosszabb egyenes vonalak is poncolva vannak. A körirat a baloldalon ülő király fejé-

nél kezdődve kifelé álló betűkkel lefelé, az óra mutatójával ellenkező irányban haladva, REX BELA, a jobboldali király mellett rendes elhelyezéssel REX STS.

¹ Carl Wachter: Versuch einer systematischen Beschreibung der Venezianer Münzen nach ihren Typen N. Z. V. p. 191.

A szelvényben egy kisebb ív alatt három függélyes vonal van. Ezt a három kis vonalat Rupp római hármasszámnak veszi, ellenben néhai Karabaček dr., a bécsi egyetem tudós orientálistája, ki e pénzekben a tatárjárás közvetlen hatását látja, ebbeli véleménye alátámasztására a III. jelentését Lillahira oldja fel; Réthy László Karabaček nézetét teszi magáévá. Anélkül, hogy e megfigyeltést cáfolni akarnám vagy tudnám, csak arra mutatok rá, hogy a pénznek ugyanazon oldalán Allah neve mellett kilenceszer fordul elő a kereszt jele és másik oldalát is Szűz Mária képe díszíti, — ami mindkét vallás követői részéről a vallási türelemnek oly fokáról tett volna tanúságot, melyet nehezen tételezhetünk fel. Réthy izmaelita pénzverőket feltételez s így a két vallás szimbóluma egyazon pénzen, ha nem is valószínű, de nem is éppen lehetetlen.

A hátlap bélyege az akkori magyar gyakorlatnak megfelelően kisebb az előlap bélyegénél és középpontja csak véletlenül esik össze az előlap középpontjával, amire később még visszatérünk. Egész mezejét dicsfényes, ülő, jobbában hosszú lilomszálát² tartó, balját mellére szorító Szűz Anya képe tölti ki.

A Mária bal keze felett látható ábrázolást ugyan a pólyás kis Jézusnak tartja és ezt vallja Palma és a Corpusban Réthy László is, de Schoenwiesner Palma megállapításához már azt a megjegyzést fűzi, hogy „Effiges Deiparae in omnibus his quos vidi Nummis est sine Jesulo uti etiam in monetis byzantinis medii aevi“.³ Ezt vallja Rupp is: „sinistra pectori admota“.⁴

A pólyás kis Jézusnak tartott ábrázolás nem egyéb, mint Mária vállravezetett palástjának díszes, hímes szegélye. Ugyanaz látható Mária térdein keresztbe vetve. A palást a jobb vállon van egy nagy kapoccsal összefogva és a bal vállon előre vetve, úgyhogy a bal vállat és mellet mindig takarja. Hogy abban a korban tényleg viseltek ilyen díszes szegélyű palástot, azt I. Manuel alább ábrázolt pénzén látjuk. A kis Jézust sohasé ábrázolták vánkossa pólyázva, hanem mindig ruhátlanul, Mária ölében ülve, úgy, mint Hunyadi Mátyás óta a magyar pénzekben.

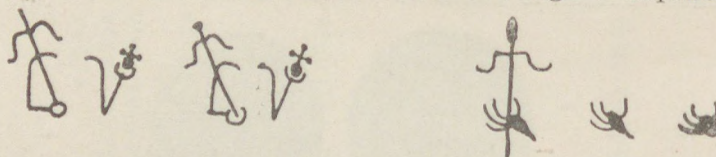
Valószínű, hogy Mária képe Bizáncon át került a pénzekre, de felemlítésre méltó, hogy Bizáncon IV. Romanos Diogenes császár óta (1068—1070) mindig, így Komnen Mánuel idejében is, a Panagia Blacherniotissát vagy a Panagia oranst verték a pénzekre s így Máriának Bizáncon akkoriban szokatlan ábrázolásában nem kell okvetlenül bizánci utánzást keresnünk.

Vannak téves metszésből eredő ritka darabok, melyek a hátlap tükörképét mutatják (Pótlék 15. sz.) s így a kis Jézusnak tartott ábrázolás Mária jobb oldalára kerül. Semmi pénztörténeti jelentőségük nincs.

A SANCTA MARIA körirat Mária fejétől jobbra kezdődik és az óramutató irányában halad.

Feltűnő, hogy az előlap és hátlap verőtove nem egy kéz munkája, amint ezt hazai pénzeinken Szent István óta tapasztaljuk. Más a két bélyegvas technikája. Az előlapon a hosszú vonalak is pontozva vannak, a hátlapon a röviddek is vésettek, símak. A betűk jellege is egészen más a pénz két oldalán.

Az előlapon a királyok kezefeje egy kis körrel van jelezve, ellenben a hátlapon Mária kezefejét öt nagy karom — mint egy bogár lábavége — képezi.

A Corpus 98. szám darabjai pontosan az előlap gyöngyköre mentén ollóval gondosan körül vannak vágva. A Corpus 100. sz. alatt leírt és lerajzolt példány

² A Mária kezében lévő tárgy nem jogar, mert annak túl hosszú és a jogart nem középen markolná meg, hanem a végét fogná, úgy, mint a királyok. Nem is hosszúnyelű alabárd, mert Máriát nem lehet fegyveresen ábrázolni, hanem az ártatlanság jelképe: egy lilomszál.

³ Schoenwiesner: Notitia etc. 140 oldal.

⁴ Rupp: Numi Hung. I. 128 oldal.

(a M. N. M.-ban) nem egyéb, mint egy véletlenül, elnézésből a hátlap gyöngyköre mentén körülvágott s ezért a rendesnél kisebb darab. Semmiesetre sem más faj, valamint nem új faj a Corpus 99. számú zavart köriratú, hanyagul vert darab sem. A Corpus új kiadásában egyiknek sem lesz helye.

Tálalak. A magyar pénzverésnek közel 1000 éves során teljesen egyedülálló saját-sága pénzeinknek, hogy számottevő részük tálalakra van szépen meghajlítva. 830 ezirányban megfigyelt darab közül 110 darab = 13.25% volt tálalakú.

Nem példátlan ugyan e korban a pénzek tálalakja; Sziciliában II. Roger és a velencei dogek is vertek ezidőtájt tálalakú réz grossokat, sőt Magdeburgban is vertek 1180 körül tálalakú északnémet Moritzpfennigekeket,⁵ mégis kétségtelen, hogy ez az alak az éremképpel együtt bizánci hatásra került a Corpus 98. számra. Ott vertek — igaz, hogy teljesen más eljárással — tálalakú arany solidusokat és réz follisokat.

A nagyteremiai leletben 130 darab tálalakú bizánci pénz került elő, köztük 37 drb II. Komnen Jánosnak (1118—1143) és 14 drb I. Komnen Mánuelnek (1120—1180) pénze, a többi 79 drb oly rosszul van verve, hogy meg nem határozható.⁶ Összehasonlításképpen adjuk a Corpus 98. szám tálalakú példányának előlapi és hátlapi képét (1. ábra), valamint I. Manuel 3 Nagyteremian lelt rézpénzének ábráját. Ezek hanyagul, felületesen

vert, körülvágatlan, rendetlen szélű darabok, igen elütők a mi gondosan készült pénzeinktől. Elég egy futó pillantást vetni az ábrákra, hogy a magyar és bizánci pénz kétféle jellegét meglássuk. A Corpus 98 szépen körülvágott, minden részletében élesen vert darab. Ebből következik, hogy rendes verőtövekkel verték és a már kész és körülvágott pénzt hajlították domborúra. A hátlap képe kisebb és középpontja nem esik össze az előlap közepével, hanem többé-kevésbé a pénz szélére kerül. Ez bizonyíték arra, hogy a pénzt nem legömbölyített verőtövel, ódor és kölyű közt verték, mert akkor a két kép mindig koncentrikus volna, hanem utólag hajlították domborúra. A pénzt úgy hajlították, hogy mindig a királyos oldal, az előlap lett homorú és a Máriás oldal domború. A M. N. M. írja ugyan egy olyan példányt, melynek a Máriás oldala homorú, de ez csak véletlen tévedésnek köszöni eredetét és egyúttal bizonyíték arra, hogy a már kiverő pénzt hajlították és nem legömbölyített példázóvasakkal verték.

Tálalakot a pénzek úgy nyertek, hogy a már kiverő és körülvágott pénzt síma ólomódorra helyezték és egy ráhelyezett megfelelő fakölyűre erős ütést mértek. Így hajlítják az ezüstmívesek ma is a cukorhintőkül felhasznált ezüstforintosokat, sőt kétforintosokat is és így csinálnak szűzmáriás 1848-as huszasokból vagy tizesekből fekete-kávés kanalakat.

⁵ Helbing: Auctio Ziesche & Köder. No 16188—16195.

⁶ Gohl Ödön: A nagyteremiai éremlelet. N. K. 1908. 171 oldal.

98-as szám, 22 melyben csak 101—103 és 11 olyan, melyben a két faj vegyesen fordult elő. Legtöbb adatom egyes darabokra vonatkozik, pedig tömeges leletekből lehetne elterjedésük körére legbiztosabban következtetni.

A lelőhelyek zöme az ország közepére esik. Nyitra, Eger, Szerencs, Debrecen, Szalacs, Nagyvárad, Murány (Temes m.), Bázias, Kula, Ósztapár, Sükösd, Alsólendva, Sümeg és Győr határolják azon területet, ahonnan adataim vannak. Erdélyből csak Gyulafehérvár és Déva szerepelnek a jegyzéken.

Technikai szempontból sok fokozatot különböztethetünk meg. Vannak finoman és gondosan és vannak durván és hanyagul kidolgozott példányok. Vannak egykorú hamisítványok és sárgás vagy fehéres fémből, valamint rossz ezüsből készült vastagabb öntvények.⁹ És vannak végül fehérre vagy vörösré fúttatott, valamint dúsan aranyozott példányok. Ez utóbbiak valószínűleg a XVIII. és XIX. század fordulóján, a gyűjtői szenvedély fellángolása idején készültek, talán csalárd szándékkal.

Úgy látszik, hogy a pénzt elértéktelenítették — demonetizálták —, mert nagy tömegben maradt a nép kezén, úgy, mint Rákóczi libertásai és a Kossuth-bankók. A sok lyukasztott darabot díszítésül — talán lószerszámmra alkalmazták.¹⁰ Sok a kopott darab is, ami hosszabb forgalomra mutat.

Megismervén a pénzek külső megjelenését, rátérhetünk a dolog lényegére: annak a kérdésnek feszegetésére, hogy melyik királyunk verette e pénzeket? Mielőtt azonban a kérdés részletes tárgyalásába bocsátkoznánk, szegezzük le a következőket:

Láttuk a Corpus 98 számon az előlaponál kisebb és elütő kidolgozású, más technikájú hátlapot, láttuk a pénzek gondos körülvágását az előlap gyöngyköre mentén és láttuk végül a rendszeresen alkalmazott pénzverőjegyeket. Mindhárom sajátosság oly különleges és jellegzetes tulajdonsága a XI. és XII-ik századi magyar pénzverésnek, hogy együttes előfordulásuk alapján minden bizánci rokonságuk mellett és minden eddigi vélekedéssel szemben is meg kell állapítanunk, hogy e pénzek nem Bizáncban, hanem magyarországi verdében készültek. Ezzel a megállapítással természetesen elesik minden a bizánci eredethez fűzött következtetés és közelebb jutunk a kérdés megoldásához. Hogy ezt a megoldást megkísérelhessük, múlhatatlanul figyelembe kell vennünk a számbajöhető kor történeti eseményeit. Ezek dióhéjban a következők:

II. Bélának négy fia volt: Géza, Almos, László és István. 1141 február 13-án bekövetkezett halála után legidősebb fiát, a mintegy 10 éves Gézát ültették trónra.¹¹ Almos fiatalon elhalt, két öccse László és István herceg ellátást, de országrészt nem kapott. Ebből viszálykodás támadt Géza és testvérei között és valószínűleg bosszújától félve, először 1155-ben László, utóbb 1159-ben István is I. Komnen Mánuel keletrómai császárhoz Bizáncba menekült. Mánuel szívesen fogadta a két rokon herceget és nagyratörő terveiben szerepet szánt nekik. II. Gézának 1162 május 31-én bekövetkezett korai halála mögött nyújtott Mánuelnek Magyarország ügyeibe avatkozni. Fellángolt az Árpád nemzetségének és vele az országnak átka: királyai ifjan halnak el és kiskorú gyermekeket hagynak magok után. Az atya természetesen gyermekére óhajtja hagyni a koronát, de a nemzet egy része ragaszkodik az ősi hagyományhoz, hogy az uralom nem gyenge gyermek, hanem erős férfi kezébe való. Belus bán, az elhalt király nagybátyja, II. Géza legidősebb fiát, a mintegy 11—12 éves III. Istvánt koronáztatta meg. Mánuel az ősi szokás jogán II. Béla legifjabb fiának, a hozzá menekült István hercegnek követelte a koronát. A császár rokonát, Kontostefanos Eleket adta István herceg mellé és pénzzel bizonyára kellően ellátva, az ország területére, Haramba küldte, hogy pártot gyűjtse nek és a hercegnek útját egyengessék a trónra. Sokan voltak, akik a férfi király felé hajoltak, Mánuel aranyai is hozzájárulhattak a hangulatkeltéshez és talán haderejével

⁹ Numophylacium R. Universitatis Pestiensis possidet numisma unum argenteum, forma modulo, typo cupreis numis de quibus nunc egimus simile (Corpus I. 98) sed ut mihi videtur manu recentiore fusum ex argento admodum impuro. Schoenwiesner: Notitia p. 142 említi a fenti egyetlen rossz ezüsből öntött példányt, melyet későbbi hamisítványnak tart.

¹⁰ Lásd Gohl Ödön: A kenézloi honfoglaláskori lelet éremmellékletei. N. K. XIII. 144.

¹¹ Vak Béla 1130-ban nősült. Pauler Gyula: A magyar nemzet története. I. köt. 238. oldal.

se mertek szembeszállni. Elejtették III. Istvánt, de nem István herceget, aki, úgy látszik, nem volt népszerű, hanem bátyját, Lászlót kiáltották ki királlyá. Lukács, a hajthatatlan esztergomi érsek megtagadta a koronázást és Mikó, a kalocsai érsek tette 1162 július közepén II. László fejére a koronát. A nőtlen László öccsét, Istvánt utódjává fogadta és átadta neki a ducatumot. III. István Ausztriába menekült, csak Pozsony maradt hű hozzá. Azonban II. László 1163 január 14-én váratlanul elhunyt, halála után István ragadta magához az uralmat és bátyja halála után 14-ed napra, január 27-én, ugyancsak Mikó kalocsai érsek IV. István néven királlyá koronázta.

Mánuel pártfogásának és segítségének a Szerémség volt az ára. Ez ellen felzúdult az ország, visszahozták III. Istvánt Ausztriából és 1163 június 19-én Székesfehérvár táján tönkreverték IV. Istvánt, ki futtában maga is foglyul esett. III. István szabadon bocsátotta, de száműzte. IV. István Mánuelhez futott s ez sereggel jött Belgrádig, azonban belátva, „hogy IV. Istvánt nem lehet a nemzetre erőszakolni“, új tervet szőtt. Maga visszavonult és Palailogos György közbenjárásával megbékélt a magyarokkal. Nem fogja többé fegyverrel támogatni IV. Istvánt, ellenben a magyarok átadják neki Béla herceget, a király öccsét, II. Géza fiát, kit fiává fogad, utódjává tesz és leányát hozzáadja feleségül. Béla öröksége fejében megkapja Horvátországot és a dalmát tengerpartot. Az ország a békefeltételeket elfogadta és Bélát kiadta Mánuelnek. Ezzel III. István trónja megszilárdult.

Nyugtalan vére IV. Istvánt 1164 tavaszán Barbarossa Frigyes német császárhoz Olaszországba vitte, de az nem volt hajlandó érdekében Magyarország ügyeibe avatkozni. Visszament Görögországba és toborzott csapatokkal, de valószínűleg Mánuel anyagi támogatásával, tovább próbálkozott. Betört az országba, de hívei elhagyták és szorultságából Mánuel hadai vágták ki. Mánuel szemben találván III. István egyesült magyar-cseh haderejét, visszavonult, de IV. Istvánt erős őrséggel Zimonyban hagyta. Zimonyt a magyarok ostrom alá vették és az ostrom alatt IV. István 1165 április 11-én hirtelen meghalt. A trónviszály elült, de a görög háború III. István magtalan haláláig (1172 március 4-ig) tovább folyt. Utána III. Béla néven öccse, Mánuel neveltje került Magyarország trónjára. Görög nevelése és görög kapcsolatai miatt az ország eleinte bizalmatlanul fogadta, de később megbékült vele. Legjelesebb uralkodóink egyike vált belőle.

A történeti események ismeretében megkísérélhetjük annak a megállapítását, hogy melyik királyunk verette a Corpus 98 számot? A kérdés régóta foglalkoztatja érmészeinket és erre nézve tudósaink körében két vélemény alakult ki. Pénztörténetünk úttörői: Schoenwiesner, Weszerle, Rupp egyértelműen IV. Bélának és V. Istvánnak a tatárjárás után vert közös pénzt látják bennük; ezt a nézetet vallotta a nagy orientalista Karabaček is.

Ezen két király neve egy pénzen könnyen elképzelhető, a tatárjárás-okozta nyomor és szegénység is megindokolja a rézpénz-verést. Mindenesetre egyszerű és a valószínűség látszatát magánviselő tetszetős megfejtés — azonban meg nem áll. Vannak ugyanis nyomós érvek, melyek lerontják e feltevést.

Ha IV. Béla rézpénz kibocsátására határozta volna magát, úgy azt közvetlenül a tatárok kitakarodása után a legnagyobb szükségben, az ország újjáépítésének kezdetén tette volna. Azonban a pénzek Béla neve mellett V. István nevét és királyi címét is viselik, pedig V. Istvánt csak 1245 augusztus 20-án koronázták meg, három évvel a tatárok kivonulása után. Minthogy az István név és a királyi cím rajta van a pénzen, azok csak 1245 vége felé kerülhettek volna forgalomba, vagyis jóval a legnagyobb szükség ideje után.

A tatárjárás nyomán támadt inség és nyomorúságról bőven beszélnek a krónikák, de a rézpénzt egyik sem említi.

Ellene szól IV. Béla korának a bélyegvasak akkor már nem szokásos poncolt technikája is, IV. Béla pénzei vésett bélyegzőkkel készültek.

Végül döntő érv IV. Béla ellen, — mint ezt már Réthy László is felismerte, — a pénzverőjegyek következetes alkalmazása a 98 számon, mert ezek már II. Endre uralkodása alatt lassan lemaradnak a pénzekről és IV. Béla korában már csak igen elvétve találunk szigllákat a pénzeiken. Sőt amennyiben találunk is pénzeinken jegyeket a XIII. században, azok jelentése nyilván más, mint a XI. és XII. századi pénzeiken.

Réthy László is cáfolja az úttörők véleményét.

1857-ben Rosty Zsigmond lép fel¹² azon tétellel, hogy a pénzeket nem IV. Béla, hanem IV. István verette. Okfejtése a következő:

„A pénzek bizánci veretűek, mely körülmény kiindulási pontul szolgál“, és alább „ekkor verette Mánuel e pénzeket István részére“. „Ha sorra nézem az érmek feliratait, látom, hogy a Stephanus vagy legalább az S néhánynak kivételével valamennyin látható, ellenben Béla vagy B a legnagyobb számukon hiányzik“. Továbbá: „vannak nagy számmal, melyeken egyedül REX STEPHANUS áll“. És IV. Bélára vonatkoztatva: „Kérem, lehet-e feltenni, hogy valamely király fia nevét veresse pénzeire, a magát pedig elhagyja? S lehet-e olyan pénzt Bélának tulajdonítani, mely e névre semmiképpen sem utal, ellenben Istvánt minden kétségen túl homlokán viseli?“

A tudományos világ Rosty korlátolt publicitású cikkéről nem vett tudomást, így Réthy László sem, aki az Archeologiai Értesítő 1895-ik folyamában — Rosty cikkéről nem tudva — ugyancsak arra az eredményre jut, hogy e pénzeket csak IV. István verethette. Megismételte fejtegetéseit a C. N. H. kötetében.

Hóman Bálint Magyar Pénztörténetében magáévá teszi Rosty és Réthy megállapítását és a pénzeket, vélt bizánci eredetük alapján, a bizánci pénztörténet művelőinek utalja át.

Rosty Zsigmondnak már „*kiindulási pontja*“ is téves. A pénzeket nem Manuel verette Bizáncban, azokat magyar verdékben verték. Mindenekelőtt oly eszes fejedelem, mint Manuel, jól tudta, hogy trónkövetelőnek befolyásos párthíveket szerezni ismeretlen rézpénzzel nem lehet. Politikai szolgálatoknak mindig ára volt, nagyobb ára, sem hogy azt rézpénzzel meglehetett volna fizetni. Ha tehát Manuel pártfogoltját pénzzel segítette, ami kétségtelen, úgy azt csak értékpénzzel, arannyal tehette. De mikor is verette volna Manuel a sok rézpénzt? II. Géza fiatalon váratlanul halt meg 1162 május 31-én. Előre Manuel nem verethette, mert nem számíthatott II. Géza halálára. Július közepén már II. László volt a király. Csak hat hét esett Géza halála és László koronázása közé, ebből híradásra, intézkedésre, stb. három hetet bízást le lehet számítani, a fennmaradó három hét alatt — mert László koronázása után be kellett volna szüntetni a verést István nevére — nem lehetett akkora tömeg pénzt verni. A pénz fabrikája és a görögök előtt teljesen ismeretlen bonyolult szigllarendszer alkalmazása is rácsfol a bizánci eredetre.

Vegyük figyelembe azt is, hogy a pénzen Béla neve és alakja áll *heraldice* jobbról, Istváné balról. Bizáncban, ha két alak van a pénzen, mindig a tényleges uralkodó alakja áll jobbról, a császárné vagy trónörökös, de sőt Jézus is balról áll. Ha Bizáncban verték volna a pénzt, ezt el nem tévesztik. De még a hátapon is anachronistikus Mária ábrázolása.

IV. István ellen szólnak a következők is. A pénzt akkora tömegben verték, a bélyeg- és szigllaváltozatok oly sokaságát ismerjük, hogy ez csak hosszabb ideig tartó verés után volt elérhető, mire IV. Istvánnak mindössze 5 hónap és 5 napos mozgalmas és zavarteljes uralkodása alatt ideje sem volt.¹³

¹² Család könyve 1857. Rosty Zsigmond: Egy kis éremtan. 331–334. oldal. Egész terjedelmében közli Réthy László N. K. X. évf. 70. oldal.

¹³ Pauler Gyula: A magyar nemzet története. I. 496. „Kronikáink mind megegyeznek abban, hogy II. László és IV. István összesen nem egészen egy évig — 11 hónap és 5 napig — uralkodtak. Ebből László 185, István 155 napig.“

Sok a kopott darab és egykorú hamisítványok is forogtak, ami szintén huzamos ideig tartó forgalmat bizonyít. Ez IV. István uralma alatt nem történhetett és nem igen tehető fel, hogy III. István vetélytársa értéktelen pénzét forgalomban hagyta volna. — Leszih Andor a ráánk maradt pénzek nagy számából és sokféleségéből, a kopott és utánvert darabokból stb. azt következteti, hogy a pénzek hosszú ideig, több király alatt váltópénzül forogtak.

IV. István az eddig ismeretlen és értéktelen rézpénzzel semmire sem ment volna. Azon se pártot szervezni, se hadat fogadni, se azt élelmezni nem tudta volna.

IV. István 1163. VI. 19. után többé huzamosabb időt nem töltött az ország területén, közhatalmat nem gyakorolt s így törvényes pénzt nem verethetett. — Ezzel a ténnyel elesik az a feltevés, hogy későbbi nyugtalankodása idején verethette volna a Corpus 98-at.

Ha okvetlen IV. István pénzét kellene látnunk e pénzben, úgy inkább arra gondolhatnánk, hogy László uralkodása alatt, a ducatus birtokában verette. — Ez a lehetőség összhangban volna a pénzek magyarországi eredetével, azonban a királyi cím lerontja e feltevést is.

Rosty okoskodásának második pillére az előzőnél is gyengébb. Éppen ellenkezőleg áll a dolog, mint ahogy Rosty előadja. 1203 ez irányban gondosan megvizsgált példány közül 1142 darabnak előlapi körirata teljesen rendes volt és csak 61 darabnak volt rendetlen vagy zavart körirata. Az összes darabok közt egy sem akadt, melyen a Stephanus név ki lett volna írva, ellenben a Béla név vagy legalább a B betű mindegyiken rajta volt. A 61 zavart köriratú darab a bélyegmetsző tudatlanságát vagy figyelmetlenségét tanúsítja vagy hamisítók durva műve. — Néhány zavart köriratú darabon *heraldice* jobb oldalon áll a S T S és bal oldalon R.

Amit Rosty a Béla és István nevek együttes előfordulásáról egy pénzdarabon mond, az tagadhatatlanul plausibilis. Azonban fordítsuk meg Rosty kérdését és kérdezzük, feltehető-e, hogy egy király atyja nevét és alakját előtérbe helyezve veresse pénzére és saját nevét egy rövidítésbe rejtse? Nem valószínű. — Rosty és követői szerint azért verette pénzére IV. István atyja nevét is, hogy Géza fiánál a senioratusi öröklési jogban gyökerező nagyobb igényét a koronára hangoztassa. Ez Rostynak legerősebb érve IV. István mellett. Tagadhatatlan, hogy a történelem megengedi ezt a feltevést, de nem bizonyítja. — Csak úgy fogadhatnánk el, ha más bizonyítékokkal lehetne támogatni. De nem lehet, mert nincsenek s így Rosty és Réthy után is nyílt kérdés, hogy kinek tulajdonítsuk a Corpus 98-at, ha sem IV. István, sem IV. Béla nem verették.

Erős meggyőződéseim szerint a Corpus I. 98 számot III. Béla verette Magyarországon és ezt a vélekedést a következőkkel támogatom:

III. Béla körülbelül 16 éves korában került a bizánci császári udvarba és ott 10 évet töltött. Ez idő alatt, kormányzásra neveltetve, bőven volt alkalma a görög birodalom intézményeivel, közigazgatásával és pénzügyeivel megismerkedni. Ott szerzett ismeretei és tapasztalatai alapján kísérlehetett meg pénzügyi reformot. Már Kézai Simon mester pénzügyi reformernek mondja, aki megengedte a bizánci arany forgalmát és értékét (*cursusát*) 40 magyar denárban, 1 pensában állapította meg. Aki I. Béla denárjainak mintájára veretett pénzt¹⁴ és bracteákkal is kísérletezett. III. Bélának fejlett érzéke volt a dolgok anyagi oldala iránt. Pénzügyi szakember volt, aki az ország pénzügyeit rendezte és utódaira telt kincstárt hagyott, Európa egyik leggazdagabb uralkodója volt. Csak ő, akit a balsiker se buktathatott el, próbálkozhatott meg oly mélyreható reformmal, mint a rézpénz verése. Ami úgy látszik tényleg balul ütött ki, mert folytatása nem volt és a rézpénz a nép nyakán maradt. Innen gyakori és tömeges előfordulása a leletekben.

III. Béla idejében még korszerű a pénzverőjegyek kiterjedt alkalmazása.

Hátra van a két király nevének kérdése. Ha Rostynak elhihetjük, hogy IV. István erősebb jogát akarja atyja nevével igazolni, elhihetjük azt is, hogy III. Béla azért verette pénzére saját neve mellett bátyjának és elődjének, III. Istvánnak, a törvényesen koronázott királynak nevét is, hogy a jogfolytonosságot hangsúlyozza és II. Lászlót és IV. Istvánt bitorlóknak állítsa oda.

¹⁴ Lásd Corpus I. 17. és Gohl, a korponai lelet 30. sz. a. N. K. VI. 126. oldal.

Azonban ez eddig mind csak okoskodás és feltevés, a kérdést véglegesen csak tárgyi bizonyíték dönti el. Szerencsére van ilyen is.

Tekintsük a Corpus I. 106. sz. alatt ábrázolt érmet. Körirata rendkívül finom vésséssel + MONETA BELE REGIS R (amae?); a fonalkereszt sarkaiban ugyanolyan alakú, három ékből képzett jegy van, amelyet a 98. szám szigllái közt is találunk. — Ez a pénz másé, mint III. Béláé, nem lehet. II. Béla pénzei durvább veretűek, legnagyobbbrészt némák, hátlapjukon kivétel nélkül a hagyományos ősi ábrázolással és a csak apró jegyekkel jelzett körirattal. IV. Béla pénzei vastagabbak, súlyosabbak, vésett bélyegzőkkel készültek és legtöbbször mindkét oldalukon figurális alakokkal vannak díszítve. — Az igen finom kivitelű 106. szám kétségtelenül III. Béla pénze.

Azonban a Corpus I. 104. szám oly közeli stilusbeli rokonságban áll a 106. számmal és oly idegen a 106. számon kívül minden más pénzünktől, hogy ez se lehet másé, mint III. Béláé.

Amde a 104. számon a köriratban ott látjuk teljesen azonos betűkkel és a betűk azonos elhelyezésével a 98. szám REX BELA és REX STS köriratát, következésképen, ha a 106. szám III. Béla pénzé — ami nem kétséges —, úgy III. Béla pénze a Corpus I. 98. szám is.

Ezzel a megállapítással végleg eldőlt a Corpus I. 98. szám hovátartozandóságának kérdése — ha csak valaki megállapításunkat nyomósabb érvekkel meg nem dönti.

*

A kisebb, keleties írású Corpus 101. számnak korrendi meghatározása 98. számnál is nagyobb nehézségbe ütközik. Hiányzik róla a két király nevének a területi tévedést kizáró biztos útmutatása. Magyar eredetének igazolására a csupán Magyarországon és pedig a 98. számmal együttes előfordulására támaszkodhatnánk, ha nem találnánk rajta a XII. század magyar pénzeinek esalhatatlan háromságát: a sziglláknak, a kisebb és elhanyagolt hátlapnak és a gondos körülvágásnak együttes előfordulását.

A pénzek az első pillantásra középkori mohamedán pénzeknek tűnnek fel és csak az írás olvashatatlanságából következtetünk utánzatra. Réthy László Jusuf ibn Tásfin (1084—1106) Sidzsilmáse-ban, Marokkóban 1096-ban vert aranyában látja az előképet és veretésüket bessarábiai izmaelita kamarabérlokkal hozza kapcsolatba.

Adjuk VIII. Alfons kasztíliai király (1158—1214) arab nyelvű és írású arany pénzének rajzát,¹⁵ mely csalódásig hasonló a mi rézpénzünkhöz. Ilyen a XI. században I. Berenger Raimund barcelonai gróf aranypénze is, melynek előlapi körirata latin betűkkel

¹⁵ Prof. Max Straganz: Illustrierte Weltgeschichte I. Lieferung.

COMES RAIMVNDVS mezeje és egész hátlapja pedig utánczott kufikus írásjegyekkel értelmetlen írást visel.¹⁶

Ezek azért is figyelemre méltók, mert példái annak, hogy keresztény király, ha kereskedelmi érdeke úgy kívánta, pogány írású és nyelvű pénzt veretett.

A pénzek rejtélyes volta nemcsak hazai érmészeinket ösztönözte tanulmányokra, hanem szélesebb köröket is foglalkoztatott, így Leitzmann, dr. Koehne, Fraehn stb. kutattak eredetüket. A M. T. Akadémia a 40-es évek elején az akkor Szentpéterváron tartózkodó és ősmagyar nyomokat kutató Reguly Antalnak küldött néhány darabot, hogy a szentpétervári orientálisták és byzantinológusok véleményét kikérje. Sajnos, ez a lépés se járt eredménnyel: sem Fraehn, sem Schmidt nem tudták az írást megfejteni.

Itthon dr. Karabaček tekintélyére támaszkodva, végre is tatár pénzeknek vették és a 98. számmal együtt a tatárjárás emlékének tartva, IV. Bélának osztották be.¹⁷

Ügylátszik, hogy ennek a megállapításnak az alátámasztására Nemes Literáti Sámuel kezéből egy bőrhártyára írott latin nyelvű okmány került elő, melyben egy Kagan nevű tatár vezér meghagyja Kolozsvár, Dées és Busdoch (?) városok magyar kapitányainak, hogy a tatár „Keser Kunich“ tatár pénzeit úgy, mint a Flandryk (szászok) elfogadták, a Zyklyk-kal és Blachyk-kal is elfogadtassák.

Az oklevél nemes Literáti Sámuel kezéből Jankovichhoz került, de hitelességét a kritika megtámadván,¹⁸ Jankovich M. N. M.-nak eladott gyűjteményével a M. N. M.-ba be nem szolgáltatva és holléte ma ismeretlen. Az okmányt Jerney kiadta a Tudománytárban, újabban Jakab Elek adta ki a „Kolozsvári Okmánytár“-ban és hamisaknak ítéli. Nem az én feladatom az okmány hitelessége ügyében nyilatkozni, de mint laikusnak is feltűnik abban a korban a vezetéknévnek használata: Benke, Mészáros, Fejérvári stb.

A pénzek anyaga vörösréz, de vannak fehéres és sárgás ötvözetből készült, valamint aranyozott és rossz ezüsttel futtatott és rossz ezüstből készült példányok is. Nagyságuk 23 mm, súlyuk 16 kitűnő tartású darab átlagában $27.180/16 = 1.698$, kerekén 1.70 gr.

Hosszadalmas leírás helyett a pénzek rajzát adjuk. Három változatban fordulnak elő.

Az 1-ső számú változaton a belső körben kufikus íráshoz hasonló négy sor írás, a két gyöngyör között apró körökből, pontokból és bunkós vonalakból álló, köriratot utánczó ábrázolás látható, mely az óralap IX-es számjegye táján egy fekvő kettes számjegy alakja után pénzverőjeggyel végződik.

A 2-ik változaton az előlap belső körében más a rajz, a körirat is némileg eltérő, pénzverőjegyek nincsenek. (Corpus 103.)

A 3-ik változaton (Pótlék 16) a belső kör olyan, mint az 1-ső változaton, a külső kör olyan, mint a 2-ik változaton.

Az első és második változat nem egy kéz munkája. A második változat köriratán egy vékony vonal húzódik végig, ami az első változaton nincs meg. 90 darab között 1-ső vált. 74 drb, 2-ik vált. 11 drb, 3-ik vált. 4 drb, hamis 1 drb volt.

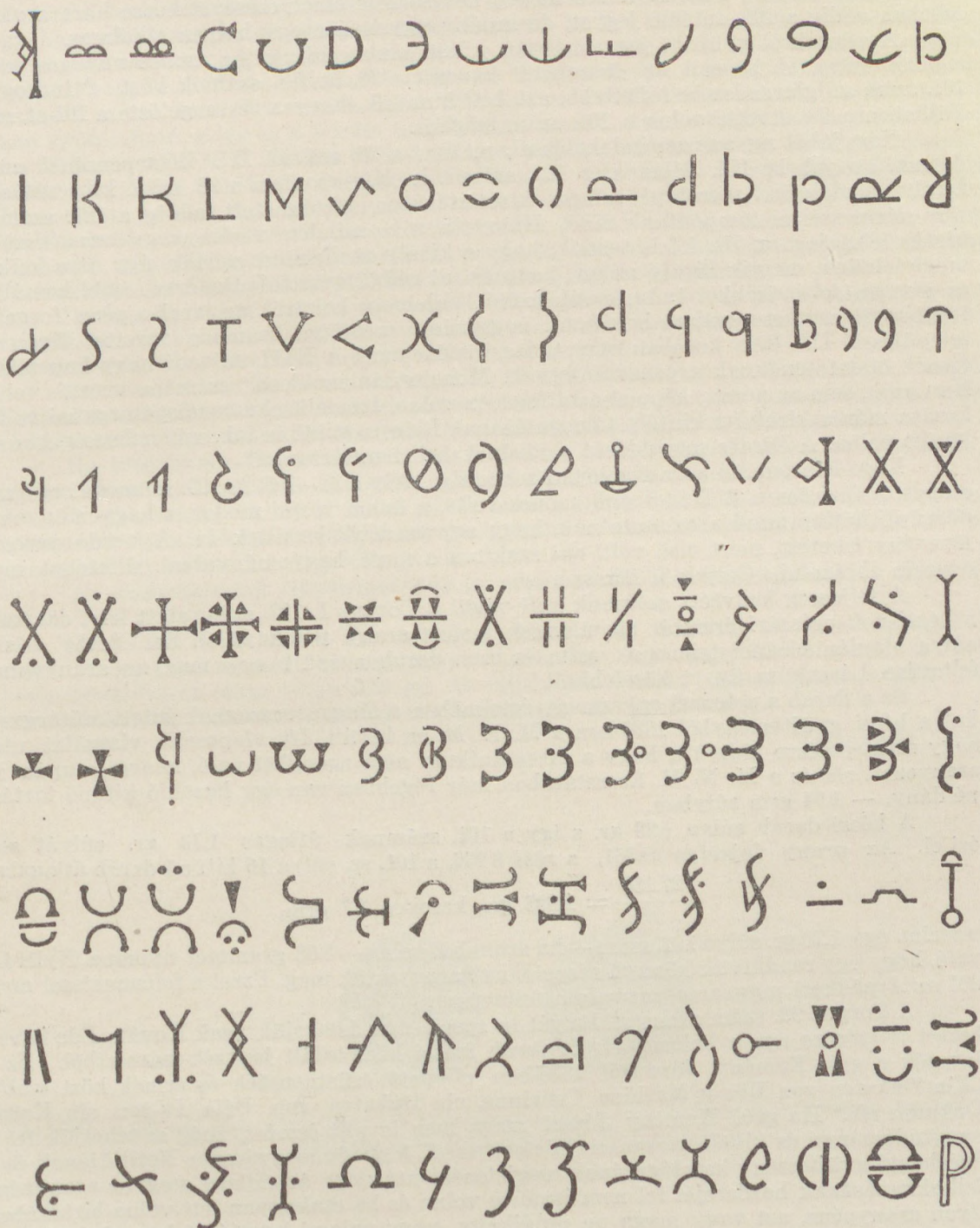
33 eset közül 11-szer a 98. számmal, 22-szer külön találták, mindig a 98. szám elterjedési körén belül.

¹⁶ Engel—Serrure: Traité etc. II. 438. lap.

¹⁷ Der unmittelbare Einfluss der mongolischen Invasion (1241—1242) auf die Münzverhältnisse Ungarns v. Prof. Karabaček. Num. Zeitschrift 1874/1875, 49 t.

¹⁸ „Nemes Literáti Sámuel hártáiratai, a lehetőleg legotrombább mázolatok, sokáig ámiták a műkedvelő régészeket.“ Römer. Arch. Ért. II. 263. lap.

A pénzeken a következő jegyek fordulnak elő:

Az előforduló jegyek között kevés kivétellel ott találjuk a latin ABC összes betűit.¹⁹ Karabaček az omikron, omega és szigma görög betűt és 9 uigur-mongol betűt ismer fel

¹⁹ Réthy László a Montenuovo gyűjtemény ismertetésében felemlít egy Corpus 101 számot, melyen a szigma helyén latin betűvel ZOLA AX látható (?) Arch. Ért. új folyam II. 158. old.

és feltételezi a héber és cyril abcét is. A jegyek egy része a 98. sz. jegyei közt is előfordul, azonban míg a 98. sz. kevesebb jegynek sokféle elhelyezésével hozza létre a változatokat, addig a 101. sokféle jegyet, de mindig ugyanazon egy helyen alkalmaz.

A pénzekről gyűjtött jegyek ábráit külön táblán adjuk. Az azonos anyagon kívül a pénzverőjegyek képezik az összekötő kapcsolatot a 98. és 101. számok közt. Minthogy a 101. szám szilglarendszere fejlettebb, azt kell hinnünk, hogy a 98 megelőzte a 101-et, mert különben a 98. átvette volna a 101. szám szigláit.

Nagyjából ugyanazon indokolással, mellyel a 98. számot III. Béla pénzének mondtuk, osztjuk be III. Bélának a 101. számot is. Míg azonban a 98. szám kibocsátása a király rendeletére pénzügyi reform kísérleteképpen történhetett, addig a 101. számnál erre nézve semmi támpontunk nincs. Hiányzik róla minden utalás vagy vonatkozás a király felségjogára. Ha fel is tennők, hogy a király rendeletére verték, úgy arra kellene megfelelnünk, melyik király mikor, hogy és mi célból verette? De erre csak homályos és zavaros feltevésekkel tudunk válaszolni. Valamely keletről, az arabs pénz forgalmi területéről zárt csoportban betelepült nagyszámú néptörzs számára verette? Ilyen betelepülésről III. Béla korában nem tud a történelem,²⁰ a XIII. századi nagy kun telepítésnek ellentmondanak a pénzverőjegyek. Mohamedán zsoldosok számára verette volna? Sem azok, sem az ország népe el nem fogadta volna. Izmaelita kamaraispán egyéni vállalkozása már a királyi tekintély támogatásának hiánya miatt is fokozott nehézségekbe ütközött volna. A kérdés megoldását a jövőnek kell fenntartanunk.

Figyelemreméltó azon tipológiai rokonság, mely a 98—106. és 109. számokat egy zárt csoporttá fűzi össze. A betűalakok azonos volta, a finom vésési módor, a hagyományoktól eltérő új hátlap mind arra mutatnak, hogy egy verdéből kerültek ki. A verde vezetője jövevény lehetett, mert első volt, aki szakítva a mult hagyományaival, állatokat mert pénzre ábrázolni. (Corpus I. 105. sz.).

A teljesség kedvéért szólnunk kell végül a Corpus I. 102. szám alatt leírt darabról, a bécsi volt császári éremtár egyetlennek tartott arany példányáról. Ezt Réthy László súlya alapján bizánci triensnek vette és ezen darabon épült egy magyar aranyvaluta feltevése. Lássuk az ügyet közelebbről.

Ez a darab a velencei egyezmény értelmében a Magyarországnak jutott műtárgyakkal a bécsi gyűjteményből 1933-ban a M. N. M.-ba került. Itt alaposabb vizsgálat után nagy meglepetésre kiderült, hogy a híres unikum nem aranyból való, hanem csupán jól aranyozott réz és a M. N. M. Éremtárában már régebben van egy hasonló kitűnő tartású példány, — 1.94 grm súlyban.

A bécsi darab súlya 1.28 gr. s így a 101. számnak átlagos 1.70 gr. súlyát sem éri el. Az arany fajsúlya 19.361, a rézé 8.936, a 101. sz. súlya 16 kitűnő darab átlagában

$$\frac{27.180}{16} = 1.698 \text{ gr., kereken } 1.7 \text{ grm,}$$

eszerint egy 1.70 gr. súlyú 101. szám — ha aranyból volna — 3.68 grammot nyomna. Nyilvánvaló, hogy egy rendkívüli könnyű rézpéldányt aranyoztak meg. Ezzel a felismeréssel megdől az Árpádkori magyar aranyvaluta feltevése.

A Corpus 98. szám aranypéldányát in specie nem ismerjük, csak Kováts Ede következtet létezésére egy a kolozsvári ötvöscéh iratai közt talált jegyzék-másolatból. Ez a jegyzék a gróf Kemény Józseftől 1836-ban ellopott ezüstneműek és érmek közt említ: „Ein Dukaten von König Mathias Corvinus, ein Dukaten von Béla IV-ten, ein Kozon Dukaten stb.“ Ha gróf Kemény József maga nem is volt érmész, még se tehetjük fel a nagytudományú és kiváló szorgalmú historikusról, hogy Schoenwiesner Notitiájának és a Széchenyi-gyűjtemény katalógusának megjelenése után egy árpádkori magyar aranypénz felbukkanásának horderejét fel nem ismerte volna és ha csakugyan lett volna birtokában ilyen aranypénz, azt vagy maga ne publikálta, vagy valami hozzáértő ismerősének meg

²⁰ A XIII-ik század második felében történtek nagyobb zárt területeken kun telepítések és hogy ezeknek bizonyára önállóságuk volt, azt követeik részvétele az országos tanácskozásban, a tétényi gyűlésen, valamint az a tény, hogy a morvamezei ütközetben két „szék“-ük saját vezérük alatt a magyar had jobbszárnyát képezte, bizonyítják. Ez az önállóság azonban semmiesetre se terjedt odáig, hogy akár a király az ő számukra, akár ők maguk külön kun pénzt verhettek volna.

ne mutatta volna. Tévedés lehetett a meghatározásban, esetleg utánzat is lehetett. De végre lehetett a bécsi császári éremtárban őrzött Corpus 102. aranynak tartott példány, vagy egy harmadik aranyozott példány. Akkoriban ezt is IV. Béla pénzének tartották. Hogy ezirányban is megnyugvást szereznek, azt a kérdést intéztem a bécsi éremtár igazgatóságához, hogy a kérdéses pénzdarab mikor és honnan került a gyűjteménybe. Dr. Loehr igazgató szíves közlése szerint e darab 1860-ban az éremtárban volt, de eredete tovább nem nyomozható, s így ez a kérdés megoldatlan marad. Némi világot vet az ügyre a Corpus 98. számnak a M. N. M.-ban őrzött két igen szép tartású különböző szíglával ellátott,²¹ dúsan aranyozott példánya. Pendant-jai a Corpus 102. szám aranyozott példányának. Vélekedésem szerint úgy az aranyozott, mint a rossz ezüstdből készült, valamint a fehér fémből öntött vagy fehérre fúttatott példányok a XVIII—XIX. század fordulója körül, a nemzeti megújulás idején készültek. Abban az időben, mikor élelmes kufárok hamis Péterekkel, Aba Sámuelekkel stb. serkentették a gyűjtők buzgalmát.

De még ha elő is kerülne egy valódi arany példány, az se bizonyítaná az aranyvalutát. Lehetett próba, első példány, ajándék stb., amint ismerünk arany és ezüst 1860-iki 4 krajcárost, arany libertást, denárt, rézből vert dukátot stb.

Az aranyvaluta hívei a pénzeket IV. István Bizáncban vert pénzeinek vallják. Vajjon megengedte volna-e Manuel császár vazallusának, IV. Istvánnak, hogy a kelet-római császároknak századok óta fennálló aranyverési előjogán csorbát üssön?

Ha forgalomba bocsátott pénz lett volna az arany, oklevelekben, krónikákban is nyoma volna oly korszakos újításnak, mint az aranyvaluta behozatala.

Magyarország akkor a külterjes terménygazdálkodás állapotában nem kezdeményezhetett olyan valutareformot, mellyel a levantei külkereskedelmet kezükben tartó olasz városokat egy századdal megelőzte volna.

Az elmondottakat figyelembevée az aranyvaluta kísérletét egyelőre a feltevések sorába kell utalnunk.

Őriz a M. N. M. egy a 102. számnál kisebb, de hasonló — nem azonos! — rajzú, rossz fenntartású ezüstpéldányt Látszólag egy nagyobb pénznek a belső körig körülvágott része, súlya 0.70 gr. Az ezüst igen vékony lemezekben leválik róla, hamisítványnak tartom. Ugyanígy ítélte meg már dr. Karabček is.

Jeszenszky Géza.

A CNH. I. 102. sz. érem képe, mely ott mint aranyveret (triens) szerepel, a valóságban azonban csak vastagon aranyozott rézveret. 22.5 mm. 1.28 g.

²¹ 1.) = 3.00 grm, 2.) = 3.15 grm, — arany példány körülbelül 6.00 grmot nyomna.

A pénzhamisítás Magyarországon a középkorban.

A pénznek, mint értékmérőnek, a megjelenése az ember életében a bűnök számát eggyel szaporította: a pénzhamisítással. Az a körülmény, hogy egyesek jobb és kényelmesebb életet éltek, mint azok, akiknek nem volt pénzük, vagy legalább is nem elegendő, arra sarkalt egyeseket, hogy pénzre, minél több pénzre tegyenek szert. Ha ez rendes úton, becsületes munkával nem ment, akkor meg nem engedett eszközökkel, törvénytelen úton igyekeztek azt megszerezni: lopás, rablás, vagy éppen pénzhamisítás útján. A pénzhamisítással ezért már az ókori népeknél, így pl. a rómaiaknál is találkozunk.

A pénzforgalom csecsemőkorában természetesen csak elvétve fordul elő még e bűn, de amily mértékben nő a pénznek a jelentősége és fontossága a mindennapi életben, oly mértékben növekszik a megszerzése utáni vágy. Amily mértékben nehezedik az élet, ami pedig a pénz jelentőségének emelkedésével egyenes arányban áll, oly mértékben növekszik a pénz utáni törtetés. A pénzhamisítást elősegíti a könnyű testi munkával (?) való vagyonosodás lehetősége. A tilos utáni vágy kéjes izgalma űzi-hajtja az embereket a pénzhamisítás útjára. Kezdetben ez a pénz tökéletlensége miatt nem is valami nehéz feladat. A pénzhamisításnak azonban nemcsak gazdasági okai vannak, hanem igen gyakran csábítja arra az embereket a hatalmi öntudat. E csoportba azon főurak tartoznak, akik önteltségükben hatalmukat azzal akarták növelni és tekintélyüket emelni, hogy királyi jogot bitorolva, pénzt vertek jogtalanul, tehát hamisítottak. Jellemző korszak erre hazánk történetében a XVI. sz., amikor a pénzhamisítók táborában olyan embereket találunk, mint Kávássy Kristóf huszárkapitány, Dobó Ferenc (az egri hős testvére), Homonnay György és Gábor, továbbá Rákóczy János, Ecsedi Báthory György, Homonnay Imre és Antal, stb.¹ Nem csekély mértékben segítette elő a pénzhamisítást a pénzveréssel és becseréléssel megbízott hivatalos személyek lelketlensége, kapzsisága és telhetetlensége, akiknek legfőbb istenük a pénz volt; akik rövid ideig tartó működésük alatt akartak meggazdagodni. Ez főleg az XIII. sz.-ra vonatkozik, amikor az izmaeliták és zsidók kezébe kerültek a kamarák. Hogy ezek működése mit eredményezett, annak kiáltó példája II. Endre király szerencsétlen korszaka, amely teljesen megnyomorította s végül is lázadásba kergette az országot. A nemzeti megmozdulás eredménye az Aranybulla volt, amelynek 23. c. eltiltja az izmaelitát a hivatal viselésétől, míg a 24. c. ugyanezeket a kamara kibérlésétől.

Elősegítette még a pénzhamisítást az a titokzatosság és rejtelmesség, mely a pénzverést és főleg a finomítás műveletét körülvengette. A rejtelmesség és titokzatosság pedig mindenkor izgatta az embereket. Közismert dolog a közép- és újkor aranycsinálási láza, amely egyébként napjainkban is kísért, s ami a pénzverésnek nem vált hasznára. Jellemző erre az osztrák Münzbuch rendelkezése, amely azt mondja, hogy a Münzmeister fogasson el minden *alkimistát*, akit csak megkap és főleg a diákok között irtsa őket.² Az alkimistát és a pénzhamisítót a középkor egy kalap alá vette.

Az itt elmondottak azt igazolják, hogy a középkor igazi pénzhamisítóját nem az egyszerű nép fiai között kell keresni, hanem a vagyoni és szellemi arisztokrácia között,

¹ Num. Közl. 1905. évf. 92–93. lap.

² Münzbuch, 448. lap.

mint akiknek ehhez a mesterséghez megvolt a kellő tanultságuk és anyagi eszközeik is. A finomításhoz, bélyegvéséshez, lapkakiveréshez pénz, tanultság, ügyesség kellett. A pénzhamisítás e szerint a bűnözések sorában ugyanolyan helyet foglal el, mint az arany és ezüst a többi fémek sorában s épp ezért sujtják a törvényeink e bűnt végső esetben a legsúlyosabb büntetéssel: fej- és jószágvesztéssel.

A törvényes pénzek utánzása nem magyar különlegesség, sőt elmondhatjuk, hogy Magyarország e téren elmaradt a Nyugattól. Középkori okmányainkban elég ritkán szerepelnek hamisítók. A kisebbeket elintézte hatáskörében a kamaraispán; nagyarányú hamisítót e korból alig ismerünk.

A pénzverés Európa minden államában felségjog volt, így nálunk is. Szent István király, amikor a magyar királyságot nyugati mintára megszervezte, bizonyos jogokat fenntart magának felségjog címen. Ilyenek a legfőbb bírói, hadvezéri, adó- és vám-szedési, bányanyitási, sóárusítási s végül a pénzverési jog. E jogok gyakorlásában a hazai gyakorlat más fejlődést mutat, mint a külföldi. Nyugaton az uralkodó a hatalma alatt álló terület kormányzását megosztja a hűbéreseivel, akik a rájuk bízott területen még felségjogokat is gyakorolnak, öröklési joggal. Nálunk a fejedelmi jog illetén megosztása ismeretlen.³ Ideig-óráig előfordulhatott nálunk is ez, pl. az ifjabb királyság intéz- zavernak lett a kútforrása, a XIII. század elmúltával megszűnik s a királyi hatalom egységes és osztatlan marad a mohácsi vészig. A pénzverés is megmarad ennek követke- tében történelmünk folyamán királyi felségjognak, s bár azt személyesen nem gyakorolja, de az ellenőrzést nem adja ki a kezéből az uralkodó, hanem legfőbb bizalmi embereivel gyakoroltatja. Ezek pedig az ország legfontosabb méltóságainak viselői, s mint ilyenek, részben, vagy egészben tőle függenek.

Kezdetben csak Esztergomban vertek pénzt, de a gazdasági élet fejlődésével szükségessé vált újabb verdék felállítására. Ezzel a pénzverés több kézben oszlik meg, amelyek azonban a királlyal szerződéses viszonyban vannak és mint a királynak felelős személyek, a király megbízásából és az ő utasítása szerint, az ő nevében verik a pénzt. Ezek a kamaraispánok (Comes Camerae), akik éppen ezért állandó ellenőrzés alatt álla- nak. Az ellenőrzést a király nevében és megbízásából az esztergomi érsek és a királyi tárnokmester, illetve bizalmi embereik látják el.⁴

A királyi kamarák megosztása és bérbeadása a XIII. sz.-ban kezdődik,⁵ de ez korántsem jelenti a királyi jog megkisebbitését, mert nem a pénzverés jogát ruházza át a király másra ezzel, részben, vagy egészben, hanem csak a gyakorlati kivitelt. Mikor a következő században Pozsony városának megengedi a király, hogy pénzt verethessen,⁶ nem a pénzverés jogát ruházza rájuk, mert hisz ott továbbra is a király állapítja meg, hogy minő pénzt verjenek Pozsonyban és a kamaraispánjukat is a király tárnok- mestere, mint legfőbb királyi pénzügyi tisztviselő, ellenőrzi. A király tehát nem tett egyebet, mint a pénzverés technikai részét engedi át a pozsonyiaknak s fáradozásaik és költségeik ellenszolgáltatásaképen átengedi nekik a Pozsony város és környékéről ezzel kapcsolatban befolyó jövedelmet. Viszont a pozsonyiak kötelesek jó és a királyi előírásnak megfelelő pénzt veretni a saját költségükön. Módosított bérletrendszer ez tulajdonképpen (amilyenel az itáliai városokban elég gyakran találkozunk e korban). Amelynél a pénzverési haszon nem a királyt illeti, hanem a pozsonyiakat. Gyakori jelenség nálunk az is, hogy a király jegyajándék, vagy hitbér fejében leköti egyik-másik kamaráját nevének, de azért itt is a király által meghatározott pénzt kellett kivenni,

³ A II. keresztshaddal Magyarországon átvonuló Ottó, freisingi püspök feljegyezte, hogy Magyarország területén a királyon kívül senki sem verethet pénzt. (Gesta Frid. I. k. 32. lap.)

⁴ Személyesen két okból nem végezhetik. Először azért nem, mert az ellenőrzésen kívül számos más feladat is nehezedik a vállalkra, már pedig a kamarai ellenőrzés egész éven át tart (lásd 1342-iki rendeletet), részint a kamarán kívül, pl. pénzbevéltás, portaadó szedés stb. Másodszor meg azért nem, mert nem egy, hanem 8–10 kamarában folyik egyszerre a munka s azt mind ellenőrizni kell, ami fizikailag lehetetlen volna.

⁵ Hóman B., Magyar Pénztörténet, 458–462. lap.

⁶ Jutalomképen adja a király a pozsonyiaknak a pénzverés jogát hűségükért.

csupán a jövedelem felett rendelkezett a királyasszony.⁷ Még a társországok (Horvát-Szlavonország) pénzverése sem önálló már ekkor, mert ott is a felügyeletet a király magas tisztviselője látja el.

A pénzverés tehát nálunk tisztára királyi felségjog, amellyel csak a király élhetett és gyakorolja az, akit a király ezzel megbízott, szigorú királyi ellenőrzés mellett. Ebből viszont következik, hogy mindenki, aki királyi megbízás, vagy felhatalmazás nélkül pénzt ver, vagy veret, megmásít, vagy azt befolyásolja, pénzhamisító. A pénzverési rendelkezések hosszadalmasan felsorolják, hogy kik tartoznak e csoportba. Ha ezt a felsorolást elolvassuk, látjuk, hogy nemcsak az hamisító, aki a szó szoros értelmében gyártja a pénzt (engedély nélkül), hanem mindenki, aki annak menetébe felhatalmazás nélkül beleavatkozik, azt irányítani, akadályozni törekszik s ezzel az országnak és közvetve a királyi kincstárnak is kárt okoz, akár erkölcsi, akár anyagi kárt.

Károly király rendeletei szerint hamisító az, aki a törvényes pénzt utánozza, még ha a törvényes súlyban és finomságban is, de királyi felhatalmazás nélkül; továbbá, aki a nehezebb pénzeket kiválogatja és könnyebbekkel cseréli el, esetleg körünyírja. Hamisítást követ el, aki jogosulatlanul pénzt vált, vagy a bányafémet nem a királyi-házba szállítja be, illetve a kamarába, becserélés végett. Hamisító a kamara-ispán, ha nem az előírás szerint vereti a pénzt és mindenki, aki titkos pénzhamisítót támogat, rejteget, legyen az akár egyén, akár testület, stb.

A középkori pénzhamisításról beszélve, nem lehet figyelmen kívül hagyni a kor egyik divatos, de következményeiben olykor súlyos betegségét, a pénzrontást, amelynek kezdeményezője pedig maga a király és célja tisztán a királyi kamara megtöltése.

Szent István király a pénzeit bajor mintára vereti, onnan hozat be pénzverőket, a bajor király leányával, Gizellával való esküvője után. Ezek a pénzek finom ezüsből készültek, s nem estek az évenkénti beváltás alá. Kivitelük kezdetleges, mennyiségük még nem nagy, de a szükségletet kielégítették, mert hazánkban ekkor még terménygazdálkodás folyik. Ez így marad I. Endre király idejéig. I. Endre már nem tekinti a pénzverést „csak” királyi kötelességnek, hanem királyi jognak is, még pedig olyan jognak, amelynek gyakorlása a királyi kincstárnak nagy hasznát is hajt. Nyugati hatás alatt (fiának, Salamonnak eljegyzésként Henrik német-római császár leányát, Juditot), bevezeti nálunk is az időnkénti pénzüjtást.⁸ Ezáltal elvesztette a középkori magyar pénz egyik legfontosabb tulajdonságát, az állandóságát, s használati tárgy lett, amely használat közben nemcsak kopik, hanem éppen ezért, értékéből is veszít, még pedig aránylag igen rövid idő alatt sokat, többet, mint ami a természetes kopással magyarázható lenne. Évenkénti beváltás esetén az eredeti érték 30–50%-át. A pénznek ilymértékű elértéktelenedése azonban a külföldön is szokásos. Csehországban kétszer, Lengyelországban, Sziléziába háromszor is cserélnek be évente pénzt, míg Németországban és Ausztriában csak egyszer.⁹

Hazánkban átlagosan csak egyszer van évente új pénzkibocsátás. Kivétel II. Endre király kora, amikor az örökös pénzsűkében szenvedő király, évente többször is adott ki új pénzt, mígnem attól az Aranybulla eltiltotta. Az Aranybulla szerint a pénz érvénye húsvét vasárnaptól—húsvét vasárnapig tart.

Semmi kétség nem merülhet fel az iránt, hogy az uralkodó a folytonos pénzüjtással csak saját pénzének hitelét rontotta, amit elősegített az is, hogy az újabb veretek koronként rosszabbak voltak és silányabbak a forgalomból kivont pénzeknél, s mégis amazokénál jóval magasabb árfolyammal kerültek beváltás alá, ami a nemzeti vagyont csorbította végeredményképp. Nem csodálható tehát, ha a népek úgy féltek a pénzüjtástól, mint a tűztől. Az évenkénti pénzüjtással az uralkodók megtöltik ugyan

⁷ Pl. Zsigmond, majd Mátyás király tették ezt a körmöci kamarával.

⁸ A pénzüjtás hivatalos neve: mutatio, vagy renovatio monetae volt.

⁹ Hom. I. m. 413. lap. A gráci 1338-iki pénzverési rendelkezés szerint ...frauentag lichtmesztól Reminiscere-vasárnapig 20 Pfenig megy a latra, Reminiscerétől san Jergentagig 22 és san Jergentagtól lichtmesz napjáig 23 Pf. (Münzb. 478. lap.) Tehát egy év alatt 15% a törvényes értékesökkenése a pénznek.

ideig-óraig kincstárukat, de országuk gazdasági életét megnyomorgatták vele.¹⁰ Így tulajdonképen ők voltak koruk legnagyobb pénzrontói és hamisítói. Mai szemmel nézve, ez nem más, mint pénzhamisítás, de a középkorban ez általános jelenség és ez is a felségjogon nyugodott. Magyarországon az évenkénti pénzűjítás 1335-ben próbaképen egy évre, majd 1339-től Károly király hátralevő éveire megszűnik. Az elmaradó hasznot a „kapuadóval“ pótolja a király.¹¹ A pénzverés megosztása megmarad azért továbbra is, sőt még jobban felaprózódik, mert a XIV. sz. folyamán mintegy 10–12 kamara működik az országban,¹² de az uralkodói önkény megszűnik.

A király bérrendeleteiben hangsúlyozza, hogy a kamarák bérbeadása és a feltételek megszabása az ország prelátusainak, báróinak és nemeseinek tanácsára és az ő hozzájárulásukkal történik. Ezzel az eljárással, ha az újabb pénz silányabb is a réginél (mint pl. az 1330-iki az 1323-ikinál), elhárította magától a pénzrontás vádját, mert ő csupán az ország óhaját teljesítette. De van itt egy másik figyelemreméltó szempont is. A király azzal, hogy a tanács ajánlatára és az ezáltal megszabott feltételekkel adja bérbe a kamarát határozott évi bér ellenében, anyagilag teljesen függetleníti magát a kamaraispántól és a kamarai üzemmenettől. Így a kamara ellenőrzésénél háttérbe szorulhat a kincstári, a magánérdek és helyet adhat a fontosabb országos érdekeknek. Mint teljesen érdektelen fél léphet fel nemcsak a hamisítókkal, hanem magával a kamaraispánnal szemben is, ha az áthágja a bérrendeletek szabta feltételeket. És valahányszor ezt teszi, az ország érdekében cselekszik. Az ő pénzügyi politikája az ország gazdasági felvirágoztatása, az ehhez szükséges jó és állandó pénz verése, azután az idegen pénzek kiirtása. Így sikerült Magyarországot a külföldtől pénzügyileg nemcsak függetleníteni, hanem neki irányító szerepet is biztosítani. Károly király ezzel olyan erkölcsi magaslatra helyezkedett, amely őt messze elődei fölé emeli.

A hamisítás csoportjába tartozik a rendeletek értelmében a forgalomban lévő pénzek utánzása is. Ez a szó szoros értelmében vett hamisítás. De ez megint olyan tevékenység, amellyel a középkori uralkodók gyakran éltek; így Károly király is. Mint-hogy azonban a király ezt felségjoga alapján cselekszi, mely jog — amint láttuk — a királyra ruházza az új pénzek minőségének megállapítását, másrészt mert azzal a király országának a jólétét akarja emelni, ami uralkodói kötelessége is és végül a külföldi valutától függetleníti országát: az idegen pénzek ezen fajta utánzása hamisításnak jog szerint nem minősíthető.

Idegen pénzek utánzása a királyi rendeletek alapján akkor fordul elő, ha az uralkodó az idegent a hazai forgalomból ki akarja tiltani. Pl. a firenzei aranyat, cseh garast, vagy a bécsi szélest.¹³

Az itt felsorolt esetek tehát olyanok, amelyek végeredményben mégsem sorolhatók a hamisítások sorába, hisz amit a király cselekszik, azt felségjoga alapján teszi, de menten azzá válik, mihelyt más cselekszi ezt önhatalmulag. Ezért tehát a királyon kívül mindenki pénzhamisító lehet, akár bent dolgozik a kamarában, akár azon kívül él, legyen hivatalos személy az illető, vagy magánember.

A pénzverő kamara kibérlése kétségkívül jó üzlet volt, de a bérlő feje felett állandóan ott lebegett Damokles kardja, amely kérlelhetetlenül lecsap rája, ha hibázik.

¹⁰ Igazolja ezt Jámor Boleszláv cseh királynak fiához intézett intelme, amelyben többek között azt mondja: „... nulla clades, nulla pestilentia, nec mortalitas, nec hostes totam terram rapinis incendiisque deuantantes magis nocent, quam frequens nummorum mutatio... (Argelatus: De Monetis Italiae, II. k. 247. lap.)

¹¹ Az évenkénti pénzűjítás idején a pénz teljes értékét tulajdonképen csak 6–8 hétig tartja meg, s azontúl folyton csökken, úgyhogy mire a beváltás ideje elérkezik, már értékének egynegyedét, egyharmadát elvesztette. (Hom. i. m. 417. lap, 1–2. jegyzet.)

¹² Esztergom, Buda, Körmöcbánya, Kassa, Szomolnokbánya, Szatmár, Erdély, Pécs, Szerém, Szeged, Lippa, Zágráb stb. szerepelnek, mint a magyar pénzverdék székhelyei.

¹³ Az idegen pénzek utánzása szintén európai jelenség ezidőtájt és mégis előfordult, hogy olykor ezt az eljárást hamisításnak bélyegezték az egykorúak. A középkor legkedveltebb pénzneme a firenzei arany forint, amelyet azonban éppen ezért szívesen utánoztak az európai hatalmak, így Velence, Bologna, a pápai állam, a nápolyi udvar, Németország, Magyarország, Csehország, meg Aragonia. Firenze azonban nem nézte jó szemmel pénzeinek az utánzását és panaszt emelt a pápánál a „pénzhamisítás“ miatt. (Salamon F.: Budapest története, III. k., 104. lap.)

Természetes tehát, hogy a kamaraispán a királyi rendelkezéseket legtöbbször kérlelhetetlen szigorúsággal igyekszik végrehajtani. Az a szigorúság, amelyet a bérrendeletek a kamaraispánnal szemben hangoztatnak, jöllehet ezek korunkban a legérdemesebb emberek sorából kerülnek ki, magyarázzák meg azt helyzetet, amely a király és kamaraispánja között egyrészt és a kamaraispán és az alkalmazottak között másrészt fennállott. Ausztriában a pénzverés és az ezzel összefüggő teendők a műhelyközösek (Hausgenossen) és a tulajdonképeni kamarai személyzet között oszlik meg, akik a birodalmi hercegnek tartoznak felelősséggel és hűséggel.¹⁴ Nálunk más a helyzet. A kamaraispán állandóan a királytól függ, a pénzverő alkalmazottai ellenben — úgy a külső, mint a belső személyzet — a kamaraispántól és az ő fennhatósága alatt is állanak szolgálatuk tartama alatt. Egyrésztük, pl. a beváltók és adószedők, meg éppen az ő familiáresei, officialesei és famulusai, akik neki hűségesküet tesznek. Csakis ilyen körülmények között vállalták a kamaraispánok alkalmazottaikért a felelősséget. Épp ezért a bérrendeletek mindig hangsúlyozzák, hogy a kamarai alkalmazottak felett senki más nem gyakorolhat fennhatóságot, csak a kamaraispán. Az ő joga alkalmazottait elfogatni, kiadátásukat kérni a külső hatóságtól és felettük ítélni. Csak ha a kamaraispán az ítéletmondásban hanyagságot tanúsítana, vagy elhúzná a dolgot, kerülhet az úgy a tárnokmester elé, de máshoz *nem!* A kamaraispán viszont felelőssége tudatában szigorúan ellenőrzi embereit s így természetes, hogy ez utóbbiak is a legridegebben hajtják végre legtöbbször a kapott rendelkezéseket. Már csak azért is, hogy a saját bőrüket mentse ezáltal.

Bármennyire szigorú azonban az ellenőrzés, mégis adódhatott hiba, amely esetben eléri a kamaraispánt a büntetés, ha azt kellő körülménnyel kikerülhetett volna, vagy pedig, ha a bűnöst nem bünteti meg. Mert a hibát legtöbbször nem is a kamaraispán követte el, hanem annak lehetőségét hanyagságával, vagy erélytelenségével előmozdítja csupán.¹⁵

¹⁴ Rudolf hg. Handvestje 1291-ből azt mondja, hogy a Hausgenossenek (műhelyközösek) és mindazok, akik velük dolgoznak, az uralkodóhoz és a kamarához tartoznak „örökre“ és élvezik azt a kiváltságot, hogy a kapitány, országbíró, avagy más hivatalnok ember felettük nem ítélezhetik, sem vagyonuk felett nem rendelkezhetik. Ha panasz merül fel ellenük, azt a pénzverőmesternek kell bejelenteni. Az ország kamarása a műhelyközösek a birodalmi herceg (osztr. herceg) elé állítja, ha az igazság úgy kívánja. (Luschin: Wiener Pfennige, 181—187. lap és Münzb. 313. lap.)

¹⁵ A kamaraispánt érhető büntetések személyiek, vagy vagyoniak. Elvesztheti vagyonát és életét is, de elvesztheti pénzverési, adószedési és beváltási jogát; kártérítésre kötelezhető. A büntetés az elkövetett hiba nagyságához igazodik. (Ld. 1335—38. és 1342-iki rendeleteket.) Ausztriában a jogtalanul finomítónak le kell rontani a kemencéjét és kárpótást kell fizetnie. Ha ezt bármi oknál fogva elmulasztja, le kell vágni a hüvelykujját. (Münzb. 407. lap.) 1444-ben egy kémlőt (Versucher) fej- és jószágvesztésre ítélték, mert hibázott; s valójában meg is égették. (U. o. 407. lap.) Ha pénzhamisítás címen valakit megégetésre ítélték, az ítéletet elrettentésképpen mindig nyilvánosan hajtották végre. A máglyát a piactéren rózsából rakták. Egy 1478-iki pozsonyi feljegyzés szerint Pozsony város tanácsa 22 nyaláb rózsát vásárolt 22 dénárón a bűnösök megégetésére. (Ortvay T.: Pozsony város története, II. k., 2. r., 144. lap.) A máglya mellé facölöpöt erősítettek s ehhez kötötték az elítéltet s azután meggyújtották a máglyát. Ha szeles idő volt s ez a füstöt az elítélt arcába fújta, úgy csakhamar fulladás következett be s az áldozat gyorsabban megszabadult a kínszenvedéstől, mint ellenkező esetben.

Ezek a kivégzések mindig bizonyos külsőségek között mentek végbe. Buda város jogkönyvében azt olvassuk, hogy a pénzhamisítónak úgy kell felelnie a vétkéért, mint a tolvajnak: hetedmagával esküt kell tennie és pedig először a gyanúsítottak, azután a többinek. Ha csak egy is téved az eskü szövegének elmondásában, a büntetés a tűzhálal. Azt mondja továbbá ez a jogkönyv, hogy a pénzhamisító és minden cinkosa az akasztófa alatt égetendő meg és pedig a következőképpen: Fakéregből készíttessék egy koszorú s erre aggassák fel a hamis pénzeket. Az ily módon elkészített koszorút a bűnös fejére kell tenni és így kivezetni a városon keresztül az akasztófa alá, de megkötözve, s ott meg kell égetni. (Michnai—Lichtner: Offner Stadtrecht, 150. lp. és jegyz. Zsigmond király 1415. márc. 26-án Horváthy-falut elvette Hováthy Lórándtól, akit a pénzhamisításban való részesség miatt megégettek és birtokát Perényi Péter kapta meg. Num. Közl. 1914. évf. 50. lp.) Ugyancsak Zsigmond király 1387-ben Károlyi Marhárd fiának pallósjogot adományoz, azt mondja többek között, hogy „a gonosztevőket, stb., hamispénzverőket az ország bevett szokása szerint vétkeik mineműségéhez képest kínok által faggatni, felakasztatni és levágtatni (t. i. a fejét), karóba huzatni s egyéb halálmérettel kivégeztetni, szabad hatalmokban legyen. (Fejér: Cod. Dipl. X. T. I. V. 370. lp.) 1390-ben ugyancsak Zsigmond elrendeli, hogy a pénzhamisítót és urait el kell fogni, bezárni s birtokaikat a király számára lefoglalni. (U. o. 735. lp.) (Ld. még 1418-ból a pallósjog adományozását, i. m. X. T. VII. V. 127-8, 595, 681. lp. stb.)

A pénzhamisító kivégzése általános szokás a Középkorban, sőt már az Ókorban is. Amióta a római pénzeket kiverik a császárok képét, azóta a pénzhamisítás féléssértés számba megy s halállal büntetik.

A bérrendeletek szerint a kamaraispán akkor esik a hamisítás vétségébe, ha rossz pénzt veret, ha bárkivel egyezséget köt nem törvényes pénzben, ha az ellenőrző közegek távollétében pénzt veret, felnyitattja a szerszámőrző szekrényeket azok tudta nélkül. 1339 óta, ha az általa veretett dénárok közül 8 pensa és 3—4 dénárnál több megy a budai súlyú márkára; továbbá, ha a kamarája jegyével ellátott arany-ezüst rudakat engedély nélkül az országból kiviszik, ha kerületében a rossz pénz elszaporodik és ő nem igyekszik annak gátat vetni minden rendelkezésre álló eszközzel.

A XIV. sz.-ból nincsen adatunk arra nézve, hogy kamaraispánt kivégeztek volna pénzhamisítás címén, de másminő fenytetésre igen.¹⁶ Erőszak, kötelezettség be nem tartása előfordul, de ezért legtöbbször kártérítés járt. Ez a körülmény ismét csak azt mutatja, hogy a király helyes pénzügyi politikát folytatott akkor, amikor a pénzverő kamaráit megbízható, becsületes nemes embereknek, vgy városi polgároknak adja bérbe.¹⁷

A tulajdonképeni pénzhamisítókat a kamarán kívül kell keresni, akik a saját zsebük megduzzasztása céljából jogtalanul vizsgálnak finomságot; vernek, vagy cserélnek be pénzt. Ezek azok a szó szoros értelmében vett hamisítók, akiknek megbüntetéséről részletesen intézkednek a bérrendeletek. A rendelet szerint tilos bárkinek aranyat, ezüstöt a kamarák, vagy királyi házak megkerülésével becserélni, eladni. Tilos kiirtásra ítélt külföldi, vagy régi pénzzel kereskedni, törvényes pénzt számlálva és nem mérlegelve adni, aranyat, ezüstöt finomítani, pénzhamisítót pártfogásba venni. Mindezeket a vétségeket hűtlenségnek minősítik a rendeletek és az ország szokása szerint büntetik. A bűnösöket a hatóságok kötelesek elfogni és a kamaraispánnak kiszolgáltatni megbüntetés végett. Ha ezt a hatóságok elmulasztják, ők is a hűtlenség vétkébe esnek, s a szerint is bűnhődnek. A kamaraispánt a király messzemenő jogkörrel ruházta fel, hogy a szükséges megtorló intézkedések hatályosak is legyenek. Különösen sok visszaélés volt a bányavárosokban, amelyek a bűnözés ezen fájának melegágyai voltak. Épp azért ezekre vonatkozólag találjuk a legkeményebb büntetéseket. A pénzűjtési törekvések sikere jórészt azon múlt, hogy a bányák a megfelelő mennyiségű fémeket a király által megállapított áron juttassák el a kamarákba. A megállapított ár azonban jóval alatta volt a zugforgalmi áraknak, aminek következtében sok bányafémeket elvontak a forgalomban a kamarától és csempész úton értékesítették inkább. Ez azért is volt veszedelmes a kamara bérlejére, mert ő nyersanyag hiánya miatt nem tudja ez esetben az előírt pénz-mennyiséget időre kivenni s akkor úgy tekintik őt, mint a királyi rendelkezések megszegőjét, s a szerint is büntetik. A mellett anyagi kár is éri, mert kevesebb pénzt tud becserélni, s így a beváltási haszon is kisebb lesz. E veszedelmet csak messzemenő királyi támogatással és felhatalmazással lehet kikerülni. Ez a magyarázata annak, hogy az 1338-iki bérrendelet megengedi, hogy a bűnös városnak az élelemszállítást megtiltsa, tehát kiehéztesse az illető várost, a kamaraispán.

A pénzhamisítót néha előbb megölik s csak a hulláját égetik meg. Ez mindenesetre emberiesebb eljárás volt. Angliában az ilyet előbb lefejezték, azután kiszedték a beleit és azt égették el. Van azonban arra is példa a későbbi korból, hogy a pénzhamisítót egyszerűen lefejezték. Így járt egy bizonyos Miklós nevű ötvös a XVI. sz.-ban. (Num. Közl. 1905. évf. 90—3. lp.) Így Péter tudor a XVI. sz.-ban, aki egész sereg főúrnak gyártotta a hamispénzt rézlemezből, amelyet befuttatott ezüsstel. Pedig ezt a céhszabályok is erősen tiltották a középkorban. (Ld. Komáromi A.: Egy hamispénzverő a XVI. sz.-ban, Századok, 1893. évf. 648, 748. lp.) 1672-ben Liegnitzben egy hamispénzverő rézművest lefejezték, s amikor eltemették, melléje helyezték bűnjel gyanánt összetört verőszerszámaikat. (Num. Közl. 1915. évf. 20. lp.)

¹⁶ Másféle fenytetésre is van példa. Így Károly király megfenyíté 1342. jún. 22-én Zathmári Miklóst, a Buda-esztergomi kamaraispánt, mert ez jogtalanul zaklatta a Nyulak-szigeti apácák jobbágyait, s *lucrum camerae* címén ökreiket zálogba vette, holott erre joga nem volt. (Fejér: i. m. VIII. T. IV. V. 559. lp.). Vagy 1399-ben Zsigmond király bezáratta Zámboót, az előző évi kamaraispánját, mert ez az érseknek kijáró tizedet a pénzverési jövedelemből nem fizette meg. Vagyonát pedig lefoglaltatta. 1440-ben Erzsébet királyné felszólítja Körmöcbánya városát, hogy Lang Andrást, Lang Miklóst és Rudel Konrádot, a körmöci kamara bérlőit, minthogy nevezettek a kamarai tárgyakat elpazarolták és a királynét megcsalták és neki ezzel nagy kárt okoztak, zárja börtönbe s fossza meg őket vagyonuktól. (Krizskó P.: A körmöci kamara és grófjai, 26. lp.).

¹⁷ A XIII. sz.-ban azért fordultak elő pénzügyi téren oly nagyarányú visszaélések, mert a kamarákat gazdag, de jellemtelen embereknek adták ki a királyok bérbe.

Voltak esetek, amikor a kamaraispán egy nála hatalmasabb úrral kerül össze. Ily esetre szól a király felhívása a nádorhoz, hogy az teljes erejével támogassa a kamaraispánt a rendesinálásban.¹⁸ Később Lajos király az asszonypataki és a zázurbányai lakosoknak újólaj kiállítja szabadságlevelüket (mert az eredeti a tűz martaléka lett) s ebben szabályozva a bányaércek forgalmát, azt mondja a többek között, hogy aki a hospesek közül a szatmári kamarából lopva, járatlan úton, a kamaraispán engedélye nélkül aranyat, vagy ezüstöt kivisz: „poena a Maiestate imposita puniatur“. Ha pedig a bányászok a jogot meg nem fizetik, vagy ha a talált fémét csalárdul és titokban ki akarják csempészni és urburáriusok által rajtakapatnak: „tamquam infidèles regie Maiestati omni remedio postposito in rebus et personis per ipsum urburarium publice puniantur ceteris quibuslibet in exemplum...“¹⁹ Kétségtelen, hogy ahol ilyen drákói rendelkezésekre volt szükség, ott nagy baj lehetett. Ez a baj éppen a nemesfémnek a külföldre áramlásában jelentkezett ezidőtájt, mert ott jobban megfizették, mint a magyar kamara.²⁰

Az 1338-iki rendeletből az is következik, hogy senki sem szerezhetett be a bányából a maga számára fémét közvetlenül, még az idegen kamaraispán sem. Úgy a fenti, mint az 1342-iki rendelet határozottan kimondják, hogy ha idegen, vagy más helyről való kereskedő egy bányavárosba megy és a kamaraispán, vagy tisztjei nála 2 márkánál többet érő pénzt találnak, akkor el kell venni tőle minden jószágát és személyében is meg kell büntetni az illetőt.²¹ Ugyanez a sors éri azt az idegen kamara kerületbeli ispánt, akinek embere saját verte pénzzel jelenik meg egy másik kamarában, vagy egy más bányavárosban. A városi polgároknak meg egyenesen kötelességévé teszi a király, hogy minden náluk megszálló idegent azonnal jelentsenek be a kamaraispánnak, vagy tisztjének és vallják be azt is, hogy az illető mennyi pénzt hozott magával. Ennek az amulasztása is a hűtlenség vétkét vonja maga után.

Kereskedni csak új pénzzel szabad, aki pedig vonakodik az új pénzt elfogadni, elveszti áruját; ha pedig polgár, vagy hospes, elveszti minden vagyonát is. Azok a vásárjoggal rendelkező főurak, akik az új pénzt nem engedik piacaikon forogni, hét-rében 50—50 márka bírságot fizetnek, nyolcadik esetben azonban már elvesztik vásárjogukat birtokaikkal egyetemben. Ha pedig egyben királyi tisztviselők, megfosztatnak a hivataluktól is. Hasonlóképen bűnhődnek a főpapok, azzal a megszorítással, hogy őket személyükben bántani nem szabad.²²

Súlyos büntetés vár azokra is, akik az új pénzt megvetik és nem fogadják el, mert ezek akkora összeget fizetnek a kamaraispánnak, amekkora a tized és minden egyéb jövedelmük összevéve. Ha pedig városi hatóság esik ebbe a bűnbe, úgy a bíró és az esküdtek elvesztik minden vagyonukat és azonfelül életükkel is lakolnak.²³ Hasonló sors éri őket akkor is, ha a kiirtásra ítélt garasokkal kereskedőket nem fogják el és nem adják át a kamaraispánnak megbüntetés céljából.

¹⁸ Éltek-e a kamaraispánok ezzel a jogukkal, nem tudjuk, de abból a körülményből, hogy a későbbi rendelkezések hasonló intézkedést nem tartalmaznak, arra kell következtetnünk, hogy 1338-ban olyan különös rendelkezésről volt szó, amely a maga súlyosságával — legalább is — nagyjában elérte a célját. A későbbi rendeletek ilyen esetre előírják, hogy a hatalmaskodókat a kamaraispán az öt tagú bizottság tanuságtétele mellett jelentse fel a királynak és itt a királyi udvarban szorgalmazza azoknak megbüntetését. (Ld. 1342-i r.-t.).

¹⁹ Fejér: i. m. IX. T. I. V. 497—507. lp.).

²⁰ Homan A XIV. sz-i aranyválság c. munkájában kifejti, hogy ezidőtájt Európában nagy aranyhiány jelentkezett, amit a törökök idéztek elő azzal, hogy elvágták a levantei kereskedelem útját. Ehhez járult az a pápai intézkedés is, amely eltiltotta a mohamedánokkal való kereskedelmet. Ez az elzárttság addig maradt fent, amíg Velence át nem töri a zárt. Minthogy azonban Európa addig sem nélkülözhetette az aranyat, vette ott, ahol éppen kapta, és ahogy tudta, s ezért vetette magát a magyar aranyra. Ezért szökött fel az aranynak értékaránya az ezüsthöz képest 1:11-ről 1:17, sőt 1:20-hoz. Az arany eme magas árfolyama dacára a magyar kamara továbbra is kényszerárfolyamon vásárolja a bányákból az aranyat. (Ld. ott.)

²¹ Ezt a 2 márkányi összeget is csak „pro expensis suis“ engedélyezi a király.

²² 1338. és 1342-iki rend.

²³ U. o.

Pénzhamisításnak minősíti az 1342-iki rendelet, s a szerint is bünteti azt, aki az új, örökérvényű pénzt nem fogadja el az előírt arányban, vagy akinél olyan pénz van, amelyből 8 pensa és 3—4 dénárnál több megy a budai súlyú márkára, valamint az, aki saját számlájára beváltót (campsor) tart. Ez utóbbi esetben azonban nemcsak a beváltót éri a büntetés, hanem a gazdáját is, akit személyében megbecstelenítenek.²⁴ Ez a büntetés vár arra is, aki nyers alakban visz ki engedély nélkül aranyat, ezüstöt. Aki pedig a kamaraispán tisztjén erőszakot követ el, bűnéhez mérten lakol.²⁵ A királyi rendeletek ellen lázadó városokba egy 5 tagú bizottság megy, hogy ott rendet teremtsen s itt időzik, míg a város minden kötelezettségének eleget nem tesz, s azonfelül 12 márka bírságot le nem fizet. Ha pedig a bíró és az esküdtek vonakodnának, úgy a 12 márka kétszeresét fizetik ök.²⁶ Mindezek bizony igen kemény büntetések, de a kor viszonyai érlelték meg őket.

Ilyen részletesen kellett felsorolni a bűnözések fajait, hogy kitűnjék, milyen körültekintő gondossággal készültek a bérrendeletek, a bűnözési lehetőség tág tere miatt, másrészt, hogy világosan álljon előttünk, mennyi akadályba ütközött a kamaraispán, vagy tisztje, kötelességteljesítése közben.

A középkorban tehát nemcsak a mai értelemben vett jogtalan pénzkészítőt, vagy pénzrontót nevezték hamisítónak, hanem mindenkit, aki a pénzek értékével, súlyával és finomságával összefüggő olyan cselekedetet visz végbe, amely ellenkezik a vonatkozó rendelkezésekkel, vagy a kamarai határozmányokkal, még akkor is, ha a szándékosság nem bizonyítható. A büntetés pedig pénzbüntetés, becstelenítés, vagyon-, hivatal-, sőt életvesztés; lehetett azonban ezek közül több is egyszerre. A vallatás tanúzással történik, de alkalmaznak kínvallatást is. Ez utóbbi esetben bizony előfordult az, hogy a gyanúsított magára vállalt olyan cselekményt, amelyet el sem követett, csakhogy a kínzástól megszabaduljon. Erre meg a vallomása alapján ítélték el.²⁷

A kamaraispánt a rája nehezedő súlyos feladat, de olykor a rendelkezésre álló nagy hatalom is megszedítette és törvénytelen, sőt erőszakos tettekre ragadtatta. Károly király korából erre példa Szárazberky László esete, akit Szathmári Miklós és Frichko kamaraispánok azzal vádoltak meg, hogy hamis pénzt vert — bár a hamisításon nem kapták rajta és hamis pénzt, vagy verőszerszámot sem találtak nála — mégis perbe fogták. A per folyamán a védelem felemlítette, hogy nevezett kamaraispánok bosszúból tették ezt, mert a vádlott egy szép pejlovát nekik nem akarta eladni. A kamaraispánok — mondja tovább a védelem — rátámadtak Szárazberkyre, mire ez a nempti domonkosok kolostorában keresett menedéket. De a kamaraispánok fegyveres őrsege utána ment, betörte a kolostor ajtaját, s onnan jogellenesen kihurcolták a szerencsétlen embert és kínvallatás után elevenen megégették és vagyonát elkobozták.²⁸

A kínvallató eszközök a nyújtópad, végtag-ujjesavaró szerkezetek, bot, tüzes fogó és csonttörő készülékek, stb.

Egy másik ilyen eset volt az, amikor Miklós fiai, Péter és Miklós „pro fabrica-

²⁴ A megbecstelenítésnek több faja volt: hajlevágás, megvesszőzés, szégyenbélyeg rásütés, stb., amit a hóhér végez el a bűnösön. (Vajna: Hazai régi büntetések.)

²⁵ Ebbe a bűnbe esett Kassa városa, amiért is 2000 márka bírsággal bünhődött. (Fejér i. m. IX. T. V. V. 641—4. lp.).

²⁶ A bizottság tagjai az érsek és a tárnokmester 1—1 embere, a megyeispán, a nemesek egy szolgabírája és a közeli hiteles hely egy tanúja.

²⁷ Ld. Simai Szárazberky Lászlót, akit a kínzások kiesikarta vallomása alapján elevenen megégették és minden vagyonától is megfosztottak.

²⁸ Kinek volt igaza e perben, nem tűnik ki világosan. Az bizonyos, hogy mikor később Szárazberky hozzátartozói perújítást kértek, kérésük teljesedett, s kb. egy évtized múlva a család az elkobzott birtok 7/8-ad részét visszakapta. Ez azonban még nem bizonyíték a kamaraispánok ellen, mert a vádmégsem lehetett alaptalan, mert nem az egész birtokot kapták vissza; másodszor, mert ezekkel a kamaraispánokkal még a későbbi időkben is találkozunk kamarai székben, ami aligha lett volna lehetséges, ha a vád teljesen alaptalan lett volna. Hogy kisebb visszaéléseket és erőszakosságokat elkövethettek a kamaraispánok, azt a királynak 1342. jún. 22. és 23-án kiadott két damasi figyelmeztető levele igazolja, amelyekben eltiltja a kamaraispánokat a jogtalan hatalmaskodástól. (Ld. Fej.: i. m. VIII. T. IV. V. 419—20. és 455. lap, továbbá Orsz. Lev. Kinest. Moniál. Vet. Bud. 15. dipl. lev. 3495—6.)

tura falsarum monetarum notam infidelitatis regni consuetudine ab antique requirente incurrisent“ s birtokaiktól megfosztattak.²⁹

Az ily visszaélések azért voltak lehetségesek, mert a vádlók voltak egyben a vádlott bírái, sőt gyakran az ítélet végrehajtói is. Lehet, hogy az e fajta visszaélések eredményezték az 1342-iki rendelet 17. §-át, amely szerint, ha a kamaraispánnak nem sikerül a pénzhamisítókat, azok alattomos munkája miatt megzabolázní, akkor az 5 tagú bizottság tanúságtétele mellett köteles a kamaraispán czekeket a királynak feljelenteni, s a királyt névszerint ezek megbüntetésére állandóan serkenteni. Úgy itt, mint más fenyejtő részeknél a király most is állandóan hangsúlyozza a rajtakapartás esetét, mind az ítélet meghozatalánál, mind annak végrehajtásánál.

Nem minden esetben, sőt az esetek kisebb százalékánál mondták ki a halálos ítéletet, mert ez a makacs és megrögzött pénzhamisítók büntetése volt. A királyi rendeletek gyakran hivatkoznak az országos szokásra, amely halálbüntetés mellett vagyonekrobzás, megbecstelenítés, vagy csonkítás volt.³⁰ De előfordul a fejevétel is. Az 1338-iki rendelet azt mondja, hogy amennyiben a városiakok (civitatenes) nem engedik be maguk közé az új pénzt és azt nem forgatják, úgy a bíró és az esküdtek a jószágaikat vesztik és azon felül, mint a királyi parancsok megszegői, fejvesztéssel is sújtassanak,³¹ ha ez az érsek és a tárnokmester embereinek tanúságtételéből nyilvánvalóvá lesz. A lefejezés az akasztófa tövében ment végbe. Ugyancsak találkozunk a bérrendeletekben a megbecstelenítéssel is. Az 1342-iki rendelet szerint ez a büntetés éri azt, aki veretlen fémet külföldre kivisz, saját számlájára pénzváltót tart; de az okozott kárt is meg kellett térítenie.³² Az országos szokás mellett azonban érvényesül gyakran a helyi szokás is, mint azt Budaváros törvénykönyve igazolja. Igaz, hogy lényegében véve ez is egyezik az országos szokással, legfeljebb a kivétel módjában van eltérés.

Felmerül az az érdekes kérdés is, hogy magában a kamarában lehetett-e a hamisítás vétkét elkövetni, hiszen olyan nagy ott az ellenőrzés? A feleletet erre is az 1342-i rendelet adja meg, amely ennek a lehetőségeit sorolja fel. E szerint olyankor következik be ez a bűncselekmény, ha a verőszerszámokat őrző szekrényeket erőszakkal feltörik s az ellenőrök távollétében azokkal pénzt vernek; vagy pénzbevéáltáskor a súlyosabbakat kicserélik; ha fémet öntenek és finomítanak ellenőrzés nélkül, vagy fémet lopnak a kamarából. Ezek azok a bűnök, amelyeket a kamarai alkalmazott követhet el a maga hasznára és a kamara kárára. Ezt veszik figyelembe a rendeletek akkor, amikor kimondják, hogy a városban lakó dénármetszők és készítők a kamaraispán fennhatósága alatt állanak, nehogy a kamaraispán pénzhamisítással megvádolható legyen. A dénármetszők és készítők nem tartoznak a kamaraispán szorosan vett familiájába, mert ők ötvösök és városi polgárok, s mint ilyenek tulajdonképen a városi hatóság rendelkezése alá tartoznak. Azonban mivel egyben a kamaraispánnak is szerződött emberei, a szerződés tartama alatt kivételnek a városi joghatóság alól a kamarai és pénzügyekben és a kamaraispánnak rendeltetnek alá.³³

²⁹ Minthogy azonban Zoárdi Domonkos a pénzhamisításban ártatlan volt, Miklós nádor 1352 aug. 24-én Székesfehérvárott tartott kongregáción Zoárdit a vád alól felmentette és jogtalanul elvett esztergomi birtokait neki visszaadta. (Anjou. Okt. IV. k. 604—5. l.)

³⁰ Ez utóbbi a külföldön gyakori. Mint láttuk, a Münzbuch kézcsonkítást rendel el. Itáliában a jogtalan pénzverőnek az egész kezét kellett levágni. (Ld. Jámor Lajos Törvényét, Arg. i. m. I. k. 134. lp.)

³¹ „... capitali pena puniantur...”

³² Ez csak a kamaraispánnak a joga. A megsejgyenítésnek több faja volt. (Ld. 24. jegyz.) A szégyenbélyegnek rásütése az arera, homlokra, vállra, vagy egyéb testrésze a hóhér által úgy történt, hogy a tüzes bélyeg, vagy kulesot, rányomta az illető testrésze s az égetést bekente színes anyaggal, úgyhogy az nem volt többé eltávolítható.

Régebben a pénzhamisítót bajvívásra is ítélték. Pl. IV. Béla király egy bizonyos Fulko nevű embert rablás és pénzhamisítás miatt, meztelenül vívandó bajvívásra ítélte, ami természetesen a bűnös halálával végződött. (Pesti Fr.: A perdöntő bajvívás története, 87. lp.). Kandra Kabos a Várad-regestrum bevezetésében azt mondja, hogy pénzhamisítási vád esetén perdöntő bajvívást tartanak. (Ld. u. o. 15. lp.) Erre azonban a XIV. sz. folyamán nem találunk példát. Verbőczy: Tripartituma 4. §-ban felemlíti, hogy hűtlenség vétkét követi el, aki hamis pénzt ver, vagy nagyobb mennyiségű ilyen pénzt használ. Ezt hangsúlyozzák Károly király rendeletei is, ezt Mátyás király I. Decr. 2. t. c. 5. §-a. (Ld. Corp. Jur. I. k.)

³³ Még a városi adózás alól is mentesek, legfeljebb a városban levő ingatlanai után adóznak. Ezeknek a városokban rendes lakásuk volt. Kivételt csak a vándor pénzverők alkottak. Ilyenekről emlékezik meg Homan i. művében. Ezek az esztergomi pénzverők a XIII. sz.-ban, akik szükség esetén, ideiglenesen Budán is dolgoztak. Tényleges lakásuk azonban Esztergomban volt. (Ld. o.).

Ez helyes is volt, mert tetteikért a kamaraispán volt felelős és nem a város. Kamarai ügyekben így elsőfokú hatóság a kamaraispán, második fokon a tárnokmester. Mindennemű vizsgálat és kihallgatás 1339 óta csak az 5 tagú bizottság jelenlétében mehetett végbe, szintúgy az ítélet végrehajtása is. A bírság $\frac{2}{3}$ -a a kamaraispánt illette meg, a fennmaradó rész az érsek és a tárnokmester embereinek jut...³⁴

Az a szigorúság, amely Károly király bérrendeleteiben kifejezésre jut, az uralkodó személyére árnyat nem vet, mert csak a korabeli szokásokat és erkölcsöket, amelyben ez a nemzedék felnövekedett, tünteti fel. Ezt pedig sohasem szabad figyelemmel kívül hagyni, ha egy régebbi, elmúlt kort vizsgálunk. Abban az időben, aki pénzt hamisított, az a király becsületét támadta meg s hazája jó hírnevét rontotta. Az ilyen embert ezért hűtlennek, hazaárulónak tartották. Ez nagyon is érthető abban a korban, amely még nem tesz különbséget a király és az ország között, s amikor a királyi és az országos kincstár még azonosak. A mi szemünkben a büntetések nagyon is súlyosak, de tökéletesen fedik koruk gondolkodását. A mai igazságszolgáltatás nem tűri meg a középkor kemény fenyítő eszközeit. A megfinomodott emberi lélek nem is tűrheti meg. Amíg azonban a lélek bárdolatlan és nyers volt, addig vele szemben a nyers megtorlásnak volt helye. A rendelkezések kemény eszközökkel igyekeztek a hamisításokat megszüntetni, de azt teljes mértékben elérni nem tudták, mert az alkalom mindig megszüli a maga tolvaját. Amíg ember lesz a világon, bűn is lesz, mert a bűn az emberi gyarlóság megnyilatkozása. A mai kor is ugyanazon bűnök ellen küzd, mint a középkor, de míg a középkor vasökle lesújt kérlelhetetlenül a bűnözőre, addig a mai felfogás a bűnt lelki betegségnek tekinti, amelyet gyógyítani kell, hogy azután a kigyógyított lelket ismét vissza lehessen adni a társadalomnak.

Dr. Bohdaneczky Imre.

³⁴ Ezt igazolják az 1338–42-i rendeletek azon rendelkezései, hogy: „.... a hamisítók ellen az ország régi szokásai szerint járjanak el...”

Az osztrák Münzbuch a magyarországi szokással és eljárással nagy hasonlóságot tüntet fel. Ausztriában a pénzhamisítók felett a Münzmeister ítélkezik; ő a kamara feje. Aki a pénzverés körül hibát követ el, személyével és vagyonával felel. Van példa a megégetésre is. Pénzmértéke és súlya csak a műhelyközösknek lehetett, személyi és vagyoni felelősség mellett. A pénz cserélése, fém beszerzése az ő feladatuk. Ha más végez ilyen munkát, az a herceg hatalmából az életét és vagyonát veszti. A bűnös műhelyközös átadandó a bécsi Münzmeisternek a pénzével együtt. A hamis súlyt használó vagyonát veszti, amelynek $\frac{2}{3}$ -a a hercegé, 2–2 font pedig a városbíróé és a pénzmesteré, akik közösen ítélkeznek felette, a többi a kamarásé. A műhelyközösek a bécsi verde beváltói s az olvasztás is az ő feladatuk. Ezt ők bérlik a főkamarástól. (Ld. o. 456. stb. lp.)

Soproni iskolai jutalomérmek a XVII. századból.

A XVII. századi magyar vonatkozású emlékérmek sorában érdekes jelentősége van annak az éremcsoportnak, melyet általában iskolai érmek elnevezés alatt ismerünk. A következőkben ezeknek az iskolai érmeknek egy összefüggő sorozatát ismertetjük, nevezetesen a soproni ev. gimnázium jutalomérmeit az 1642–1657 közötti évekből. A szerény anyag a tüzetes vizsgálat alatt jelentőséget nyert, eddig nem sejtett távlatokat nyitott meg s olyan összefüggésekre vetett világot, melyek kiderítése már magában véve is megérdemelte a ráfordított fáradságot.

Iskolai jutalomérmek alatt azokat a többnyire vert, de gyakran öntött vagy véssett érmeket értjük, melyeket gimnáziumok és egyetemek egyes kiváló tanulóknak a jutalmazására használtak. A görög *πτυχίδιον* (= pályadíj) után gyakran ezen a néven ismerték őket. Így Baselben, hol már a XVI. sz. óta készítettek ilyen érmeket, míg Bernben Schultheissen vagy Osterpfennig volt a nevük. Svájból csakhamar elterjedt ezeknek a jutalomérmeknek a divatja Németországban is, ahonnan különösen az altdorfi, strassburgi, hamburgi stb. sorozatok ismeretesek. Néhányat Domanig közölt belőlük.¹ A német egyetemek érmeit Laverrenz dolgozta fel.² Ausztriában is készültek a XVI–XVII. sz. folyamán iskolai jutalomérmek, melyeket Höfken állított össze mintaszerűen.³ Más honnan is ismeretesek természetesen hasonló darabok és csak azért emeljük ki ehelyütt főképpen a német kultúrterület enemű termékeit, mert a mi emléanyagunk ezekkel mutat szorosabb kapcsolatot. Megfigyelhető, hogy főként a protestáns iskolák használtak ilyen jutalomérmeket, ami azzal magyarázható, hogy az általuk végrehajtott iskola-reform egyik megnyilvánulása volt e jutalomérmek osztogatása, mely szokást a katolikus iskolák csak később vették át.

Magyarországon a XVII. sz.-ból ismeretesek az első iskolai jutalomérmek, és pedig 1618-ból Kőrmöcbányáról és Selmecbányáról, 1656-ból Pozsonyból és a század közepén Sopronból.⁴ A soproni jutalomérmek külön csoportot alkotnak és már az előállítási technika tekintetében is merőben különböznek a többi említett éremtől. Ezek a soproni érmek ugyanis rendkívül különös módon készültek, amennyiben valamennyi ismert darab egy-egy közkézen forgott egykorú vagy valamivel korábbi emlékérem egyszerű utánzása, helyesebben egyik oldalának utánöntése, míg a hátlapi tér a megfelelő bevéssett felírat számára van fenntartva. Tehát igen kezdetleges előállítási móddal állunk szemben, aminek következtében nem éremművészek, hanem helyi ötvösök műveinek kell tekintenünk ezeket a darabokat, akik maguk önálló kompozíció létrehozására nem voltak alkalmasak, hanem egyszerűen utánozták a kezükögyébe esett példákat. Az érmek tehát művészi jelentőségre nem tarthatnak számot, viszont kultúrtörténeti jelentőségük annál nagyobb, különösen, ha felvetjük velük kapcsolatban a kérdést, hogy honnan jöttek ezeknek az érmeknek a mintái? Ennek a kérdésnek a megfejtése ugyanis nem egészen érdektelen összefüggésekre vet világot. Előbb azonban ismertetni kell a soproni ev. gimnázium

¹ Karl Domanig, Die deutsche Medaille in Kunst und Kulturhistorischer Hinsicht, Wien, 1907. 64. t.

² C. Laverrenz, Die Medaillen und Gedächtniszeichen der deutschen Hochschulen, Berlin, 1887. I–II K.

³ R. v. Höfken, Numismatische Denkmale auf den Protestantismus in Österreich. Ztr. für Münz- und Medaillenkunde, Wien, 1905–1907. I. 21. ff.

⁴ Az érmek részletes ismertetését mellőzzük. Leírásuk stb. megtalálható Gohl Ö., Magyar iskolák érmei címen a Num. Közl. 1909-iki kötetében megjelent összefoglalásában és az ezt kiegészítő ugyanitt 1912-ben megjelent Pótlék-jában.

vázlatos történetét és XVII. sz.-i helyzetét, tekintve, hogy ez szoros kapcsolatban áll az érmekek létrejöttével.⁵

A lutheri reformáció magyarországi térhódítása kapcsán korán eljutott Sopronba, mely város rövidesen az új eszméknek erős fellelegvára lett és már 1532-ből ismeretes az első Wittenbergben tanuló soproni diák neve. Hosszabb-rövidebb küzdelmek között 1565 után Gerengel lelkész alapította és szervezte meg a soproni evangélikus egyházat. Természetesen az itteni latin iskola, melynek eredete kétséges és első említése csak 1525-ből ismeretes, szintén nem kerülhette el az új eszmék befolyását és 1557-ben a reformáció hatására oly változásokon ment keresztül, hogy ez az év bizvást az ev. gimnázium alapítási évének tekinthető. 1584 után azonban az egyház és az iskola nehéz helyzetbe került, mert Draskovich György győri püspök intézkedése a prédikátorokat és a tanítókat kiűzte a városból és a vallásszabadságot csak az 1606-i bécsi béke hozta ismét vissza. Ezután új fejlődésnek indult az iskola, mely 1633-ban már 6 osztályból állott, amivel az akkori idők követelményeinek teljesen megfelelt. 1606 után előbb Christoph Hausmaner, utána a hamburgi Jakob Lagus, majd a koburgi Christian Seelmann volt az iskola rektora, utóbbi 1655-ben az eddig vegyes latin-német nyelvű iskolát teljesen némettette és 1661-ig működött Sopronban. Ezzel elérkeztünk a gimnázium történetében az érmekek korához, mely történethez még hozzátartozik, hogy a város vezetősége teljes mértékben felismerte az iskola jelentőségét és állandó négytagú bizottságot alakított a gimnázium ügyeinek felülvizsgálására. Az iskola belső életének ismertetésénél említi Müllner a minket közelebből érdeklő következő adatokat: Az iskola berendezésével függ össze az a szokás is, hogy évenként kétszer, tavasszal és ősszel nyilvános vizsgálatokat tartottak, melyek befejezése után itt is, mint más intézetekben, drámai előadásokat rendeztek, *néha pedig egyes jóakarók bőkezűsége folytán érmekeket (Denkmünzen) s egyéb jutalmakat osztottak ki a szorgalmasabb tanulók között.*

Tehát a Müllner eredeti forrásokon alapuló tanulmánya is említést tesz a jutalomérmekek osztogatásának szokásáról. Müllner közléseiből különösen két dolog érdemel figyelmet a mi szempontunkból. Egyik a rektorok német eredete, kik közül, mint láttuk, az egyik koburgi, a másik pedig egyenesen hamburgi eredetű volt és a jutalomérmekek meghonosításában is bizonyosan jelentős szerepük volt. A másik pedig az, hogy az érmekeket egyes mecénások készíttették, tehát az érmekek készítésénél bizonyára az ők ízlése is szerepet játszott. Egyébként ezeknek az érmekeknek a készítésére még más egykorú feljegyzések is vonatkoznak, melyekről azonban csak később, a készítő mesterek kilétének megállapításánál lesz szó.

Az irodalomban Dobóczy Ignác tett említést első ízben ezekről az érmekekről, aki egy 1654-ből származó érmet ismertetett s felvetette vele kapcsolatban a valódiság kérdését, de az érem stílusa alapján maga is kétségesnek tartotta, hogy az érem hamis lenne.⁶ Egy másik, 1654-ből származó darabot Rexa Dezső ismertetett.⁷ Ő maga azonban az érmet nem látta, hanem csak Tóth Ferenc pápai professzornak 1818 szept. 2-án Gamauf Teophil soproni seniorhoz intézett levelében levő elég hű rajz alapján közli a tappangó, de azóta már előkerült érmet. Ezután Gohl Ödön írta le említett összefoglaló cikkében ezt az ismert két érmet, majd a később megjelent Pótlékban egészítette ki a harmadik, időközben előkerült példánnyal. Végül Lauringer Ernő írta le újra ezeket az érmekeket, megtoldva egy újabb, soproni magángyűjteményből származó darabbal.⁸

E közül a négy érem közül három a M. T. M. Éremtárában foglalt helyet, melyekhez újabban a dr. Schulek Alfréd felosztott páratlanul gazdag gyűjteményéből négy újabb változatot szerzett meg az Éremtár. Az ily módon 8 eltérő típusra, illetve változatra gyarapodott éremsorozat adott alkalmat arra, hogy ezeket alaposabb vizsgálat tárgyává tegyük.

Az érmekek mind a XVII. sz. közepéről valók és pedig 1 drb 1642-ből, 1 drb 1644-ből,

⁵ Az erre vonatkozó adatokat *Matthias Müllner*, *Geschichte des ev. Gymnasiums zu Oedenburg* nebst den Denkwürdigkeiten der ev. Gemeinde daselbst, 1857-ben megjelent művéből merítettük.

⁶ *Dobóczy I.*, Kérdés éremgyűjtőinkhez. *Arch. Ert.* X. 1876. 150. l.

⁷ *Rexa D.*, A soproni ev. gimnázium eddig ismeretlen érme. *Num. Közl.* 1908. 19–21. l.

⁸ *Lauringer E.*, Sopron szab. kir. város emlékérméi. *Num. Közl.* 1918.

1 drb 1647-ből, 4 drb 1654-ből és 1 drb 1657-ből. A technikai előállítás mindeniknél azonos, vagyis, mint említettük, az előlap valamely ismert érem egyik oldalának utánöntése, a lecsiszolt hátlapon pedig a jutalmazásra vonatkozó, kézzel vésett felirat foglal helyet. A felirat mindenütt kapitális betűket mutat, kivéve az 1657-i darabot, melyen kurzív betűk láthatók.

Vegyük most vizsgálat alá az érmekeket típusok szerint és kíséreljük megkeresni a mintaképeket, melyekről az utánöntés történt. Végeredményben 5 típust lehet megkülönböztetni 8 változatban.

- I. E) Gyöngykörben a város látképe. Lent ovális pajzsban Sopron címere. Ettől jobbra és balra apró, díszes pajzsokban Magyarország címerének két része.
H) Négy díszítmény között bevésve: PRAEM: / · E · G · P. / · MDCXLII. A körön kívül a négy sarokban díszítmények, a csegely szélén vonalkeret.
M. T. M. Éremtára, négyszögű csegely, ezüst, 45,5—46 mm. 16,80 g. Num. Közl. 1912. 130. 1. 132. sz. és 1918. 28. 1. 12. sz. — Ábrázolva IX. t. 1. sz.

A hátlati felirat feloldása kétséges.⁹ Az előlapi éremkép pontos leöntése a III. Ferdinánd 1625 nov. 8-án Sopronban történt koronázása alkalmából készült emlék-érem előlapjának. A koronázási érem hátlapján hétsoros felirat látható. Az érem két változatban ismeretes, és pedig kerék érem (Weszerle J. Érmészeti Táblái F. IV. 18) és négyszögű csegely formájában (Num. Közl. 1918. 27. 1. 2. sz. Ábrázolva X. t. 1. sz.). Az utóbbinak az utánzása a jutalomérem. A koronázási érmek készítési helye és készítő mestere ismeretlen, de minden valószínűség szerint Bécsben készültek.

- II. E) Krisztus mellképe balra töviskoszorúval.
H) Vonalkörben bevésve: PRAEM: | L · R · C · SOPR | MDC · XLIV
M. T. M. Éremtára, ovális, ezüst, 24,5—30 mm. 7,25 g. Kiadatlan — Ábrázolva IX. t. 2. sz.

A hátlati felirat feloldása Praemium Liberae Regiae Civitatis Soproniensis 1644.¹⁰ A mintaképet keresve, azt a közvetlen éremképet, amelyről leöntötték, nem sikerült ugyan megtalálni, ellenben olyan analógiákat lehet felsorolni, melyek azt a kört, amelyben az érem eredetije készült, feltétlenül meghatározzák. Ugyanis az Éremtár gyűjteményében sikerült egy olyan — az eddigi irodalomban ismeretlen — Krisztus-érmet találni, mely nagyság és stílus tekintetében egyaránt közel áll a jutalomérem Krisztus-képéhez. Ez pedig szintén egy ovális ólom érem, előlapján Kr. balra töviskoszorú nélkül és Salvator Mundi körirattal, a hátlapján pedig felhők között keresztet és pálmaágat tartó gyerek (ábrázolva X. t. 4. sz.). Hasonlóképen szoros rokonságot mutat vele egy másik Krisztus-érem is (Löbbecke gyűjt. árv. kat. XXIX. t. 553. sz.), mely Antonio Abondio szignált műve. Miután ismeretes, hogy nemcsak Abondio, hanem a szintén Rudolf és II. Mátyás részére dolgozott Christian Maler és Valentin Maler stb. is készítettek hasonló stílusú Krisztus, illetve Salvator-érmekeket, csaknem feltétlen bizonyossággal lehet állítani a fenti analógiák alapján, hogy a soproni érem mintájául szolgált (de még eddig lappangó) Krisztus-érem is a II. Rudolf prágai udvara számára dolgozott éremművészek művei között keresendő.

- III. E) Keresztet átölelő Krisztus fátyolszerű ruhával. Lábainál jobbra kígyó, balra serleg látható.
H) Vonalkörben bevésve: PRAEM: | IVVEN SOPR | MDC · XLVII
M. T. M. Éremtára, ezüst, 26 mm. 5,68 g. Kiadatlan. — Ábrázolva IX. t. 8. sz.

A felirat értelme Praemium Juventutis Soproniensis 1647. Ennek a kis éremnek sem sikerült a közvetlen mintáját, tehát pontosan azt a darabot, amelyikről leöntötték, megtalálni, ellenben ismeretes a közvetett mintakép, vagyis az ábrázolás eredete. Ezt pedig egy vallásos tárgyú emlék-érem előlapján sikerült felismerni, melyen az előlapi kép — nagyobb formában — teljesen azonos a soproni érmen látható ábrázolással, csak egy bibliai idézetet tartalmazó felirat járul még hozzá. A hátlapon díszes — oszlopokból és ívekkel képzett — csarnokban Krisztus születése és a pásztorok imádása jelenetek láthatók. (M. T. M. Éremtár, közli Fiala—Donebauer, Beschreibung der Sammlung böhmischer Münzen und Medaillen, 1889. II. k. 4350. sz. és Num. Casopis Ceskoslov. V. 1929.

⁹ Lehetne Praemium Evangelii Gymnasii pro 1642, de ez kissé nehézkes magyarázat. Finály Gábor véleménye szerint Praemium ex grammatica prima 1642 s ez lesz valószínűleg a helyes feloldás.
¹⁰ Ernyey József feloldása.

165. l. Ábrázolva X. t. 2. sz.). A 60 mm. átmérőjű nagy öntött érem semmiesetre sem lehet a 25.5 mm-es soproni érem közvetlen mintája, ellenben igen valószínű, hogy ennek kiselbitett változata is közkezen forgott és ilyen szolgálhatott előképül a soproni éremhez. Ez időből az éremképek hasonló vándorlására, akárcsak a metszeteknél, számos analóg példa hozható fel és a következő típusú jutalomérmek ismertetésénél is lesz szó hasonló redukált képek átkölesönzéséről. Egyébként ez az érem a jelenleg érvényes meghatározás szerint, augsburgi eredetű, készítő mesterének kiléte azonban ismeretlen. Ennek az augsburgi vallásos éremnek még egy további érdekes kapcsolata is van a magyar éremművészettel. Ugyanis a hátlapot, tehát a díszes csarnokot, Richter Lukács körmöci éremvésző másolta le pontosan ismeretes karácsonyi érmén (Huszár—Procopius, Die Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn, 1933. 47. sz.). A különbség csupán annyi, hogy a körmöci érmen felirat és Richter jelzése (R-L) is helyet foglal. A felirat szerint az érem 1565-ben készült, mely évszám az augsburgi érem számára terminus ante quem értelmű. Íme az átkölesönzésnek egy jellegzetes esete. Csak az a sajnálatos, hogy ennek az augsburgi éremnek a kiselbitett változata eddig nem került elő, mert ez mutatta volna meg a közvetlen utat, melyen a mintakép Sopronba került. Ámbár a körmöci példa szerint az érem eredeti formájában sem volt ismeretlen Magyarországon.

IV. a. E) ~ TANDEM FIT SVRCVLVS ARBOR ~ Szalaggal összekötött babérkoszorúban terebélyes, lombos fa, mely egy vastagabb, de már kivágott fa tövéből hajtott ki.

H) Vonalkörben bevésve: PRAEM : | PRO | IVVEN : GYMN | SOPRON : | IV : CLASSE | MDCLIV

M. T. M. Eremtára, bronz 40 mm. Kiadatlan. — Ábrázolva IX. t. 3. sz.

IV. b. E) Mint előbb IV. a., csak kisebb valamivel.

H) Vonalkörben bevésve: PRAEM : | PRO | IVVEN : GYMN | SOPRON : | MDCLIV
M. T. M. Eremtára, ezüst, 33 mm. 9'70 g. Num. Közl. 1909. 94. l. 105. sz. és 1918. 28. l. 13. sz. — Ábrázolva IX. t. 4. sz.

IV. c. E) Mint előbb IV. a., csak kisebb valamivel.

H) Vonalkörben ugyanaz a bevésés, mint a IV. b. hátlapján, csak SOPRON után nincs kettőspont és a betűk alakja itt-ott eltérő.
M. T. M. Eremtára, ezüst, 32 mm. 9'52 g. Kiadatlan. — Ábrázolva IX. t. 5. sz.

IV. d. E) Mint előbb, csak kisebb valamivel.

H) Vonalkörben kurzív írással bevésve: Praem | Pro | Juvent : | Gymn | Sopron | 1657
Sopron, Krausz Lajos gyűjt. ezüst, 32 mm. Num. Közl. 1918. 28. l. 14. sz. — Ábrázolva IX. t. 6. sz.

A négy érem közül az egyik átmérője 40 mm., viszont a másik háromé csak 32, 32 és 32.5 mm. Tehát a különbség az elsővel szemben elég jelentékeny, egymásközött viszont teljesen elenyésző. Ez a típusú érem így négy változatban ismeretes 1654-es és

1657-es évszámokkal. A nagyobbik érem hátlapján Praemium pro inventute Gymnasii Soproniensis IV. Classe 1654 a felirat értelme. Ennek az éremnek az az érdekessége, hogy bronzból készült, míg a többi mind ezüstöntvény. Az érem mintaképét Gohl Ödön útmutatása nyomán egy holland érem hátlapjában sikerült felismerni (i. m. Num. Közl. 1909). Ez a holland érem Nassaui Mórinak a spanyolok elleni hadjárata befejezésének emlékére készült 1602-ben. Az előlapon Nassaui Móric mellképe látható jobbra fordulva körirattal, a hátlapot pedig ugyanaz az ábrázolás tölti ki, mint a soproni jutalomérmét, azzal a különbséggel, hogy az eredeti érmen alul Anno 1602 látható. Az érem Conrad Block 1575—1602 között működött flamand éremművész műve, aki az előlapon szignálta is művét. (Van Loon, Histoire Metallique des XVII. provinces des Pays-Bas, 1732 I. k. 553. l. Lásd a szövegközi képet.) Ez az érem a Van Loon művében közölt rajz szerint 40 mm. átmérőjű, ami megfelel a soproni érem nagyságának.

A másik három jóval kisebb érem közül kettő 1654-ből, egy pedig 1657-ből való. Az előbbieket hátlapján Praemium pro iuventute Gymnasii Soproniensis 1654 olvasható és csak a betűk vésésében van különbség az egyébként azonos két 1654-i érem között, ami könnyen érthető, minthogy kézimunkáról van szó. A harmadik 1657-i érem szintén ezt a feliratozt viseli, de kurzív betűkkel és természetesen 1657-es évszámmal. Ezek a jóval kisebb érmek természetesen az azonos éremkép ellenére sem készülhettek közvetlenül a Nassau Mór-féle érem hátlapi képének a leöntése útján, hanem csak ennek valamilyen kisebbített változatáról. Ez a változat ismeretes is, mert már Gohl Ödön kimutatta, hogy Nassaui Mór említett érméről egy G. V. B. F. jelzést használó, eddig ismeretlen kilétű éremművész kisebbített másolatokat készített, melyek vert, öntött sőt olykor hibrid változatokban is előfordulnak. Ennek a kisebbített éremnek egy vert ezüst példánya az Eremtár gyűjteményében is megtalálható (Num. Közl. 1909. 94. l. és Van Loon i. m. I. 553. v. ö. a szöveg közötti képet). Az érem 34 mm-es átmérője teljesen megfelel a 3 soproni jut. érem nagyságának. Kétségtelen, hogy ennek az éremnek a találó körirattal ellátott és lombos fát ábrázoló hátlapja önként kínálkozott felhasználásra jutalomérmekhez és a soproni ötvös élt is az alkalommal, mert négy változat is maradt fenn belőle.

V. E) Kőkoporsóból, felhők között kiemelkedő Megváltó. Baljában keresztes végű lobogót tart, míg jobbát áldva felemeli. Az előtérben két alvó római katona, a háttérben megint kettő meglepett mozdulatokat végezve.

H) Vonalkörben bevésve: PRAEM : | PRO | IVVEN : | GYMN : | SOPRON : | MDCLIV.

M. T. M. Eremtára, ovális, ezüst, 41—49 mm. 1770 g. Num. Közl. 1908. 20. l. és 1909. 95. l. 106. sz. — Ábrázolva IX. t. 7. sz.

A hátlapra vésett felirat szövege a következő: Praemium pro iuventute Gymnasii Soproniensis 1654. Az érem mintaképét egy vallásos érem hátlapjában sikerült megtalálni, melynek egy öntött, aranyozott ezüst példánya az Eremtár gyűjteményében, egy másik egy lapú ólompéldánya a müncheni állami éremgyűjteményben található meg (Ábrázolva x. t. 3. sz.). Az eredeti érem hátlapja tehát az említett ábrázolást mutatja, míg az előlapon a keresztrefeszített Krisztus jelenik meg, tőle jobbra és balra az imádkozó Máriával és Magdolnával. Az érem széles peremmel van ellátva, melyen „Andreas Piringer 1634“ és a Rákócziak ismert jelmondata: „Si deus pro nobis, quis contra nos“ felirat olvasható egykorú, bevésott betűkkel. Tehát az érem 1634 előtt készült és pedig a stílus jegyeiből következtetve a XVI—XVII. sz. fordulóján, vagy a XVIII. sz. elején. A felirat protestáns vonatkozása csak annyiban emelendő ki, hogy eszerint az érem protestáns körökben nem volt ismeretlen. Az érem tudomásunk szerint sehol sincs közölve, nincs rajta semmi jelzés, de stílusa a II. Rudolf, illetve később II. Mátyás részére dolgozott éremművészek iskolájának jegyeit mutatja s az Abondiók valamelyik követőjének, talán éppen valamelyik Abondiának a műve lehet. Ezesetben Alessandro Abondióra kellene gondolnunk, akinek II. Mátyás részére készített érmein lehet hasonló felhőábrázoláskat látni. Mindenesetre az érem eredetét ebben a körben kell keresni. Ez a hátlapi ábrázolás, tehát a sirjából kikelő Megváltó, érdekes módon teljesen hasonló beállításban, de sokkal nagyobb formában még más éremről is ismeretes, még pedig IV. Sixtus pápának egy olasz eredetű, évszám nélküli, öntött bronz, hibrid érméről. (Ábrázolva x. t. 5. sz.). Ez az érem dr. Procopius Béla gyűjteményében található, melynek előlapja Andrea

Guazzalotti 1435—1495 között élt firenzei éremművésznek IV. Sixtusról készített ismert érme előlapjának az utánaöntése.¹¹ Feltétlenül utánöntés, mert nemcsak az átmérő kisebb, hanem a belső méretek is jóval alatta maradnak a Hill Corpusában közölt érem méreteinek. Az érem egyébként 68 mm átmérőjű. Ezt a Guazzalotti-féle előlapot párosították azután az említett hátlappal, amelyről azonban sajnos nem sikerült eddig kideríteni, hogy honnan kölcsönözték és melyik olasz művész műve. Minden valószínűség (stilis jegyek stb.) amellett szól, hogy valamelyik XVI. sz.-i olasz érem ábrázolásának átvételéről van szó, annyi bizonyos, hogy a XV. sz.-i nem lehet. Úgy látszik tehát, hogy ez a hibrid éremutánöntés a XVI. sz. folyamán készülhetett és az olasz emlékérmek között gyakran van erre analógia. Maga a Hillnél közölt IV. Sixtus-érem is hibridváltozat. A mi vallásos érmünk és az olasz érem ábrázolása között természetesen az apró részletekben kisebb-nagyobb rajzbeli eltérések vannak, azonban az éremképet kétségtelenül innen vette az északi mester. Ez a körülmény viszont az északi mesternek szoros olasz kapcsolatait tételezi fel s ezért kell ezen az alapon is az olasz eredetű, de Bécsben és Prágában dolgozott Abondiók személyére vagy körére gondolnunk a készítő mester kilétét illetőleg.

Ismertetve az érmekeket és követve az érmeke mintaképeinek a nyomát, hátra volna még egy nemkevesebb lényeges kérdés, t. i. hol készültek ezek a jutalomérmek és ki készítette őket. Már előláróban említettük, hogy az érmeke technikája (durva öntés, vésett betűk) ötvösmunkára engednek következtetni, mely esetben természetesen helyi ötvösökre kell gondolnunk. És tényleg abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy ezt az elméleti feltevést kétségtelen írott adatokkal is alátámaszthatjuk. 1931-ben jelent meg ugyanis Csatkai Endrének egy igen értékes, levéltári kutatásokon alapuló tanulmánya¹² és ebben két soproni XVII. századi ötvösről mutatja ki, egykorú feljegyzések alapján, hogy ezek iskolai jutalomérmek készítésével is foglalkoztak. Az egyik ötvösmester a weissenbergi Joachim Weiss, aki Bécsből jött Sopronba, de megelőzőleg Augsburgban is dolgozott. A városi számadáskönyvek 1641-ből említik, hogy 36 jutalomérem készítéséért tiszteletdíjat kapott: „36 Pfennig, so denen Knaben beym Examen verehrt wurden“. A másik mester az augsburgi Martin Monstern, aki 1641-ben vándorolt Sopronba. Iskolai érmeke készítésével kapcsolatban 1643, 1644 és 1651-ben szerepel a neve a városi számadásokban. Ezekből a kétségtelenül hiteles adatokból az derül tehát ki, hogy a város fizette az érmeke költségeit. Lehet azonban, hogy Müllnernek is igaza van, amikor az érmekeket egyes jóakarók ajándékainak tünteti fel. Talán a város csak adminisztrálta e mecénások anyagi hozzájárulását vagy pedig a város és magánosok együttesen igyekeztek ily módon is fokozni a tanulók szorgalmát, mindenestre e két látszólag ellentétes adat könnyen összeegyeztethető. A fenti adatok azonban egyebet is megmagyaráznak, nevezetesen az ötvösmesterek idegen eredete újabb útmutatás a mintaképül szolgált érmeke eredetére nézve s ez áll különösen a részletesen tárgyalt augsburgi éremmel kapcsolatban, minthogy mindkét ötvösnek volt augsburgi vonatkozása. Figyelembevéve tehát ezt a két adatot, az 1642-i érmet Joachim Weiss művének tekinthetjük, annál is inkább, mert ennek technikája, továbbá a hátlapon díszítésre való törekvés stb. megkülönbözteti a többi éremtől e darabot. Stílusról természetesen, utánzatokról lévén szó, nem lehet beszélni. Az 1644, 1647, 1654 és 1657-ből származó 7 érem egységes kidolgozást mutat s a vésett betűk formája is egy kéz munkájára vall. Úgyhogy ezeket bizvást egy mester műveinek tekinthetjük s talán nem esalódunk, ha valamennyit Martin Monstern műhelyéből származtatjuk, aki adataink szerint 1643, 1644 és 1651-ben tényleg készített is jutalomérmeket. Amint látjuk, említve vannak olyan évek is, amelyekből nem ismerünk érmekeket, de az érmeke eredetileg is csekély száma könnyen megmagyarázza ezt a hiányt. Az érmeke feliratában a város neve mindig Sopron néven szerepel és egyszer sem a német Ödenburg formájában.

Tehát a nyolc ismeretes jutalomérem öt egymástól teljesen eltérő mintakép utánzásával készült. Az öt típus közül az első a helyi érdekű koronázási érem utánzásával bécsi ízlést közvetít, az ovális kis Krisztus-érem a prágai udvar manierista ízlésű érmeinek a viszfénye, a nagy ovális vallásos érem ugyanczen manierista iskolán átszűrt olasz

¹¹ G. F. Hill, A Corpus of Italian medals of the Renaissance before Cellini, London, 1930. 753. sz.

¹² Csatkai E., Soproni ötvösök a XV—XIX. században. Sopron, 1931.

hatás továbbítása, az egyik érem augsburgi eredetre megy vissza, végül a négy változatban is fennmaradt daraboknál Németalföldre kellett elmenni a mintakép keresésénél. Tehát ahány érem, annyi stílus, annyi ízlés és annyi — ha szerény értelemben kell is érteni — művészi irány. Akár a megrendelők, akár a készítő ötvösök eklektikus ízlését jellemzik is e darabok, mindenképpen sokat árulnak el. Rávilágítanak arra a szegényes művészi állapotra, melyben Magyarország ezidőben, a török világ kellős közepén tengődött. Közkézen forgó, hazai eredetű minta-érmek hiányában kénytelenek voltak a mintát onnan venni, ahonnan lehetett. Kőrmöcbányán készültek ugyan emlékérmek, de ezek forgalmi köre úgylátszik nem terjedt messze és Kőrmöcbánya úgylátszik gyakorlatilag távolabb volt Soprontól, mint Bécs, Prága és a német városok. Ezek az érmek azonban egyben azt is igazolják, hogy a magyarországi intézmények, mint minden téren, úgy ebben az irányban is igyekeztek átvenni és követni a nyugati példákat s ha ez csak szerény keretek között sikerülhetett, annak az oka főképpen az idők mostohaságában keresendő.

Huszár Lajos.

A Magyar Numizmatikai Társulat 35 éves fennállása alkalmából
1936-ban készült emlékérem. Teles Edé műve.

A viminaciumi állami pénzverde keletkezésének dátumához.

Ma már közkincs a numizmatikai kutatásnak, hogy Viminaciumban, melynek provinciális vereteit mindnyájan ismerjük, állami verde is működött. Ezt L. Laffranchi fedezte fel,¹ aki külön tudta választani Valerianus és Gallienus innen kikerült vereteit. Már ő gondolt rá, hogy ezen biztos viminaciumi csoport előtt is lehetett itt állami pénzverde és valóban tudunk is kiválasztani néhány kis csoportot, melyek itt keletkeztek, így Pacatianus² és Aemilianus³ (VIII. t. 34) antoninianusait. Ez utóbbiak azonban kimutathatólag azoktól a kevésbé iskolázott vésnököktől valók, akik itt Moesia superior és Dacia számára készítették a provinciális pénzek verőtüveit. Annak a vésnöknek és segédjeinek nyoma, aki Valerianus alatt készíti az aránylag igen jó verőtüveket az állami veretekhez, még nincs nyoma. Ennek dacára eddig, — e sorok írójával együtt — egész sor kiváló szakember keresett korábbi viminaciumi sorozatokat a III. század első feléből, még pedig:

1. O. Voetter azt hitte, hogy Gordianus és Philippus is verettek már itt antoninianusokat,⁴ amiben többen követték.⁵ Azonban K. Pink⁶ kimutatta, hogy e pénzek valódi gyártási helye Antiochia volt.

2. Jónás Elemér idézett értékes leletpublikációjában a Voetter által (tévesen) Viminaciumba osztott antoninianusok mellett a Traianus Decius rövid előlapi feliratú (IMP CAE TRA DEC(IVS) AVG) billonjait és ezek kísérő-vereteit is ide helyezné, Trebonianus Gallus és Volusianus, valamint Aemilianus számos típusával együtt (id. m. 150 skk.).

3. Követte ebben Elmer György⁷ is, aki messzemenő történeti következtetéseket von le ezen attribúcióból. Ő nem Viminaciumba, hanem Alsó-Moesiába tenné Decius és Gallus, sőt Valerianus vereteit is és „tábori verdét” feltételez ezek gyára gyanánt. Elmer mindenestre látta már, hogy itt ró mavárosi stílusú veretekről van szó.

4. Ugyancsak követte Jónást K. Pink is e feltevésben, szintén Viminaciumba helyezvén e Decius- és Gallus-pénzeket.⁸ Szerinte Gallus uralma elején e verde beszüntette működését.

5. Végül H. Mattingly⁹ nem Viminaciumba, hanem Milánóba helyezi ezt az egész csoportot, Decius említett típusaitól kezdve.

Ezen kiváló szakemberek babérjait nem tépi meg az a tény, hogy ezúttal tévedtek, — e sorok írójával¹⁰ együtt. Ha ugyanis megvizsgáljuk még egyszer Decius antoninianusainak szóban forgó csoportját, kiderül, hogy csupa ró mavárosi típusról van itt szó, amelyek egy korábbi emisszióból öröklődnek, majdnem kivétel nélkül e rövidített felírással kiadványra. Ugyanez áll a Gallus és Volusianus viminaciuminak tartott vereteiről is, szerény véleményem szerint.

Úgy gondolom, hogy nem érdemes e negativum bebizonyításával töltöni az időt, akkor, amikor a pozitívumot is bebizonyíthatjuk: azt, hogy a viminaciumi verde állami személyzete csak később, Valerianus és Gallienus közös uralma elején vándorolt a mondott moesiai metropolisba.

¹ L. Laffranchi: Riv. Ital. di Num. 21., 1908. 202. skk.

² A. Alföldi: Num. Chronicle 1924. 75.

³ G. Elmer: Numismatičar 2., 1935. 23. és Num. Zeitschr. 1935. 42. sk. K. Pink: Num. Zeitschr. 1936. 27.

⁴ O. Voetter: Num. Zeitschr. 25., 1893.

⁵ Így L. Laffranchi, id. h. Jónás E.: Az Orsz. M. Régészeti Társulat Évkönyve 2., 1923/6. 148. skk.

⁶ K. Pink: Num. Chron. 1935. 102. skk.

⁷ G. Elmer: Numismatičar 2., 1935. 23. és Num. Zeitschr. 1935. 41.

⁸ K. Pink: Num. Zeitschr. 1936. 14. skk.

⁹ H. Mattingly: Numismatika 2/4., 1934/6., 12. skk.

¹⁰ A. A., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. 15., 1928. 223 sk.

Ha a kétségtelenül legkorábbi viminaciumi IMP LIC VALERIANO feliratu előlapi típusokat (*VIII. t. 10*) az utánuk következő IMP VALERIANVS P AVG feliratuakkal együtt (*VIII. t. 11–13*) összevetjük a római verde legkorábbi portréival (*VIII. t. 1–9*), rögtön fel fog tűnni, hogy ezek azonos vésnöktől valók, — akinek stílusa 253 után hamarosan el is tűnik Rómából. Az IMP LIC VALERIANO AVG legendának megfelelő Gallienus-körirat nincs Viminaciumból. De azért nem kell Elmerrel azt következtetnünk, hogy Gallienus még nem uralkodott, — tudjuk, hogy a kettő trónralépése egyszerre történt s még az is tévedés Victornál, hogy Gallienus csak Caesar lett először, — mert az ugyan nem teljesen párhuzamos, nominativusban álló IMP C P LIC GALLIENVS AVG, korai római stílusu előlapok közül (*VIII. t. 14–18. 21–22. 24–27.*) több Viminaciumban készülhetett. Bizonyítja ezt egy ily feliratu arany, *VIII. t. 32*, amely élesen elválik a ró mavárosi aureusok stílusától s másrészt teljesen megegyezik a *VIII. t. 14–15* antoninianusok portréival. Ha itt még nem is tudjuk Viminaciumot és Rómát pontosan különválasztani s ha az anomalia feltűnő is, kétségtelen, hogy az IMP LIC VALERIANO AVG és az IMP C P LIC GALLIENO AVG feliratok párhuzamosak az első viminaciumi vereteken, utánuk már az IMP VALERIANVS P AVG — IMP GALLIENVS P AVG szabályos feliratpár következik. Mivel ez utóbbiak kíséretében megtaláljuk a 254. újévre készült PM TR P II COS PP. Gallienus-típust is (*VIII. t. 23*), kétségtelen, hogy a két uralkodó még trónralépésük évében, 253-ban elhozatta Rómából azt a munkáscsoportot, amely egészen 257-ig Viminaciumban gyártotta az állami vereteket, köztük aranyakat és medaillonokat is (néhány példa ezekre: *VIII. t. 29–33*), majd innen Kölnbe helyezték.

Alföldi András.

Zur Entstehungszeit der staatlichen Münzstätte in Viminacium.

Die wirklichen staatlichen Prägungen von Viminacium hat erst L. Laffranchi in 1908 entdeckt,¹ der die hiesigen Typen von Valerianus und Gallienus mit seinen scharfen Augen ausscheiden konnte. Er suchte natürlich weiter, um auch die Prämissen dieser Emissionen aufzuhellen und meinte, dass ausser den von O. Voetter² nach Viminacium verlegten Gordianus- und Philippus-Münzen noch andere Zwischenglieder vorhanden sein müssen, die die Lücke zwischen Philippus und Valerianus überbrücken. Und in der Tat fanden sich kleine, isolierte Gruppen von Billonmünzen staatlichen Charakters, die unbedingt hier entstanden sind, da sie den Stil der moesisch-dakischen Provinzialprägung verraten; ich meine die Antoniniane von Pacatianus³ und einige sehr seltenen Typen von Aemilianus (z. B. *Taf. VIII. 34*).⁴ Aber eben diese spärlichen Beispiele, die unleugbar den Charakter eines Notbehelfs an sich tragen, veranschaulichen am besten die Tatsache, dass die gut geschulten Graveure des staatlichen Betriebes noch *nicht* hier gewesen sind.

Freilich war dies mir früher nicht klar⁵ und auch eine ganze Reihe hervorragender Fachgenossen suchte solche frühere staatliche Emissionen von Viminacium. Und zwar:

1. O. Voetter meinte, dass eine Gruppe von Antoninianen des Gordianus III. und Philippus in der moesischen Hauptstadt entstanden ist;⁶ seine Auffassung haben z. B. L. Laffranchi⁷ und E. Jónás⁸ beige pflichtet. Doch konnte K. Pink⁹ erweisen, dass diese Reihen in Antiochia verfertigt wurden.

2. E. Jónás hat in der Publikation eines wertvollen Fundes den Schluss ziehen wollen (a. O.), dass ausser den von Voetter zugewiesenen Reihen von Philippus auch noch

¹ L. Laffranchi, Riv. Ital. di Num. 21, 1908, 202 ff.

² O. Voetter, Num. Zeitschr. 25, 1893....

³ A. Alföldi, Num. Chron. 1924, 75.

⁴ G. Elmer, Numismatičar 2, 1935, 23 und Num. Zeitschr. 1935, 42 f.

⁵ A. A., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. 15, 1928, 223 f.

⁶ O. Voetter, Num. Zeitschr. 25, 1893....

⁷ L. Laffranchi, a. O.

⁸ E. Jónás, Jahrbuch d. Ung. Arch. Ges. 1923/26, 148 ff.

⁹ K. Pink, Num. Chron. 1935, 102 ff.

eine starke Ausprägung von Decius, Gallus und Aemilianus nach Viminacium gehört. Und zwar sind dies die Typen mit IMP CAE TRA DEC(IVS)AVG) und ihre Fortsetzung unter dessen Nachfolgern.

3. Auch G. Elmer folgte ihm in dieser Zuteilung (a. O.) doch will er diese Serien als die Produkte einer „Moneta comitatensis“ auffassen, die irgendwo in Niedermoesien arbeitete. Jedenfalls hat er schon erkannt, dass diese Münzreihe stilistisch mit der stadtrömischen Münze zusammengeht.

4. Auch K. Pink folgte Jónás und setzt mit ihm nach Viminacium die in Frage stehenden Reihen.¹⁰ Er meint, dass diese Münzstätte unter Trebonianus Gallus ihre Tätigkeit bald eingestellt hat.

4. Schliesslich hat H. Mattingly die Sonderstellung der besprochenen Reihen ebenfalls angenommen,¹¹ jedoch statt Viminacium sie nach Mediolanum verlegen wollen. Doch sind die Elemente der Gründung von Mediolanum (aus Rom und Köln) Ende 260 sehr gut zu unterscheiden und so wird seine Annahme nicht gestützt werden können.

Wenn man nun die Antoniniane des Decius mit der kurzen Legende nochmals prüft, kann man sich leicht überzeugen, dass es hier lediglich um Reverstypen der stadtrömischen Münzstätte handelt; auch stempelgleiche Rückseiten kann man mit früheren römischen Prägungen aufweisen. Und so ist auch die Fortsetzung unter Gallus gleichfalls römisch; die schwerwiegenden historischen Folgerungen, die z. B. G. Elmer an die vermeintliche Sonderprägung geknüpft hatte, müssen aufgegeben werden.

Aber wenn es dem so ist, — wird man fragen — wie und wann entstand dann die Reichsmünzstätte in Viminacium? Die Antwort kann nicht schwer fallen. Wenn wir die frühesten stadtrömischen Prägungen von Valerianus ins Augenmerk nehmen, fällt uns sofort die Identität ihres Porträtstils (*Taf. VIII. 1—9*) mit den frühesten Billonstücken von Viminacium (*Taf. VIII. 10.*) auf. Nicht unwichtig ist es auch, dass diese Stilgattung in Rom sehr bald verschwindet, also die Übersiedlung wohl gesichert ist. Eine ungewöhnliche Anomalie wird hier durch den Umstand gebildet, dass die Averslegenden IMP LIC VALERIANO AVG keine genaue Entsprechung bei Gallienus besitzen. Man muss jedoch deswegen nicht annehmen, dass diese Prägung in einer Zeit entstand, als Gallienus noch nicht Mitherrscher war, da eine solche Periode gar nicht existiert hat und da die IMP LIC VALERIANO-Legenden aus einer Zeit stammen, als die ersten Prägungen in Rom schon für beide Herrscher längst angefangen worden sind. Der Aureus *Taf. VIII. 32*, der von den stadtrömischen Prägungen absticht und in Viminacium hergestellt worden sein muss, erweist es uns, dass die parallele Umschrift des Gallienus zur genannten Valerianus-Legende IMP C P LIC GALLIENVS AVG gewesen. Da weiterhin die Antoniniane *Taf. VIII. 14—15* stilistisch ganz genau mit dem Porträt jener Goldmünze zusammengehen, müssen sie ebenfalls aus Viminacium herkommen. Freilich bin ich noch nicht im Stande, die sehr ähnlichen stadtrömischen Prägungen von denen zu unterscheiden, die schon in Viminacium geprägt wurden (vgl. die Stücke *Taf. VIII. 16—18, 21—22, 24—27*). Bald kann freilich eine schon koordinierte Prägung mit IMP VALERIANVS P AVG (*Taf. VIII. 11—13*) und IMP GALLIENVS P AVG (*Taf. VIII. 19, 23, 30—31*); da der fürs Neujahr 254 bestimmte Typus PM TR P II COS PP (*Taf. VIII. 23.*), so fällt die vorangehende längere Legende bei beiden Herrschern noch in das vorige Jahr, also ziemlich in den Anfang jener Regierung.¹²

Andreas Alföldi.

¹⁰ K. Pink, Num. Zeitschr. 1936, 14 ff.

¹¹ H. Mattingly, Numismatika 2/4, 1934/6, 12 ff.

¹² Die auf *Taf. VIII.* abgebildeten Münzen stammen aus den folgenden Sammlungen: Nr. 1—9. 16—18, 21—27, 29, 34 aus dem Wiener Kabinett; Nr. 10—13, 15, 28 aus dem Ung. Nat.-Mus.; Nr. 14 aus Sg. K. Hollschek-Wien; Nr. 30 aus dem Cab. des Méd., Paris; Nr. 31—32 aus Berlin, Staatl. Museen; Nr. 33 aus London, Br. Mus. Für die Gipsabgüsse sage ich den Verwaltern dieser Sammlungen meinen besten Dank.

Az abai éremlelet.

Római bronzpénzeket tartalmazó abai éremlelet a Kr. u. IV. század harmincas éveire, pontosan Kr. u. 326—341 közé esik.

A legtöbb érem I. Constantinus korából való, míg II. Constantinus, II. Constantius és Constans között arányosan oszlottak meg. Rajtuk kívül csak egy Delmatius fordult elő Siseiából.

Ez időszakban működő összes verdék pénzei Treviri kivételével képviselve vannak a leletben. Érdeemes talán megjegyezni, hogy I. Constantinus korából a leletben előforduló verdék veretei Arelatétól Alexandriaig arányosan fordulnak elő és minél jobban közeledünk Constans felé, annál inkább szűkül a pénzforgalom a lelőhelyhez legközelebb fekvő verde, Siscia köré. Constans Augustus korából csak sisciai érmeink vannak. Figyelemre méltó a lelet szokatlan zártsága is, mindössze tizenöt évre terjed.

A verdéket mind a két táblázaton földrajzi sorrendben, nyugatról kelet felé közlöm, továbbá a pénzeket kronológiai sorrendben, császárok és emissziók szerint.

A lelet következő darabjai csak részben voltak meghatározhatók:

a) Az előlap kopottsága, ill. oxidált volta miatt a császár nem volt meghatározható: Thessalonica. I. Constantinus vagy II. Constantinus? GLORI—AEXER—CITVS egy hadijeles hátlappal SMTSA verdejeggyel.

Constantinopolis. 2 drb.

1. GLOR—IAEXERC—ITVS két hadijeles hátlappal CONSB. verdejeggyel.

2. DN—PFAVG típus kombinált koszorúval GLOR—IAEXERC—ITVS egy hadijeles hátlappal CONSB verdejeggyel.

b) A verdejegyük olvashatatlan volt a következőknek:

1 drb. CONSTA—NSPFAVG paludamentumos előlappal GLOR—IAEXERC—ITVS egy hadijeles hátlappal.

1 drb. paludamentumos előlappal (csak CONSTAN olv.) GLOR—IAEXERC—ITVS egy hadijeles hátlappal.

2 drb. Constan-tinopoli előlappal Victoria hátlappal, két különböző verdéből.

Tehát a részben meghatározható érmek száma 7.

Teljesen kopott, meghatározhatatlan pénz *nem* volt a leletben.

Az egyes verdék a következő típus- és darabszámmal vannak képviselve a leletben:

Verdék	Faj	Darab
Arelate	1	1
Lugdunum	1	1
Roma	4	4
Aquileia	2	2
Siscia	28	38
Thessalonica	8	12
Heraclea	4	4
Constantinopolis	5	7
Cyzicus	10	10
Nicomedia	1	1
Antiochia	2	2
Alexandria	1	1
	67	83

A lelet tehát összesen 90 drb. pénzből áll.

Csánky Miklós.

	ARELATE	LVGDVNVM	ROMA	AQVILEIA	SISCIA	THESSALONICA
CONSTANTINVS I	CONSTANTI-NVSMAXAVG CLOR-IAEXERC-ITVS SCONST		CONSTANTI-NVSMAXAVG CLOR-IAEXERC-ITVS R#P		CONSTANTI-NVSMAXAVG CLOR-IAEXERC-ITVS ·ESIS ASIS	
CONSTANTINVS I CAESAR					CONSTANTINVSINNOC CLORI-AEXER-CITVS SMTSB	
CONSTANTINVS I AVG			VICCONSTANTINVS AVG CLOR-IAEXERC-ITVS R#P	CONSTANTI-NVSPFANG CLOR-IAEXERC-ITVS ·AQ S AQP	CONSTANTI-NVSMAXAVG CLOR-IAEXERC-ITVS ASIS ASIS ² ESIS ³	
CONSTANTINVS I CAESAR			FLVLCONSTANTINVSNOBC CLOR-IAEXERC-ITVS RFT		FLVLCONSTANTINVSNOBC CLOR-IAEXERC-ITVS SMTST ₂ ·ASIS ₂ ·TSIS ₃ TSIS	
CONSTANTINVS I AVG					CONSTANTI-NVSPFANG CLOR-IAEXERC-ITVS TSIS TSIS ₂ ·ASIS ₂ ·ESIS	
CONSTANS CAESAR					CONSTANSNOBCAES CLORI-AEXER-CITVS SMTSA	
CONSTANS AVG					CONSTANSNOBCAES CLORI-AEXER-CITVS SMTSA	
DELMATIVS CAESAR					FLDELMATIVSNOBC CLOR-IAEXERC-ITVS ASIS	
CONSTANTINOPOLIS	CONSTANTINOPOLIS LVPA PLG	CONSTANTINOPOLIS LVPA PLG	CONSTANTINOPOLIS VICTORIA RQS		CONSTANTINOPOLIS VICTORIA BSIS ·BSIS ·ASIS SMTSA	VRBS ROMA LVPA SMTS ₂
VRBS ROMA						

Constantin
1935

	HERACLEA	CONSTANTINOPOLIS	CYZICVS	NICOMEDIA	ANTIOCHIA	ALEXANDRIA
CONSTANTINVS I	SMHA T	CONSTANTINVS MAX AVG GLOR-IAEXERC-ITVS CONS ^B	SMK ⁽¹²⁾			CONSTANTINVS MAX AVG GLOR-IAEXERC-ITVS SMALA
CONSTANTINVS I CAESAR		CONS ⁽¹²⁾	CONSTANTINVS INNOC ⁽¹²⁾ GLOR-IAEXERC-ITVS SMKA T		CONSTANTINVS INNOC ⁽¹²⁾ GLOR-IAEXERC-ITVS SMANS	
CONSTANTINVS I AVG			SMKA B		CONSTANTINVS AVG ⁽¹²⁾ GLOR-IAEXERC-ITVS SMAND	
CONSTANTINVS I CAESAR			FLVL CONSTANTINVS NOB ⁽¹²⁾ GLOR-IAEXERC-ITVS SMKA			
CONSTANTINVS I AVG		DN CONSTANTINVS PAV ⁽¹²⁾ GLOR-IAEXERC-ITVS CONS ⁽¹²⁾				
CONSTANS CAESAR		FL CONSTANTINVS NOB CAES ⁽¹²⁾ GLOR-IAEXERC-ITVS CONS ⁽¹²⁾				
CONSTANS AVG						
DELMATIVS CAESAR						
CONSTANTINOPOLIS	CONSTANTINOPOLI VICTORIA	CONSTANTINOPOLI VICTORIA	SMKE			
VRBS ROMA	VRBS ROMA LVPA	VRBS ROMA LVPA	VRBS ROMA LVPA	VRBS ROMA LVPA		
	SMHE	SMKB S	SMKB S	SMKB S		

Adatok II. Rákóczi Ferenc érmészetéhez.

A Rákóczi-szabadságharc rézpénzeiről is ismert „Pro Libertate” jelmondatnak több korabeli feloldásáról tudunk. Ennek az anagrammának úgy a kurucok, mint — a hagyomány szerint — maga Lipót császár is saját céljaiknak megfelelően adtak értelmet.¹ Az Országos Levéltár gyűjteményében sikerült egy eddig még ismeretlen feloldását megtalálnunk,² mely azért is figyelmet érdemel, mert az eddigi Rákóczi-párti szövegtől abban különbözik, hogy az áruló francia kapitányt is Beresényi és Rákóczi mellé emeli!

Az anagramm, melyet Esze Tamásnak Eöri Lászlóhoz 1703 augusztusában írt „tábori papságra hívó” levelének hátlapján a levél írójától eltérő kézvonásokkal találtunk, a következő:

P Princeps
R Rákóczi
O Ope
L Langualianä
I Illustrissimus
B Beresényi
E Et
R Religvi
T Totam
A Austriam
T Turbant
E Ense

*

Hiába volt azonban a rézpénzek — libertások — lelkesítő „Pro Libertate” felirata, belső értékük hiánya miatt vásárlóerejük rohamosan csökkent. A mindinkább fenyegető anyagi összeomlás arra ösztönözte Rákóczi tanácsadóit, hogy e nehéz helyzetből kivezető utat keressenek. Többek között turóczdivéki Platthy András, Rákóczi konzi-liáriusa, is — egy eddig még nem ismertetett — tervezetet nyújtott be,³ melyben be akarja bizonyítani, hogy nem szükséges az értéktelen rézpénzt veretni, mert az ő adóztatási elgondolása és helyes gazdálkodás mellett Rákóczi évi 4,487.360 rhénus forinttal növelheti kincstárának bevételeit. A tervezeten nincs dátum, így nem tudjuk, hogy Platthy kezdettől fogva tartozott-e a rézpénzverés ellenzői közé, vagy pedig csak a bekövetkezett szükség vitte rá tervezetének megírására. Az írás hátlapjára valószínűleg egykorú, írójától eltérő írással jegyezték rá: „Ezt kell utolszor nézni.” Az író pontokba osztva sorolja fel gondolatait; minket különösen a 16. pont érdekel:

¹ A kurucok szerint az anagramm értelme a következő: Princeps Rákóczi Ope Legionis Inelyti Beresényi Et Reliquorum Totam Austriam Trucidabit Ense. Lipót császár, egy anekdota szerint, midőn ezt meghallotta, nevetve oldotta volna fel a következőképen: Peribitis Rebellantes Omnes Laqueo, Igne, Bello, Et Reliqui, Toti Austriae Tributarii Eritis. (Huszár Lajos: A kurucok érmészete. Rákóczi emlékkönyv, 395. oldal.)

² Nemzeti Múzeum levéltárának törzsanyaga, 1703 augusztus.

³ Nemzeti Múzeum levéltárának törzsanyaga, 827/1703. sz., dátum nélkül.

„Mindenjemő Metallumokh, Aranyrak, Ezüstnek, Réznek, Aczélnak, Vasnak, Ólomnak, Budeskünek s egyéb a félinek Banyajrül emlékezetett Nagy Banyjárül, Cassaj Pénzverő házrül, Szomolnokrül, Boczárül s — több Bánja Városokon kívül való helyekrül ninesen semmi notitiam és Bánya Városokban is igen Vékony, mindazon által a melly bizonyos positiokat tudok magam is, nem mondhatni haszontalanokh, Schelmeczy, Körmeczy, Bella Banyaj, Baka Banyaj Minerákat, a menyere oda valo Tisztek azokat extenuálják, Fiscusnak a Parte ha semmi bányája nem Volna, megy az egy Pénz Veretésbül, notabiliter experál ki is minden Giráért fizet Urbariusokh circiter 16. forintokat, veretet pedig belőle az rézet egyvelitve negyvent és így jó lehet minden Girábül 24 f. experál, én mindazonáltal oda való Tisztek fizetésére nézve csak 20 szabom. Ez előtis hetenként hozták hol 300, hol 350, hol 400, hol 480, hol többet, hol kevesebet Schelmeczrül most pedig meg ujult az Körmeczy Ezüst Bánya is, notabiliter, azért ha Pro Stabili minden hétre 500 Gyrára igen kevésre limitálom, mégis téssen minden héten az Fiscale Purum lucrum 10,500, minthogy pedig nicessenter egyéb Eőszkendőn által folynak az Banyak, ex Anno extra officialium Solutiones ex Cusione Monetae Albae jön be ad Cassam Publicam....rh. 546.000.

Ennél nem haszontalanab az Aranyrak állapotja, jde tudván abban és Ezüst Banyákban lévő Fiscus magános Portióját, ahoz Beszterce Banyaj részbéli inventusát. Egjben vetvén azért előbi Positióval eztet, lehet el hinyi, hogy csak igen könnyen extra omnes Expensas Monetae Cuprae Cusionem be hoznak Schelmeczy, Körmeczy és Besztercezej Banyák moderno statuis in universum.....rh. 546,000.“

Rudnay Gyula.

A Habsburg-ház 1849.-i detronizálása után tervezett magyar fémpénzek.

Az 1848/49. évi szabadságharc pénzügyei, szükségpénzei és fémpénzei már eddig számos feldolgozásban kerültek ismertetésre. Numizmatikailag azonban még sehol sem találtam feldolgozva azt a tervet, mely az 1849. évi április 14.-i függetlenségi nyilatkozat után új veretű fémpénzt kívánt kibocsátani.

Ez a terv Kossuth Lajos kormányzónak a hadügyminiszterhez intézett egyik ujoncozási rendeletéből világlik ki. Ez a levél, mely már az orosz betörés utáni kétségbeesett ujoncozási kísérletek egyik megnyilvánulása, nyomtatásban meg is jelent, azonban olyan helyen, amely numizmatikailag el van temetve. (Gracza György: Az 1848/49.-i magyar szabadságharc története. Budapest, Lampel. IV. kötet. Az orosz betörés. 471. l.)

Az idevonatkozó rész így hangzik: „Fontolja meg mindenki, hogy a nemzet életének harcát mindenesetre győzelmesen kell bevégezni. Ha a megrendelt ujoncozás és a tavalyi hátralék kiállításra 14 nap alatt befejeztetik: nyugodtan nézhet a nemzet úgy a jelenbe, mint a jövőbe. S ha a despotizmus minden kígyói összeesküdének is ellenünk, majd örökös felettünk a színtoly nagy és vitéz hadsereg, s mi békében folytathatjuk a nemzetboldogítás munkáját. De ha késik az ujoncozás: bizony még sok, bár mulékony baj és szenvedés szállhat reánk. S ennek csak magunk lesziunk az okai. A menekülésnek, az üdvösségnek csak egy útja vagyon. Erőt feszíteni azon három szóért, melyet a kormány az újon verendő magyar pénzek feliratául választott: Istenért! Hazáért! Szabadságért! — Ujoncokat! Ujoncokat!...”

Dr. Barcsay-Amant Zoltán.

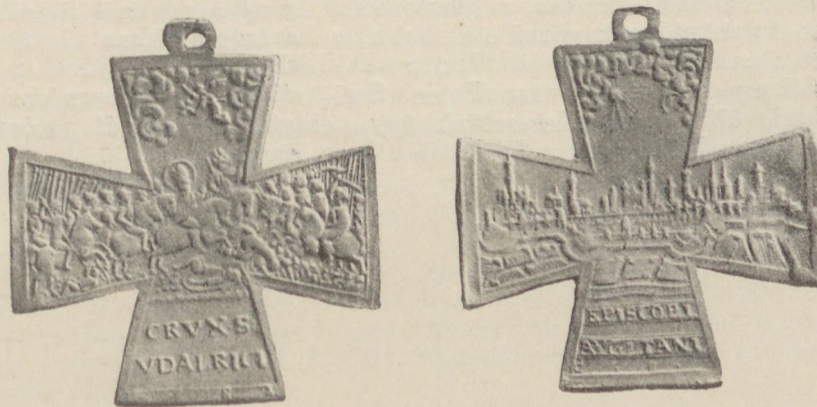
Adatok az Ulrik-keresztek corpusához.

A vallásos érmek csoportjában a legalaposabban kidolgozott fejezet az Ulrik-keresztek kérdése. *Friesenegger József*, az augsburgi Ulrik-múzeum őre, bámulatraméltó kitartással és szorgalommal gyarapította a múzeum speciális keresztgyűjteményét, úgy, hogy az jelenleg 451 darabot számlál. E mellett irodalmilag is feldolgozta az összegyűjtött anyagot s az alapvető, 1894-ben megjelent monográfián kívül még négy pótközlményben ismertette az azóta tudomására jutott eddig ismeretlen darabokat. Ezek a pótlékok az 1897., 1905., 1910. és 1926. években láttak napvilágot. Miután azonban a pótlásokkal ellátott s az egységet és átnézhetőséget nélkülöző munka, nehezen volt kezelhető, az érdemes szerző 1933-ban arra határozta el magát, hogy az összegyűjtött anyagot újból rendezve és egységesítve ismét kiadja. Munkája teljesen új formában átdolgozva a közelmúltban jelent meg.

E sorok írójának birtokában két olyan Ulrik-kereszt van, melyek *Friesenegger* régebbi kiadványaiban nem szerepeltek s ábrázolásuk újabb művében is hiányzik. Ez volt indítókoka annak, hogy ezt a két darabot, melyek az 1930-ban árverésre került, joachimsthalai és keresztelőérmekben oly gazdag *Seeger*-féle gyűjteményből 26 egyéb Ulrik-keresztrel együtt kerültek birtokomba, röviden ismertessem s egyúttal felhívjam a hazai gyűjtők figyelmét erre az érdekes kegyérem-csoportra, mely a Lech-mezei ütközetet ábrázoló előlapjánál fogva magyar vonatkozású is.

A darabok leírása a következő:

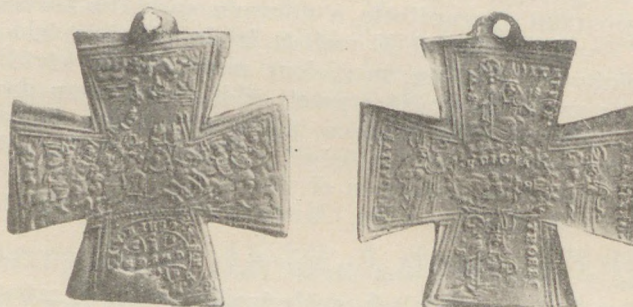
1. A vert sárgarézdarab ábrázolása hű mása a *Friesenegger* osztályozása szerint II. A. 15. sz. s szerinte *Maler Christian*tól származó keresztnek: előlapján csatajelenet, hátlapján

Augsburg város képe; az előlapon azonban a kereszt hosszirányú szárának alsó szélén jól olvasható a *kiemelkedő 1682-es évszám*. (1. ábra.) Ez az évszám adja meg darabunk fontosságát. Eltekintve a keresztelő emlékeknek szánt s *utólag* datált kereszttektől, agyanis évszámokat viselő keresztetek rendkívül ritkák. *Friesenegger* összeállítása szerint

csupán négyfajta évszamos kereszt volt eddig ismeretes, még pedig az 1570., 1673., 1690. és 1693-as évekből. Ezekhez csatlakozik most darabunk 1682-es évszáma. A többi kereszt származási idejének megállapításánál a darab stílusa s az ábrázolások (városkép, oltárkép stb.) szolgálnak támpontul. Keresztünk évszáma megdönti Friesenegger azon első feltevését, hogy az *Maler Christian* munkája. Maler működési ideje ugyanis az 1604—1652. évekre terjed ki s így nem lehet darabunk alkotója. Szerzője talán megegyezik azzal a C. M. jelzésű éremvésővel, kinek működésével *Roll* foglalkozott részletesen a salzburgi Sz. Péter apátság verető és éremgyűjteményéről írt kitűnő munkájában. Ez a monogram *Adelwang, Angsburg, Ebrach és Passau* kegyérmein fordul elő: nem tartom lehetetlennek, hogy *Conrad Maier* ulmi éremvésővel azonos, kinek munkássága az 1663—1682 évekre terjed ki. Ugyanezt a C. F. M. monogramot találjuk a Friesenegger beosztása szerinti II. A. 1., 2., 6. és 7. számú keresztteken is, úgyhogy az egyező stílus s darabunk évszáma ezeknek keletkezési idejét is determinálja.

2. A másik darab, mely az *Ulrik*-keresztek IV. csoportjába tartozik, elűt az eddig leírt daraboktól (2. ábra). Leírása a következő: Az előlapon fenn jobboldalt balra repülő

angyal baljában kereszt, jobbjában koszorú, kevés felhő és néhány vízszintes sugár. *Ulrik* a közepén püspöki süveggel, mellén kereszttel; hevesen nyúl az angyal keresztje után, lova hátratekint; tőle jobbra a háttérben *Ottó* király, a királytól jobbra 2 lándzsa. A bal keresztszárbán három jobbra haladó német lovas, az első lándzsával, a második kivont karddal, a harmadik trombitáját fújja; a háttérben néhány lándzsa. A jobb keresztszárbán három menekülő magyar lovas. Az alsó keresztszárbán a *Benedek*-pajzs, melynek bal alsó negyede verési hiba folytán olvashatlan; betűzése egyébként korrekt. Hátlap: a 4 püspöknek halálfeje van, a pásztorbotok mind a négyenél függőleges állásúak, a felső s alsó fogantyújának görbülete balra, a harántszárakban levőké egymásfelé tekint. Kőriratok: S W | ITE | RPVS, S ADALBERO, S | THOSSO, S NIGARIVS S DIGNA. Vékony rézlemezre vert (*Peter Seel* stílusú) sötétbarnára patinázott kis kereszt. Méretei: 37/36 mm. Keresztünk úgy stílusát, nagyságát, mint ábrázolását tekintve, közel áll a *Friesenegger* IV/6. (IV/19.) sz. darabhoz.

Faludi Géza dr.

A Magyar Történeti Múzeum Éremtára kiemelkedőbb új szerzeményei.

1935. évi gyarapodás. 39 drb arany, 240 drb ezüst, 768 drb egyéb fém, 4 drb papír, összesen 1051 drb. Korkyraí archaikus stater; Larissa Kremaste-i és Pimolisa-i (Paphlagonia) bronzpénzek; Sextus Pompeius denára Babelon 22; Traianus dáciai vonatkozású aureusa Cohen 501; Lucilla denára Cohen 99; Hostilianus sestertiusa Cohen 42; Aurelianus aureusa Cohen 282; Florianus középbronz Cohen 96; Valerianus quinárja Victoria Germ. körirattal; Gallienus császár két ritka sisciai veretű aureusa Cohen 255. és 1018; Carus sisciai aureusai Cohen 6., 86. és 96; Carinus sisciai aureusa Cohen 145 var; Carus kiadatlan sisciai antoninianusa Deo et Domino Caro invic. aug. körirattal (unikum); Magnia Urbica ritka antoninianusai Cohen 13; Diocletianus kiadatlan sisciai aureusa Trau kat. 3338. sz.; Maximianus Herculus kiadatlan sisciai aureusa Trau kat. 3451. sz.; Constantius Chlorus és Galerius Maximianus sisciai aureusai Cohen 168. és n. h.; Nagy Constantinus sirmiumi aranya (unikum); Ugyanezen császár sirmiumi solidusa Cohen 150 var.; I. Valentinianus solidusa Cohen 32; Athalaric gót király ezüstpénze; Solidus utánzat a Kr. u. V. századból; Avar solidus utánveret; Bizánci 12 solidusos pénzsúly a Kr. u. VII. sz.-ból; II. Ulászló CNH. II. 161C. sz. 1508-i szebeni veretű aranyforintja; II. Ulászló CNH. II. 279. sz. obulus K-h jeggyel; II. Lajos CNH. II. 314A. sz. obulus K-H jeggyel; Rudolf Weszerle V. t. 16. sz. típusú denárja 1578; III. Károly 1718-i körmei veretű tallérja; Pakfon 20 filléres 1922; a magyarországi tanácsköztársaság idején tervezett 10 koronás aranypénz bronz próbaverete; Mária Terézia erdélyi kettős aranya 1764; Nürnberg $\frac{1}{32}$ arany a XVIII. sz.-ból; Firenze scudo 1676 és 1720; Stolberg tallér 1575; Dán tallér 1631; Kopasz Károly andusei veretű denárja; Szerbia Stjepan Dragutin matapanja P-R jeggyel; Osztrák-Magyar Bank 100 éves fennállása alkalmából készült emlékérem aranyverete 163.35 g súlyban (özv. Popovics Sándorné ajándéka); Bécsi Theresianum arany jutalomérme Jeszenszky Miklós br. nevével 1907; Toldy Ferencet és első nejét ábrázoló kelheimi kőfaragványok Böhm J. Dánieltől (Delmár Emil ajándéka); Kossuth Lajosnak három ritkább Amerikában készült angol feliratú bronzérme; a Budapesten tartott Nemzetközi Dermatologiai Kongresszus ezüstérme (Rendezőbizottság ajándéka); Pápai ref. Főiskola 400 éves fennállása alkalmából készült érem ezüstverete; Nemzeti Múzeum 100 éves fennállása alkalmából készült éremhez gipszpályamű Szirmaytól és viaspályamű Hubaytól; Iskolai signum a XVIII. sz.-ból; Szent György-érem Beckertől 46.38 g súlyban; Bronz Szent György-érem Octavian Coehsel gyulafehérvári éremvésőtől; Naptárérem 1807 és 1809-ből Wurschbauer Károly gyulafehérvári éremvésőtől; Szent Szövetségre vonatkozó nagy ón emlékérem Stuckhart Ferenctől (Niklovits Károly ajándéka); Alsóausztriai Iparegyesület ezüstérme 1840, Böhm József Dánieltől és J. J. Geymüller ezüstérme ugyanezen művésztől; C. R. Fox bronzérme Böhm Edgartól (Niklovits Károly ajándéka); II. Miksa 1615-i tirolai tallérjának mintájára készült csavaros érem; 49 drb szabadkőműves érem és jelvény a Történeti Osztálytól áttéve; Az Iparművészeti Múzeumtól áttéve: Sigismondo Malatesta bronzérme Matteo di Pasti-tól, Florian Dolfi ólomérme Sperandio-tól, Guido Pepoli ólomérme Sperandio-tól, Niccolo Palmieri ólomérme Guazzalotti-tól, Giovanni Sforza bronzérme, I. Lipót elefántesontérme Bendl Ignáctól és 164 drb modern érem és plakett; 15 drb modern osztrák emlékérem (Osztrák Közokt. Minisztérium ajándéka az osztr. reprezentatív éremkiállítás alkalmából).

1936. évi gyarapodás. Az Éremtár 1936. évi belső életéről, szaporodásáról stb. részletes beszámoló jelent meg a Gróf Zichy István főigazgató által közzétett *Jelentés az Országos Magyar Történeti Múzeum 1936. évi állapotáról és működéséről* című kiadvány 6–11. lapján. Ez alkalommal csak azt említjük meg, hogy az Éremtár gyarapodása ez év folyamán 1083 drb volt.

Éremleletek Szobon és vidékén.

A régi lakás- és temetkezési helyek szerint kb. 20—30 ezer éves multa visszatekintő, hontmegyei Szobon, az első Árpádok idejéből eddig öt temető ismeretes. Ezek közül négyben találtunk eddig érmet. Nagyobb éremleletről, csak egyről vannak némi adatok. 40—50 év előtt a szobi Öregfalu dülőben, fazékban elrejtve találtak arany- és ezüstpénzt, vegyesen. A találók már régen elhaltak, kik annakidején apránként értékesítették a leletet a közeli városokban. „Szűz Máriás arany volt az, melyet nekem nagynehezen megmutattak, de kezembe nem adtak.” Mondta egy távoli rokonuk. Római pénzleletekről is lehet hallani, a szobi római erődítés környékéről.

Hiteles adatok a következő éremleletekről vannak:

a) Római érmek.

A szobi Öregfalu dülőben, quádveremlakásokban, 1935 őszén Gallienus császár két darab rézermét találtak. Ugyanazon évben, a zebegényi Kenderek szélén pedig, ugyancsak quádveremlakásban, II. Claudiusnak két rézermét leltük. Mindkét helyen az érmek rossz állapotban voltak. Mindkét leletegyüttes a N. M.-ba került.

b) Árpádházi királyok érmei.

1. A szobi Kiserdő dülőben lévő korai Árpádok idejébeli temető egyik sírjából, 1936-ban rossz állapotban lévő s csonka ezüstpénz került elő. Nem magyar jellegű, valószínűleg lombardiai, mediolanumi veret. Egyetlen, biztosabb ismertetőjel az érem közepén, a jól kivehető „O” betű. Az éremtörredék a sírlelettel együtt a N. M.-ba került.

2. A szobi Kolibai dülőben lévő Árpád-királyok korabeli temető egyik sírjából, 1934-ben Ába Sámuelnek letőredezett szélű, de határozottan megállapítható érmét ástuk ki. C. N. H. 10 változata: a hátlapon PANONIEA, egy N-nel.

3. A szobi Szentvendeli dülőben lévő, árpádkori temető alsó részében, 1931-ben, gyermeksírból I. Endre királyunk érmét vettük ki. A jó állapotban lévő, de kettétört érem a C. N. H. 11-gyel azonos.

4. Ugyancsak ezen temető másik sírjából, 1931-ben került elő egy, kisebb, nagyon rossz állapotban lévő, átlukasztott éremtörredék, melyen csak annyit lehet megállapítani, hogy az érem közepén kis, erősebben kiszélesedő szárú kereszt van, gyöngykörben. Két szár között egy pont, mint verdejegy. A legendában pedig W betű, két, egymásmelletti ponttal. Valószínűleg külföldi érem. A sírmellékletekkel együtt a N. M. Történeti Osztályán.

5. A bészobi Árpád-királyok idejébeli nagytemető két sírjából 1—1 darab Péter-féle dénár került felszínre. Mind a kettő nagyon jó állapotban. Az egyik C. N. H. 8-cal azonos, a másik pedig ugyanennek a változata. A hátlapon: † PANN NIA. Az első 1927-ben, az utóbbi 1934-ben került elő. Az első a többi sírmelléklettel együtt a N. M. Történeti Osztályában.

6. Két másik sírból is került elő még egy-egy érmecske, 1927-ben. Mind a kettő a C. N. H. V. sorozatba tartozott. Az egyiket, a jobbikat, meg sem tisztítottam, így adtam be a N. M. Történeti Tárába, a másik darab lassankint széttőredezett, teljesen.

7. A bészobi temetőben lévő, kis, románstílusú templomocska alapfalai közötti törmelékben 1928-ban C. N. H. X. 119-es, jó karban lévő érmet találtak.

8. A bészobi másik románstílű kis templomocska falai közelében, a patak jobb partja melletti domboldalon, 1934-ben két érmet találtunk: C. N. H. X. 146. és C. N. H. V. 87-est. Mindkettő jó állapotban.

9. A bészobra vezető dülőúton pedig 1934-ben, a vörös kereszt közelében, leltük a C. N. H. 173. érmének a változatát: az előlapon, a téglalap fölött, nagyobb kupolás torony. Jó állapotban.

10. A zebegényi leventepálya készítése alkalmával, régi, kisebb tanyahely közelében, 2 drb. IV. István-féle rézérmet ástak ki. Mindkettő jó állapotban. C. N. H. 98.

A N. M.-ba be nem szolgáltatott érmek. a N. M. beleegyezésével, a saját gyűjteményemben vannak.

c) Kódsi éremleletek.

1. A kódsi keltatelepen a tulajdonosok két ezüst, császárkori dénárt találtak, 1929-ben. Ezek egyikét láttam: Augustus császár-féle érem volt. Jó ezüsből, szép veret, hosszúnyakú, szép arcú mellképpel, a névnel kopott körírással.

2. 1927-ben 20—30 darab körmöci aranyat ástak ki Kósdon, a falu fölötti meredek löszdoldalon, bögrében elrejtve. 10 darabot az asszony bevitt Pestre s egy aranyművesnek kínálta megvételre. Beszélgetés, ígéretés közben elszedte az asszonytól egyenkint az aranyakat s mikor már az aranyműves kezében volt mind a 10 darab, följelentéssel fengette meg az asszonyt. Végül is tíz pengőt kapott az asszony a 10 darab szép aranyért. A többi egyenként adogatta el más-más alkalommal. Szerettem volna az aranyművest megbüntetetni, de a cselekmény akkor már elévült. Egy darabot megfartottak a találók maguknak emlékül. Ezt magam is láttam: II. Lajos királyunk aranya volt. Az aranyak egy része II. Lajos, a másik része pedig II. Ulászlóé volt. A pénzt rejtő bögrét sikerült megszerezniem s azt a N. M. Történeti Osztályába adtam be.

d) Bécsi fillérleletek.

Még 1897-ben nagyobb bécsifillér-lelet került felszínre Stomfán, Pozsonymegyében. Ennek a maradványát láttam és válogattam közülök a pozsonyi u. n. zsidóutcában. 1—2 évvel később pedig a pozsonymegyei Deákiban találtak bécsifilléreket. Ezekből is sikerült néhány darabot szerezniem.

Horváth Adolf János.

Kurd-gyulaji római éremlelet.

A kurd-gyulaji (Tolna megye) közlekedési úton egy munkás 1931 május 13-án este 48 drb római dénárt talált. Másnap ünnep lévén, 15-én reggel tovább keresgélt és az 1—2-es kilométerkö közt körülbelül 300—400 méter hosszan egyesével és csoportosan elszórva még körülbelül ezer drb dénárt talált. Valószínűleg esős sáros időben a kocsikerek hordták el az elrejtési helytől ily messze sárosomóba összeragadva a denárokat.

A leletet — talán néhány másfelé szóródott darab kivételével — teljes egészében megvettem és leírását a következőkben adom.

A lelet 6 drb Marcus Antonius korabeli köztársasági dénárt és Nerotól—Marcus Aureliusig valamennyi császártól 1137 drb. dénárt tartalmaz, melyekből az utolsó és egyetlen darab Kr. u. 165. évből származó Marcus Aurelius PMTRP XIX Imp II eos III hátállal bíró denára. Ebből következik, hogy az elrejtés ideje a Kr. u. 165. év legeleje lehetett és valószínűleg az akkori pannóniai gót batörésekkel van összefüggésben.

Az egyes császárok közt a következőképp oszlanak meg a pénzek:

Marcus Antonius hadigályás	5	Plotina	1
" " és Octavianus	1	Hadrianus	165
Nero	11	Sabina	13
Galba	3	Aelius	5
Otho	3	Antoninus Pius	179
Vitellius	10	Faustina m.	86
Vespasianus	112	Antoninus P. és Marc. Aurel.	11
Titus	17	Marcus Aurelius	88
Domitianus	96	Faustina jun.	61
Nerva	19	Lucius Verus	28
Trajanus	229		

Az érmek Cohen szerinti leírása pedig a következő lesz: (A zárójelben lévő szám a leletben lévő darabszámot jelzi.)

- Marcus Antonius* legios Coh. I. 41.39. (5).
Marcus Antonius és Octavianus Coh. I. 8. (1).
Nero Coh. 45 (1), 119 (2), 318 (4), 320 (3), 358 (1).
Galba Coh. 236 (1), 287 (2).
Otho Coh. 15 (2), 24 (1).
Vitellius Coh. 18 (1), 21 (1), 47 (1), 72 (3), 111 (4).
Vespasianus Coh. 30 (1), 45 (8), 121 (2), 122 (1), 123 (1), 125 (4), 127 (1), 135 (6), 149 (2), 164 (1), 213 (1), 215 (1), 216 (5), 222 (5), 226 (8), 362 (6), 368 (16), 363 (7), 366 (14), 387 (8), 431 (1), 497 (3), 516 (1), 544 (1), 559 (2), 574 (5), Cohen non habet (1).
Titus Coh. 17 (1), 103 (1), 106 (1), 121 (2), 162 (2), 169 (2), 276 (1), 289 (1), 303 (1), 309 (1), 313 (1), 316 (1), 318 (1), 321 (1).
Domitianus Coh. 47 (1), 49 (1), 51 (4), 174 (1), 190 (2), 233 (6), 234 (2), 235 (3), 242 (2), 250 (2), 256 (1), 257 (1), 265 (11), 271 (3), 273 (3), 280 (9), 282 (16), 284 (1), 286 (8), 292 (3), 360 (1), 384 (4), 390 (1), 393 (2), 397 (1), 399 (2), 560 (1), 573 (1), 594 (1), Cohen non habet (2).
Nerva Coh. 6 (3), 20 (6), 29 (1), 43 (1), 95 (2), 113 (6).
Trajanus Coh. 3 (2), 9 (4), 26 (3), 68 (9), 69 (6), 74 (5), 76 (3), 80 (2), 81 (2), 84 (2), 85 (5), 86 (11), 87 (5), 89 (4), 94 (1), 98 (3), 120 (5), 121 (5), 136 (1), 140 (1), 150 (9), 154 (4), 191 (7), 193 (6), 197 (1), 203 (4), 209 (6), 219 (4), 224 (5), 228 (4), 234 (6), 243 (1), 246 (1), 247 (2), 256 (1), 260 (2), 270 (3), 272 (5), 276 (12), 278 (4), 284 (2), 291 (5), 292 (6), 295 (5), 302 (4), 313 (6), 332 (1), 372 (4), 394 (2), 404 (4), 412 (1), 497 (1), 515 (1), 537 (1), 558 (6), 571 (3), 577 (3), 589 (1), 648 (5).
Flotina Coh. 3. (1).
Hadrrianus Coh. 99 (3), 100 (3), 131 (2), 137 (1), 154 (1), 172 (3), 188 (1), 212 (2), 220 (1), 252 (3), 253 (3), 255 (1), 293 (3), 294 (1), 315 (4), 328 (2), 341 (2), 349 (1), 358 (2), 362 (1), 379 (1), 381 (1), 390 (2), 392 (1), 396 (1), 428 (1), 454 (2), 456 (2), 466 (1), 598 (2), 600 (2), 716 (2), 724 (2), 749 (5), 775 (4), 789 (1), 803 (3), 815 (1), 830 (1), 846 (1), 867 (2), 877 (3), 905 (1), 963 (4), 989 (1), 1009 (4), 1027 (4), 1037 (3), 1073 (1), 1089 (2), 1099 (7), 1102 (1), 1103 (4), 1107 (2), 1114 (1), 1118 (7), 1131 (1), 1140 (1), 1152 (3), 1155 (5), 1159 (1), 1162 (1), 1174 (1), 1247 (1), 1260 (4), 1304 (1), 1334 (2), 1335 (3), 1353 (2), 1427 (3), 1455 (3), 1456 (1), 1477 (3), 1483 (2), 1484 (2) Cohen non habet (2).
Sabina Coh. 3 (2), 12 (3), 24 (2), 43 (3), 44 (1), 73 (1), 81 (1).
Aelius Coh. 1 (3), 36 (1), 50 (1).
Antoninus Pius Coh. 14 (2), 33 (4), 60 (4), 67 (2), 78 (2), 84 (1), 99 (1), 124 (1), 135 (2), 150 (1), 155 (1), 158 (1), 164 (12), 188 (8), 197 (9), 220 (4), 228 (3), 240 (1), 272 (4), 276 (5), 281 (2), 284 (6), 290 (8), 304 (1), 344 (2), 345 (2), 353 (1), 357 (5), 361 (2), 398 (1), 399 (2), 405 (1), 437 (6), 522 (4), 573 (9), 617 (1), 681 (1), 696 (2), 697 (5), 741 (4), 804 (3), 825 (1), 875 (2), 876 (5), 914 (1), 987 (4), 941 (6), 1006 (3), 1023 (5), 1063 (2), 1088 (2), 1115 (3), Cohen non habet (4).
Faustina mater Coh. 1 (6), 11 (8), 34 (3), 61 (1), 73 (6), 78 (2), 94 (2), 96 (3), 108 (2), 119 (1), 120 (2), 124 (9), 134 (8), 151 (2), 159 (1), 166 (5), 175 (6), 181 (1), 191 (1), 209 (2), 221 (1), 297 (1), 234 (2), 236 (1), 287 (1), 291 (6), Cohen non habet (3).
Antoninus Pius és Marcus Aurelius Coh. 15 (6), Coh. 21 (5).
Marcus Aurelius Coh. 7 (4), 35 (2), 36 (5), 37 (5), 102 (2), 105 (2), 236 (2), 506 (5), 508 (6), 522 (3), 523 (5), 525 (4), 526 (3), 600 (2), 618 (3), 628 (2), 661 (3), 675 (2), 677 (2), 700 (2), 719 (2), 721 (2), 740 (2), 746 (3), 762 (2), 764 (3), 774 (1), 843 (3), 850 (3), 853 (1), Cohen non habet (2).
Faustina junior Coh. 15 (5), 44 (2), 54 (3), 85 (2), 95 (12), 141 (3), 126 (2), 155 (1), 176 (2), 183 (2), 185 (2), 190 (4), 191 (10), 195 (2), 196 (5), 249 (2), 266 (2).
Lucius Verus Coh. 154 (4), 155 (8), 228 (2), 229 (8), 230 (4), 240 (2).

Mérey Andor.

Éremleletek.

A Magyar Történeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozás alá.

Cegléd (Pest m.) 8810 drb XV—XVI. sz.-i magyar denár. Utolsó évszám 1592. Magyar denárok:
 II. Ulászló CNH. II. 272 B. K—H (1); CNH. II. 278A. K—G 1509 (2), 1510 (1), 1514 (1); K—H 1508 (2);
 II. Lajos CNH. II. 306A. B—A 1526 (1); B—A/A 1526 (2); K—A 1520 (4), 1521 (5), 1526 (4); K—B 1525 (4),
 1526 (5), 1527 (4); K—β 1526 (5); K—G 1517 (2), 1518 (2); L—K 1527 (3); L—V | HK 1526 (1); CNH. II.
 308A. L—B 1525 (1); Szapolyai János C—M 1527 (1); K—T 1527 (1); N—P 1556 (3), 1557 (9); I. Ferdinánd,
 j. n. 1528 (1); B—H 1529 (1); B—K 1529 (1); H—P 1552 (18); K—B 1528 (30), 1529 (29), 1530 (20), 1531 (25),
 1532 (28), 1533 (21), 1534 (32), 1535 (58), 1536 (70), 1537 (41), 1538 (54), 1539 (48), 1540 (44), 1541 (83), 1542 (76),
 1543 (86), 1544 (90), 1545 (77), 1546 (123), 1547 (116), 1548 (141), 1549 (153), 1550 (183), 1551 (168), 1552 (209),
 1553 (129), 1554 (134), 1555 (120), 1556 (106), 1557 (163), 1558 (153), 1559 (91), 1560 (97), 1561 (98), 1562 (93),
 1563 (127), 1564 (144), 1565 (52); N—C 1554 (8), 1555 (8), 1556 (2); S—A 1531 (2); Miksa, H—S 1574 (2),
 1575 (11), 1576 (1); K—B 1565 (55), 1566 (152), 1567 (147), 1568 (135), 1569 (161), 1570 (153), 1571 (193), 1572
 (141), 1573 (39), 1574 (71), 1575 (193), 1576 (226), 1577 (308), 1578 (250); Rudolf, H—S 1580 (1), 1581 (8);
 K—B 1578 (23), 1579 (265), 1580 (272), 1581 (288), 1582 (122), 1583 (162), 1584 (214), 1585 (292), 1586 (211),
 1587 (178), 1588 (108), 1589 (205), 1590 (170), 1591 (213), 1592 (3), elvert darab (4); N—B 1582 (2); S—H
 1581 (4); XVI. sz.-i denárok egykorú hamisítványa (71); Obulus II. Rudolf K—B 1585 (1); Csehország, egy lapú
 fillér 1589 (1), 1590 (1).

Tharosberény (Somogy m.). 325 drb XVI–XVII sz. magyar denár és idegen aprópénz. Utolsó előforduló évszám 1623. *Magyar denárok*, I. *Ferdinánd*, K—B 1527 (1), 1536 (1), 1545 (1), 1550 (1), 1551 (3), 1553 (1), 1555 (1), 1556 (1), 1559 (1), 1561 (1), 1562 (1), 1563 (1), 1565 (1); *Miksa* K—B 1566 (2), 1569 (1), 1570 (3), 1571 (2), 1577 (2), 1578 (5), 1579 (1); *Rudolf* K—B 1580 (1), 1581 (1), 1582 (2), 1583 (3), 1584 (3), 1586 (1), 1587 (5), 1589 (1), 1592 (1), 1593 (1), 1594 (1), 1597 (2), 1598 (3), 1600 (1), 1601 (2), 1602 (1), 1603 (1), 1605 (1), 1606 (1), 1607 (1), 1608 (2), II. *Mátyás* K—B 1610 (3), 1611 (13), 1612 (13), 1613 (7), 1614 (18), 1615 (15), 1616 (30), 1617 (40), 1618 (15), 1619 (9), 1620 (11); N—B 1614 (1); elvert (1); egykorú hamisítvány (3); *II. Ferdinánd* K—B 1622 (7), 1623 (2); *Erdély Bethlen* G. K—B 1620 (10), 1621 (20), 1622 (6), 1623 (1); *Idegen pénzek*: *Schweidnitz*, II. Lajos $\frac{1}{2}$ garas 1521 (3), 1523 (1); *Lengyelország* félgaras Kázmér (1), Albert (6), Sándor (4), I. Zsigmond 1509 (1), 1511 (1), kopott (3); *Brixen*, Károly fhg. 3 kr. 1616 ? (1); *Corvey* IV. Teodor 3 kr. 1615 (1); *Hoya* Mátyás 3 kr. 1619 (1); *Lichtenstein* Károly 3 kr. 1618 (1); *Liegnitz—Brieg* 3 kr. 1616 (1); *Pfalz—Zweibrücken* ifj. János (1); *Schaffhausen* 3 kr. kopott (1); *Lippe* IV. Simon 3 kr. 1613 (1); *Paderborn* Teodor 3 kr. 1611 (1); *Trautson*, Paul Sixtus 3 kr. 1618 (1); *Trier* VI. János félgaras 1588 (1); *Kampen*, Mátyás ezüstpénz é. n. (1); *Ostfriesland* III. Enno ezüstpénz é. n. (2).

Tótkomlós (*Békés m.*) 117 drb. főként 20 kr. Utolsó előforduló évszám 1825. *Tallér Magyar*, III. Károly K—B 1736; *Szász*, III. Frigyes Ágost 1767 (1), 1768 (1), 1774 (1); *Brabant—Flandria* M. Terézia 1765 (1); I. József B 1784 (1); Ferenc M 1792 (1), 1794 (1), 1796 (1); *Féltallér. Brabant—Flandria* 1772 (1), A 1788 (1), B 1797 (1); *20 kr. Magyar* M. Terézia B | EVM—D 1769 (1); Loth. Ferenc, K—B 1765 (1), B | N—B 1765 (1), BK | SK—PD 1765 (1); II. József, B | EVM—D 1770 (1), B 1782 (1), 1784 (1), 1787 (3); E 1785 (1); G | IB—FL 1769 (1); II. Lipót B 1792 (1), Ferenc B 1794 (1), 1796 (1), 1803 (1), 1804 (2), 1805 (1), 1808 (1), 1811 (1), 1813 (1), 1818 (2); E 1804 (1), 1814 (1), 1815 (1), 1818 (1), 1821 (1), 1822 (1), 1824 (4); G 1794 (1), 1797 (1), 1803 (1), 1814 (1), 1815 (2); *Oszttrák* M. Terézia j. n. 1754 (1), 1755 (1), 1764 (2), 1765 (1); IC—FA 1780 (1); IC—SK 1768 (1); Loth. Ferenc W—I 1765 (1); H—A 1764 (1); G—R 1758 (1); II. József A 1785 (1), 1787 (2); C 1768 (1); Ferenc A 1803 (1), 1806 (5), 1808 (1), 1809 (2), 1811 (2), 1813 (1), 1815 (1), 1817 (2), 1818 (2), 1819 (1), 1820 (1), 1825 (1); C 1797 (1), 1803 (5), 1804 (3); *Tirol* j. n. 1765 (1); VC—S 1778 (1); *Csehország*, j. n. 1764 (1); EVS—AS 1768 (1); EVS—IK 1779 (1), 1780 (1); *Baden*, 1773 (1); *Bajor*, 1765 (1), 1769 (1), 1805 (2); *Nürnberg—Bayreuth*, 1765 (2), bizonytalan (1); *Salzburg*, 1774 (1), 1775 (1); *Mainz*, 176? (1); *Württemberg*, 1763 (1), 1810 (1) *17 kr. Magyar*, Loth. Ferenc N—B 1768 (1); *3 kr.-os rézpénz*, Magyar, Ferenc O 1812 (1);

Mezőcsokonya (Somogy) 322 drb dénár és garas. Utolsó előforduló évszám 1598 *Friesachi dénár*
 Welzl B. 4. sz. (1); *Magyar dénárok* II. Lajos K—B. 1526 (1); I. Ferdinánd K—B 1528 (1), 1529 (1), 1532 (1),
 1533 (2), 1534 (1), 1535 (1), 1537 (1), 1538 (3), 1539 (3), 1541 (4), 1542 (3), 1543 (2), 1544 (5), 1545 (1), 1546 (3),
 1547 (3), 1548 (3), 1549 (4), 1550 (9), 1551 (6), 1552 (6), 1553 (3), 1554 (3), 1555 (2), 1556 (3), 1557 (3), 1558 (2),
 1559 (3), 1560 (1), 1561 (5), 1563 (8), 1564 (1), 1565 (1), elvert (5), hamis (1); N—C 1554 (1); Miksa K—B 1565 (2),
 1566 (7), 1567 (3), 1568 (5), 1569 (3), 1570 (11), 1571 (8), 1572 (1), 1574 (2), 1575 (5), 1576 (5), 1577 (18), 1578 (4),
 Rudolf 1579 (11), 1580 (14), 1581 (3), 1582 (5), 1583 (6), 1584 (8), 1585 (13), 1586 (6), 1587 (6), 1588 (2), 1589 (3),
 1590 (4), 1591 (8), 1592 (4), 1593 (7), 1594 (1), 1595 (3), 1596 (3); H—S 1580 (1), bizonytalan (1); *Lengyel garas*
 1527 (1), 1529 (1), 1539 (1), 1545 (2), elvert (1); *Lengyel hármás garas* 1591 (1), 1596 (3), 1597 (1), 1598 (5),
 é. n. (1); *Litván hármás garas* 1589 (1); *Lengyel pollura Kázmér* (1), Albert (3), Sándor (4), I. Zsigmond 1509 (1),
 é. n. (2); *Horvát garas* II. Mátyás (1); *Tiroli tallér* I. Ferdinánd é. n. (1).

Somlóvásárhely határán levő Lovasi erdőben (Veszprém m.). 273 drb XV és VI kr. I. Lipót korából. Utolsó előforduló évszám 1709. *XV. kr. Magyarország*, K—B 1661 (2), 1662 (1), 1664 (2), 1674 (1), 1675 (7), 1676 (5), 1677 (6), 1678 (7), 1679 (3), 1380 (4), 1681 (6), 1682 (4), 1684 (4), 1685 (2), 1686 (9), 1687 (3), 1688 (5), 1689 (5), 1690 (11), 1691 (5), 1692 (9), 1693 (4), 1694 (3), 1695 (2), 1696 (6); N—B 1693 (1), 1698 (1); N—B | P-O 1699 (5), 1690 (11), 1691 (5), 1692 (9), 1693 (4), 1694 (3), 1695 (2), 1696 (6); C—H 1696 (4); C—M 1695 (1); *Alsó-Ausztria*, *Wien*, 1659 (4), 1660 (3), 1660 (1), 1661 (8), 1662 (4), 1696 (1); C—H 1696 (4); C—M 1695 (1); *Steier*, 1663 (5), 1664 (16), 1674 (2), 1675 (1), 1676 (2), 1683 (2), 1685 (3), 1693 (2), 1694 (1), 1695 (3), 1696 (6); *Tirol*, 1661 (4), 1665 (1), 1695 (1); *Karinthia*, *St. Veit*, 1663 (1), 1664 (1), 1689 (1), 1694 (3), 1695 (1), 1700 (1); *Graz*, 1661 (4), 1665 (1), 1695 (1); *Csehország*, *Prága* 1694 (3), 1696 (2), *Kuttenberg*, 1694 (2), 1693 (1); *Szilézia*, *Breslau*, 1630 (1), 1661 (2), 1662 (6), 1663 (4), 1664 (2); *Brieg* 1694 (5); *Oppeln*, 1693 (1), 1694 (5), 1696 (1); *Neuburg am Inn* 1634 (5); Mainz 1685 (2); Bizonytalan (címerben fokost tartó kéz) 1660 (1); *Ölmütz* Károly 1709 (1); *Liegnitz*, *Brieg*, Christian 1630 (1), 1633 (4), 1664 (4); Georg 1662 (1), 1663 (2), 1664 (3), Ludwig 1662 (1), 1663 (3); *Württemberg-Öls* 1675 (2), 1694 (1); *VI kr. Württemberg-Öls* 1674 (1).

Bolhó (*Somogy m.*) 109 drb ezüstpénz a XVI. sz.-ból. Tallér Alsó-Ausztria I. Ferdinánd (1), *Felső-Ausztria* I. Ferdinánd (2), *Csehország* I. Ferdinánd (1), *Kaufbauren* 1543 (1), *Stolberg* Lajos 1544 (1), *Donauwörth* 1543 (1), $\frac{1}{2}$ tallér Kaufbauren 1544 (1), *Garas* Csehország II. Ulászló (5), I. Ferdinánd (3), *Karinthia* II. Miksa 1516 (1), *Königstein* VII. Eberhard 1521 (1), *Nördlingen* Miksa 1516 (1), *Pfalz—Neuburg* Fülöp 1518 (1), *Passau* Wigilius 1510 (1), *Schaffhausen* 1526 (1), *Szász*, Ernősi-ág (21), Alberti-ág (1), $\frac{1}{2}$ garas 1530 (1), *Nördlingen* Károly 1527 (1), *10 kr. Tirol* Lipót fhg. 1630 (1), *Denár Magyarország* I. Mátyás 1541 (2), 1542 (1), bizonytalan (5), *Füller Salzburg* 1517 (1), 1534 (1), bizonytalan (7), *Passau* XVI. sz. eleje (5),

Szászország 1542 (1), *Egylapu fillér Alsó-Ausztria* 1527 (1), 1533 (1), *Karinthia* 1530 (2), 1537 (1) 1542 (1), *Steierország* 1527 (1), bizonytalan (1).

Károlyfalva (Zemplén m.) 423 drb denár. Utolsó előforduló évszám 1617. *Magyar denárok és obulusok* I. *Matyas* CNH. 233 A (1), 1526 (2), K—B 1526 (2), K—G 1518 (1), I. *Ferdinánd* K—B 1530 (2), 1532 (1), 1533 (1), 1535 (4), 1536 (5), 1537 (3), 1538 (2), 1539 (2), 1540 (1), 1541 (7), 1542 (3), 1543 (1), 1544 (2), 1545 (4), 1546 (5), 1547 (2), 1548 (4), 1549 (3), 1550 (9), 1551 (6), 1552 (5), 1553 (1), 1554 (1), 1555 (1), 1556 (2), 1557 (5), 1558 (4), 1559 (4), 1560 (1), 1561 (1), 1562 (1), 1563 (4), 1564 (7), 1565 (5); H—P 1552 (2), elvert, kopott (11); *Miksa* K—B 1565 (2), 1566 (7), 1567 (5), 1568 (4), 1569 (7), 1570 (5), 1571 (10), 1572 (7), 1573 (3), 1574 (3), 1575 (6), 1576 (10), 1577 (6), 1578 (5), obulus 1569 (1) és 1576 (1). *Rudolf* 1579 (4), 1580 (18), 1581 (6), 1582 (3), 1583 (6), 1584 (7), 1585 (7), 1586 (7), 1587 (8), 1588 (3), 1589 (4), 1590 (2), 1591 (9), 1592 (2), 1593 (5), 1594 (5), 1596 (6), 1597 (2), 1599 (3), 1600 (2), 1601 (5), 1602 (3), 1603 (2), 1604 (3), 1606 (3), 1607 (3), 1608 (3), 1609 (1), 1610 (1), 1611 (16), 1612 (2), 1613 (8), 1614 (5), 1615 (4), 1616 (3), 1617 (2), töredék (2), obulus 1611 (1), 1616 (1), 1617 (1). *Erdély János Zsigmond* denár N—P 1557 (1), Boeska István III-as garas, 1607 (1). Lengyel III. Zsigmond III-as garas 1601 (1), 1594 (1). *Csehország* egylapu filérek a XVI. sz.-ból (25).

Balmazújváros (Hajdú m.) 97 drb friesachi denár. *Friesach* Welzl. B. 1. (4), Welzl. B. 2. (5), Welzl. B. 3. (14), Welzl. B. 4. (4), Welzl. C. 1. (3), Welzl. C. 2. (5), Welzl. C. 3a. (6), Welzl. C. 3b. (7), Welzl. C. 4. (5), Welzl. C. 5. (7), Welzl. D. (2), Welzl. E. (1), Welzl. E. 3. (2), Welzl. E. 3b. (2), Welzl. E. 4. (1), Welzl. E. 5. (1), Welzl. Fa. (3), Welzl. G. (1), Welzl. Ha. (2), Welzl. Hb. 2. (2), Num.-Közl. XI. VIII. t. 28c (2), Welzl. H. h (1), Welzl. H. i (1), Welzl. H. k (4), Welzl. H. n (2), Num.-Közl. XI. IX. t. 37 (4), Num.-Közl. XI. IX. t. 40 (1), Num.-Közl. XI. VIII. t. 30 (4), *Triér* II. Theodorik (1212—42) denár (1).

H. L.

Irodalom.

Rudolf Paulsen: Die Münzprägungen der Boier. (Mit Berücksichtigung der vorboiischen Prägungen.) Kiadja az Archäologische Institut des Deutschen Reiches, römisch-germanische Kommission. Frankfurt a. M., 2 kötet. Az I. kötet VIII 188. o., a II. kötet LIII képes táblával. Leipzig u. Wien, 1933.

Régi hiányt igyekszik pótolni Paulsen könyve a kelta bójok pénzverését felölelő monografiájával. A nyugatmagyarországi bój település és leletek miatt a bennünket oly közelről érdeklő munka megjelenése öröndetes esemény a Magyarország területén hazát talált kelták numizmatikai anyagának feldolgozásában annál inkább, mivel e témával a világháború lezajlása utáni években senki sem foglalkozott.

Paulsen az adatgyűjtés munkáját nagy szorgalommal és precizen végezte el. Az egyes darabok provenienciájára vonatkozó adatok és a leletek pontosan össze vannak állítva. A hatalmas anyag minden egyes darabjánál fel van tüntetve, hogy hol, melyik állami vagy privát gyűjteményben található meg. Az egyes darabok súlyainak századrész grammnyi pontossággal való megmérése már túlzó álláspont is, amennyiben a kelta pénzrendszer és darabolási technika ily finomságokig nem terjeszkedhetett ki, s így ennek tudományos szempontból már nincs jelentősége.

Érdeklődéssel vártuk volna azonban a nagy adatgyűjtésből lesűrhető történelmi összefüggések és vonatkozások tárgyalását a szerzőtől. Erre azonban a terjedelmes szövegrész ellenére sem került sor. A szövegrész végén elhelyezett indexek nagyon megkönnyítik e mű használhatóságát. A mellékelt térkép pedig jól áttekinthető képet nyújt a bój pénzek lelőhelyeit illetően.

Végül egy megjegyzés. Az I. tábla 3. sz. a. ábrázolt, Nagy Sándor arany staterját utánzó, bój pénzek közé sorolt darab modern hamisítvány. Ezt módomban állott a darabról megállapítani azon alkalommal, midőn e példányt a M. Történelmi Múzeum Éremtárának megvételre felajánlották.

Erik Gren: Der Münzfund von Viminacium. Vorläufiger Bericht Skrifter Utgivna av. K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, 1934. 64 oldal. A szó szoros értelmében csak mintegy előzetes jelentésül jöhet számba e mű, a kb. 129 kilógrammot nyomó és mintegy 100,000 darabból álló viminaciumi lelet feldolgozásánál.

A leletet még 1902-ben, Kostolac mellett, Viminacium romjai közt találta ásátás közben Vasić professzor, két részletben. A lelet zöme centenionalesekből és félcentenionalesekből állott, melyek Gren szerint a Kr. u. III. és IV. század első feléből származnak. Ezek mellett nagytömegű, darabokra vágott bronzpénz volt a leletben, melyeknek az aprópénzhiány enyhítése lehetett egyedüli céljuk. E szét-darabolt bronzpénzek Augustustól II. Theodosiusig terjedő időközből, tehát az egész római császárságot felölelő időközből származnak! A lelet kisebb részét egykorú hamisítványok alkotják, melyek többnyire ólomlapkákon készültek, valamint kevés számú, igen kopott ezüstpénz. Amint láthatjuk, ez a lelet összetételével egy meglehetősen tarka képet nyújt s ezért is mielőtt a lelet összetételére vonatkozó megoldás keresésébe fognánk a szerzővel, jogosan felvethetjük azt a kérdést, vajjon míg ily hosszú időn át (több mint három évtized!) teljesen feldolgozatlanul hanyódott ez az éremanyag, nem került-e illetéktelenül idegen anyag is hozzá? Hiszen már az a tény, hogy a lelet is két, határozottan elkülönített részletben került elő, s ezt ennek ellenére mégis összekeverték, joggal felkeltheti bennünk ezt az aggodalmat. Ehhez még a világháború alatt Szerbiában átélt mozgalmas idők zavarai, a belgrádi múzeum anyagának elrejtése stb. is hozzájárulnak. Mindezen tény a lelet tudományos értékét és ennek felhasználhatóságát illetően feltétlenül óvatosságra int!

Gren azon megállapítása azonban feltétlenül elfogadható, hogy mivel a lelet utolsó darabjai a Kr. u. 441–442. évről származnak, a lelet elrejtésének feltétlenül azzal a történelmi eseménnyel kell szoros összefüggésbe állania, hogy Attila 441-ben, II. Theodosius uralma alatt betört a byzanci birodalomba s ekkor több más város közt Viminaciomot is elfoglalta és lerombolta. (I. m. 61. oldal.)

A szerző nem dolgozta fel az egész leletet, hanem annak csak mintegy 20%-át, szavai szerint kiválogatván azokat, amelyeknek jobban konzervált állapotuk miatt meghatározásuk előnyösebbnek s könnyebbnek mutatkozott. E nagy lelettel, sajnos, Gren csak igen rövid ideig foglalkozhatott, mint írja, egyízben öt hétig, majd 3 évvel később 14 napig tudott csak Belgrádban időzni ez ügyben.

Természetesen a fent leírt módon, önkényesen kiválogatott éremtömeg nem nyújthat hű képet az egész éremleletről, s ha ehhez hozzávesszük, hogy Gren, saját szavai szerint, kellő numizmatikai előtanulmányok nélkül fogott e munkához (i. m. I. oldal), csak azt az óhajunkat fejezhetjük ki, hogy a viminaciumi lelet pontos feldolgozása és a vele kapcsolatos kérdések tisztázása mielőbb kívánatos lenne, úgy a numizmatika, mint a történelem szempontjából.

Jónás Elemér.

Győri Lajos: Hibás veretek, átvert pénzek és hamisítványok. A Magyar Numizmatikai Társulat debreceni csoportjának kiadványai. 1-ső füzet, 8°, 8 oldal. A pénzverés kezdetleges módjaiból kiindulva, azon mozzanatokot tárgyalja, melyek a címben előforduló rendellenességekre vezettek. Figyelemreméltó abbéli törekvése, hogy numizmatikai szakkifejezéseinket újakkal gazdagítja. A német „justiren“ szóra kettőt is használt: „igazítani“ és „kellősíteni“. A vékony rudakba öntött ére nyújtására pedig a „lapítás“ kifejezéssel él.

Vitéz Kanabé Dezső: Adatok a régi pénzek tisztításához és fenntartásához. A M. N. Társulat debreceni csoportjának kiadványai, 2-ik füzet, 8°, 22 oldal. Felette örvendetes, hogy debreceni csoportunk a numizmatik azon felsőbb osztályába küzdötte fel magát, mely nem a pénzek egymásmellé rakásában látja a gyűjtés céljait kimerítve, hanem olvas, tanul és tanulmányai eredményét közzé is teszi. Beható tanulmányai alapján a gyűjteményekbe kerülő régi pénzek tisztítására és megőrzésére ad igen megszívlelendő útmutatásokat. Elítéli az ércpénz kifejezést és helyette a „fémpénzt“ ajánlja, mert „érec“ a nyers ásvány, mely fémeket tartalmaz és a pénz az „érec“-ből kiolvasztott „fém“-ből készül.

Huszár Lajos dr.: Az erdélyi pénzverés története. Különlenyomat „A Történeti Erdély“-ből. Budapest, 1936. 8°, 24 oldal, IV. tábla. Jelen munkájában a szerző rövid történeti bevezetés után elmondja mindazt, amit Erdély pénzeinek külalakjáról tudnunk kell. Stílus, arckép, címer, körirat, jelmondat, verdejegy, szóval minden, amit a pénzen látni lehet, kellő méltatásban részesül.

Munkája tulajdonképpen tárgyra térve, végigvezeti az olvasót Erdély önálló pénztörténetén. Felsorolja az időnként változó verdehelyeket, kitér viszontagságaikra, amennyire a gyér adatok engedik, bepillantást enged a verdék belső életébe és kikutatja vezetőiket. Kitér a változó pénzlábra és az időnként kivert nominálékra stb. Egyszóval a fontos és érdekes adatok sokaságát tárja elénk és fonja össze Erdély vázlatos pénztörténetévé.

Bármilyen szempontból foglalkozzék is valaki Erdély pénzeivel, Huszár Lajos munkáját nem nélkülözheti.

Huszár Lajos dr.: A munkácsi pénzverde működése (1624) és a pénzrontás kora Erdélyben Bethlen Gábor idejében. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. 1934. 303–317. l. Tanulmánya első részében kiterjedt forráskutatás alapján Bethlen Gábor 1624. évi M–M jegyvű széles garasának verdehelyét szerencsésen Munkácsban találja meg és Moneta Munkácsiensisre oldja meg verdehelyét. Erre vonatkozó kutatásai Bethlen Gábor pénzrontásához vezették és ennek történetét mondja el szűkre szabott keretben. Rámutat az okokra és körülményekre, melyek Bethlen Gábort e végzetes lépésre kényszerítették és emlékeztetül adja Bethlennek a pénzrontás megszüntetésére tett kezdeményező lépéseit.

Dr. August von Loehr: Münzstätte Pressburg 1674–1685. Numismatische Zeitschrift Wien, 1934. 93–98. oldal. A pozsonyi verdéből a jelzett években kikerült pénzeket sorolja fel és a pozsonyi verdének 1674 június 25-én adott instrukciót közli. (Magyarul megjelent a M. Gazdaságtörténeti Szemle 1900. évfolyamában.) A Num. Zeitschrift Wien 1935. évfolyamában pótlólag közli, hogy az 1684-iki és 1685-iki pozsonyi XV és VI krajeáros pénzekben látható koronás oszlopot tartó koronás oroszán Lippai György gróf címere.

Karel Chaura: Minecovna Bratislava, Numismatické správy. Praha, I 1934, 17–21. lap. Régi irodalmi adatokból összeállított jegyzéke a pozsonyi verdéből kikerült pénzeknek és a pozsonyi vonatkozású emlékérmeknek.

Karel Chaura: Dve numismatické otárki. Numismatické správy Praha 1934, 1-ső szám. Ismerteti az 1684-iki pozsonyi VI krajeárost, a G. C. monogram helyén koronás oszlopot tartó oroszánal és egy 1696. évi XV krajeárost, melyen a KB verdejegyen kívül a Madonna alatt a pozsonyi verde jegye látható, de a harmadik pajzsban S monogrammal.

Dr. Alfons Barb und Dr. Fritz Dworschak: Der Fund von Tadtén. Numismatische Zeitschrift Wien 1936, 69–72 lap. Egy Mosontétény határában kiasott árpádkori pénzelet részletes leírása. A leletben a Corpus I következő számai fordultak elő kisebb-nagyobb számban: 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 51 és 54. Pontos átlagsúly megállapítás a 32, 33 és 41 számoknál a pénzverdejegyek is megállapítást nyertek. Az egész lelet 1913 darabból állott.

Jeszenszky Géza.

Major d. R. Josef Cejnek: Österreichische, Ungarische, Böhmisches und Schlesische Münzprägungen von 1519 bis 1705 (Wien) és Österreichische Münzprägungen von 1705 bis 1935 (Wien 1935).

A habsburg-házi uralkodók fém pénzzeiről nemrég hagyta el a nyomdát Cejnek József kétkötetes tanulmánya, melyben felsorolja az osztrák tartományokban és Magyarországon veretett pénzeket. Az első kötet, amely tartalmazza 1519-től 1705-ig a fém pénzeket, 1936-ban jelent meg. A második kötetet, amely magában foglalja 1705-től 1935-ig megjelent fém pénzeket, 1935-ben adta ki. (Hasonló mű jelent meg már Miller zu Aichholz-tól körülbelül 20 évvel ezelőtt, szintén Bécsben.) A két kötetben meglátszik az alapos előkészület és a komoly munka, amely igyekszik minden akadályt legyőzni, hogy a gyűjtők igényeit kielégítse a veretek pontos rendszerezésével. Az osztrák tartományok vereteinek összeállításáról csak dícsérettel emlékezhetünk meg, sajnos, a magyarországi verdehelyeken készült pénzekkel kapcsolatban ezt csak a második műnél mondhatjuk el, ami megfelel az első résznek. Amint Miller még nem tartotta fontosnak munkájának kiadása előtt átnézni és forrásul használni a Magyar Történelmi Múzeum Eremtárában Habsburg-kori magyar gyűjteményét, úgy Cejnek is ezen az úton haladt az első műnél (II. kötet), ami tapasztalható abban, hogy az 1705-től 1918-ig terjedő időszakban körülbelül 55–65 érem említése hiányzik munkájából. Különösen észrevehetjük ezt II. Rákóczi Ferenc pénzeinek kimutatásánál.

Örömmel tapasztaljuk azonban a második részben, hogy ennél már figyelembe veszi az első munkája magyar vereteinek hiányát és ezért mielőtt megjelent volna második műve (I. kötet), átnézi a Magyar Történelmi Múzeum Eremtárában és egy-két nagyobb magángyűjteményben a Habsburg-házi királyok magyar pénzeit 1527-től 1705-ig. Ennek tulajdonítható, hogy ebben a kötetben már jóval kevesebb ismert magyar veretű pénz maradt ki.

Hibáztatandó mind a két kötetben a magyar és a többi verdejegyek egyéni megjelölése, ami eléggé zavartkeltő a pénzek megkeresésénél. Ugyanis más a verdejegyek jelölése a munkájában, mint a valóságban. Pl.: K—S = Kassa, ami pedig I. Ferdinándnál C—lilium, Miksánál és Rudolfnál H—S, I. Lipótnál, II. Rákóczi Ferenénél, I. Józsefnél és III. Károlynál C—M, ugyanígy Kolozsvárt K—G-vel, Pozsonyt P—S-el jelöli. Az ő egyéni jelölése ezért sok esetben igen megnehezíti a keresést.

Az I. kötet (I. Ferdinándtól I. József-ig) anyagát részletes vizsgálat alá véve, főként a Magyar Történelmi Múzeum Eremtárában végzett összehasonlítás alapján a következőképpen lehet kiegészíteni:

I. Ferdinánd: denár N—C, 1530, denár L—G, 1532. Rudolf ¼ arany leveret denárról K—B, 1591. II. Mátyás: 1 arany N—B, 1610, ¼ arany M—S ?, 1615, aranyveretű denár N—B 1614. II. Ferdinánd: obulus K—B évszám nélkül. I. Lipót: 10 arany K—B, 1658, 1 arany CG, 1675, arany leveret VI. kr.-ról K—B, 1684, ¼ arany krajcáros arany verete N—B, 1698, arany leveret obulusról K—B, 1663, garas N—B, 1692, denár új típusú nagyságban K—B, 1780, ezüst leveret aranyról K—B, 1685.

A II. kötet, amelyik I. Józseftől IV. Károlyig tartalmazza a fém pénzeket, magyar szempontból elég hiányos, mert — amint már fentebb említettük — a szerző nem nézte át a magyar gyűjteményeket. Ennek következtében a hiányok felsorolására ebben a rövid ismertetésben nem terjeszkedhetünk ki.

A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy az I. kötet 122-ik oldalán a nagybányai 8 arany nem 1678-ban veretett, amint ott jelezve van, hanem 1687-ben. A II. kötet 61-ik oldalán a 10 kr.-ok felsorolásánál az 1782. évszámot kétszer jelöli, az 1783-at pedig mellőzi. Helyesen így van:

10 kr. {	1782	A	C	E
	1783	A	E	G H

Kisebb hiányainak ellenére, csak dícsérettel lehet Cejnek munkájáról írni. Az a nagy fáradtság és szorgalom, amivel összeállította a Miller, a katalógusok és egyéb források segítségével a két kötetet, olismerésre méltó munkásság.

Antóny Béla.

Ambrus Béla: Egykorú hamis denárlelet Kisterenyén. Salgótarjáni Könyvek 5. füzet. Salgótarján, 1936. 21 l. A XVI. sz.-i zavaros állapotokat híven visszatükröztető éremleletek gyakori alkotórészei az egykorú denárok hamisítványai. Ilyen hamis denárokat tartalmazó leletről van itt is szó. Ennek kapcsán érdekes összeállítást kapunk az akkoriban elterjedt pénzhamisításról is. A tanulmánynak ez a sikerült része, míg a továbbiakban a Ferdinánd-korabeli pénzügyi helyzeti ismertetésénél már bizonyos hiányok észlelhetők, amit a szerző rendelkezésére álló csekély forrásanyaggal menthetünk. Egy-két kirívó elírást kénytelenek vagyunk javítani, hogy esetleges továbbterjedésüket megakadályozzuk. Így a denárok hibásan, mint lemezpénzek szerepelnek, holott ez alatt az elnevezés alatt a brakteátát kell érteni. Majd háromszegletes garasról van szó (10 l.), ami bizonyára hármass garas akar lenni. Végül említve vannak Zrínyi arcképes denárai (11. l.), már pedig csak garasok ismeretese arcképpel. E hibákkal szemben a pontos metrológiai adatokat írhatjuk a mű javára, amelyek, főként a hamis denároknál, érdekes egybevetésekre adnak alkalmat.

Karl Moeser und Fritz Dworschak: Die grosse Münzreform unter Erzherzog Sigmund von Tirol. Oest. Münz- und Geldwesen im Mittelalter, VII. Wien 1936. 176 l. XXIII. t. Ez a munka a bevezetés szavai szerint eredetileg az osztrák vert érmekeket összefoglaló sorozat második kötete számára készült. Egy időközben kialakult új terv szerint azonban az egész osztrák pénztörténet feldolgozását magában foglaló sorozat hetedik és egyben záró kötete lett, bár ebből a sorozatból elsőnek jelent meg. A Zsigmond főherceg korabeli nagyjelentőségű pénzreformot széles keretek között tárgyaló munka három fontosabb részre tagozódik, ú. m.: általános történelmi, leíró és a forrásokat regesztaszzerűen feldolgozó részre. A munka egyetemes pénztörténelmi eredményein és jelentőségén túl minket bizonyos magyar vonatkozásainál fogva, különösképpen is érdekel. A nagy tirolai pénzreform 1477–86 között zajlott le s ennek végső eredménye a „gulden-groschen“, a tallér őse lett. 1477 december 11-én indult meg Hallban a pénzverés. Arany- és ezüstpénzverés folyt és az aranyhoz beváltás útján jutottak, ahol nagy szerepe volt a magyar aranyaknak is. Az ezüstbeaváltást 1487 óta jórészt a Fuggerek intézték, tehát itt is nagy szerepet játszottak, akárcsak Magyarországon. A kreuzer, a vierer, sechser és pfundner után 1486-ban indult meg a nagy ezüstpénz verése s a bécsi gyűjtemény unikumának mesterét Richard Weidenpusch személyében

találja meg. Ez egyben az első német medália. Ezek a nagy ezüstpénzek kimondottan pénzeknek készültek, de mégis több okból mint „Ehr- und Verehrpfennig“ kerültek használatba s hihetőleg ilyen volt a szerepe az első magyar talléroknek is II. Ulászló korában. A pénztörténeti rész után egybeállítva találjuk a személyzetre vonatkozó adatokat, kik között minket leginkább Bernhard Behem pénzverőmester és egyben kiváló ötvös érdekel, akinek fia, ifj. B. B. Mária királyné pénzverőmestere volt Körnőmőcön. Részletes ismertetést kapunk a nagy reform megteremtőjének, Anthon v. Ross-nak a működéséről. Részletes analizisét találjuk mindazon eredőknek, melyek a nagy ezüstpénz létrejöttére hatással lehettek (pecsétek, olasz befolyás, számolóbárcák, burgundi érmek stb.). A pontos leírások és a rendkívül gazdag regesztaanyag mintaszéri közlésének elismerése mellett, a tág horizontot felölelő tárgyalásmódot kell kiemelnünk, mely ezt az önmagában is jelentős pénzreformot beállítja az egyetemes pénztörténet keretébe és a sokirányú összefüggések kimutatásával mintegy önmagától bontakozik ki ennek a reformnak a korszakalkotó fontossága a közép- és újkor határán. Az első magyar tallérok homályos problémájának megvilágításához is sok értékes útmutatást találunk ebben a kiváló fel dolgozásban.

Kőszeghy Elemér: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Budapest, 1936. 8°, 408 l. XXX. t. Őriási szorgalom és hatalmas munka eredménye a könyv, mely a magyarországi ötvösjegyeknek a megjelenés pillanatáig elérhető teljes Corpusa kívánt lenni. Pontos rendszerezésben kapjuk az összegyűjtött 2043 ötvösjegyet. A következőkben a numizmatika szemszögéből vizsgáljuk a művet, kimutatva, hogy milyen anyagot nyújt ez az érmészettel foglalkozóknak. Az ötvösség és pénzverés között a szoros kapcsolat a régebbi időkben kétségtelenül megvolt. Magyarországon, de különösen Erdélyben az ötvösök közül többen működtek közre a pénzverésnél és az éremvésők művei között is gyakran szerepel pl. a pecsét, mely egyébként az ötvösök feladata volt. A Kőszeghy által felsorolt ötvösök sorában az aradi Brüll Móric, a pesti Szentpétery József, a gyulafehérvári Cochselekt Oktávián és a nagyszombati Hann Sebestyén művei között találunk emlékérmeket vagy plaketteket is. Említve van Belényesi György, Apafi Mihály pénzverője is, akitől egyben egy pogánypénzes esobolyó is szerepel (689c.). A XVII. sz.-ban a pénzes kupák, serlegek stb. voltak nagyon népszerűek és valóban számos hasonló emléklék találkozik. Így pénzes pohár (264f, 1009g, 1135, 1348a, 1351, 1384a, 1419b, 1431d), érmes kupa (1376 és 1397a), érmes kanna (1407a) és kehely Reutter-féle érmekkel (1961). Később, különösen a XIX. sz.-ban főként az érmékből készült kanalak divatoztak (38, 127b, 371, 951b, 963a, 1010b, 1216a, 1898, 1975, 2083a—b), de találunk azonkívül fészületet aranypénzekkel (1608) és cukorfogót ráforrasztott pénzekkel (2025b) is. Külön érdekesség a pécsi fésűscéh éremszerű jelvénye 1793-ból (1617). A legszorosabb kapcsolatot az ötvösművészettel azonban a keresztelő érmek tartják. Ezeknek a XIX. sz.-ban következő zett be a nagy elterjedtségük olyan formában, hogy a többnyire bécsi eredetű érmeket helyi ötvösök felírán stb. kerettel és vésett felírással látták el, majd ezeket szabályosan jelezték. Ezek a jegyek mutatják, hogy milyen sokféle készült ilyen keresztelő érmek. A Kőszeghy által meghatározott keresztelő érmek városok szerint: Besztercebánya (113a és 123), Győr (754a és 760), Pozsony (1769), Selmecbánya (1968a), és Szombathely (2084b). Természetesen mindenik érem foglalatának a mestere is a maga helyén meg van határozva. Végül még egy érdekes adat: Szétsi László, miskolci ötvöst 1745-ben hamispénzverés miatt perbefogták. Látható tehát, hogy ennek a munkának úgyszólván az érmészet minden ágával van kapcsolata s csak egy kis keresgélés benne mennyi érdekes adatot eredményezett. Mindenki, aki emlékérmek gyűjtésével és tanulmányozásával foglalkozik, sok haszonnal forgathatja ezt a művet. Külön ki kell emelnünk a szép kiállítást, a rendkívül praktikus elrendezést, mely a kétnyelvű szöveg várható nehézségeit kiküszöböli, valamint a jól sikerült műmellékleteket. A magyar művészettörténeti irodalomnak nagy nyeresége a Kőszeghy összefoglalása.

Antonio Paganì: I Bersaglieri nelle Medaglie. Milano, 1937. 8°, 298 l. A mű célja a bevezetés szerint a bersaglieri testület történetét és kiváló hőseit az emlékérmeken keresztül illusztrálni. A tanulmány az Associazione Nazionale Bersaglieri milánói csoportjának gyűjteményében levő darabok segítségével készült. Tárgy szerint három csoportba oszlanak az érmek: la fede (hűség), la prova (próba) és la fiamma (láng) címszók alatt 290 darab érem és jelvény ismertetésével találkozunk, hol minden egyes darab képe, pontos leírása és a rávonatkozó történelmi stb. adat megtalálható. Ki kell emelnünk a jól sikerült ábrákat és az egész munkának gondos, módszeres összeállítását, melyet pontos indexek hozzácsatolása tesz még inkább használhatóvá.

Farkas Sándor: Rokonvonások a párthus és erdélyi érmek művészetében. 1936. 30 l. és **Az erdélyi érmek művészete** 1936. 15. l. 2. t. A két tanulmány közül az első különös szempontból vizsgálja az erdélyi érmeket. A másik mintegy kiegészíti ennek eredményeit. Az elsőben a párthus-érmeket ismertet, kimutatja azok négy periódusra osztott művészi fejlődését s arra az eredményre jut, hogy ezek művészete lényegileg a görög stílus átültetése, és önálló párthus művészet nem volt. Ezután az erdélyi érmek három korszakra osztott művészi méltatása következik, hogy végül a két érmelemzés eredményeit összegezze és összehasonlítsa. Természetesen az egyezések teljesen külsőlegeseek, de ezekből azt a következtetést vonja le, hogy „egy faj lelkivilágában kialakult művészi törekvések különböző korokban hasonló alakokat fejeznek ki ugyanazt az eszmét“. Végül néhány ritka párthus és erdélyi érmet ismertet. A másik tanulmányában továbbfejleszti az erdélyi érmek művészi fejlődéséről tett megfigyeléseit, ismerteti a díszítő motívumokat és azok analógiáit. Végül az érmek ritkaságának kritériumáról értekezik, az itt tett megállapításaival azonban nem tudunk mindenben egyetérteni. Főérdeme a kis tanulmánynak, hogy az erdélyi érmeket művészi szempontból vizsgálja, amiről eddig alig volt szó az irodalomban. Az eredményeket két jól sikerült tábla illusztrálja.

Huszár Lajos.

TÁRSULATI ÉLET

Halálesetek. Kegyeletes kötelességünknek teszünk eleget, amidőn legelsősorban azon tagjainkról emlékezünk meg, akik befejezve földi pályafutásukat, kiváltak tagjaink sorából. Lelkes és hű, rendes tagunkat veszítettük el *Philipp István* székesfehérvári gimnáziumi rajztanár személyében, aki 1935. évi február hó 4-én hunyt el. — Az 1935. évi február hó 26-án hunyt el *Fejér József* alapító tagtársunk, a legelső magyar igazi régi-pénzkereskedő, aki nemcsak kereseti pályának fogta fel a régipénzekkel való foglalkozást, hanem hivatásszerűleg törekedett arra, hogy minél több hívet neveljen a gyűjtés nemes szenvedélyének. — Ugyanezen év május 14-én elvesztettük jelitai *Woyciehovski Vilmos* banktisztviselő tagtársunkat, aki hosszú éveken át volt áldozatkész alapító tagja társulatunknak. — Egy tekintélyes gyűjtőt veszítettük el *Brenner Ferenc*, esztergomi bankigazgató, társulatunk rendes tagja személyében, aki 1935. évi július hó 23-án hunyt el. — Az 1935. évi augusztus hó 10-én halt meg *Regling Kurt dr.*, a kiváló német numizmatikai tudós, a berlini éremgyűjtemény igazgatója, társulatunk tiszteletbeli tagja, óriási irt hagyva maga után az egész világ numizmatikai tudománya terén. Benne társulatunk is egy ragaszkodó tagját veszítette el, aki előzőkenységével és szeretetreméltóságával sokszor volt segítségére a Berlinben dolgozó tagtársainknak. — Az 1935. évi december hó 5-én *Nuber Károly Ferenc*, társulatunk alapító tagja és megalapítóinak egyike hunyt el Bukarestben. Igen nagy érdemei voltak nemcsak társulatunkkal szemben, hanem általánosságban a magyar numizmatikai tudománnyal szemben is, mert főképpen a magyar árpád-házi pénzeknek egyik legkitűnőbb ismerője s a magyar numizmatikának úttörő művelője volt. — Az 1936. évi április hó 11-én *Bahrfeldt Miksa dr.*, német birodalmi nyug. gyalogsági tábornok, a kimagasló német numizmatikai tudós, a hallei egyetem numizmatikai tanszékének tiszteletbeli tanára, társulatunk tiszteletbeli tagja hunyt el, nagy fájdalomra azoknak, akik munkásságának nagy eredményeit sokra becsülték és szeretetreméltó egyéniségét tisztelni tanulták. — Április hó 14-én *Pohl Henrik*, bécsi kereskedő, rendes tagunkat veszítettük el. -- Nagy veszteségünk, különösen pedig debreceni csoportunknak nagy vesztesége *Ecsedi István dr.*, a debreceni Déri-múzeum igazgatójának, csoportunk elnökének, társulatunk rendes tagjának, 1936. évi május hó 19-én bekövetkezett elhalálózása. Emlékét híven őrizzük meg, már csak azon szereteténél fogva is, amellyel csoportunk ügyét felkarolta és szép eredményekkel kifejeztette. — Június 29-én *Michaelis Samu*, nyug. miniszteri tanácsos, a budapesti m. kir. állami pénzverő első igazgatója, társulatunk rendes tagja hunyt el, akinek a budapesti pénzverő felvirágoztatása körüli nagy érdemeit nem tudjuk eléggé méltatni. — Ugyanezen év december havában három haláleset sújtotta társulatunkat. December 10-én rendes tagunk, *Bakacsy Pál*, építész, aki a megszállott Felvidéken, Abaúj-Szepesin lakott, hunyt el. Majd december 13-án *Jankovich Bésán Endre gróf*, nagybirtokos, a felsőház tagja, társulatunk alapító tagja hunyt el. — Elvesztettük röviddel rá, az év legvégén, december 30-án, ugyancsak társulatunk alapító tagját, *Frigyes kir. herceg*, tábornagyot, aki a numizmatika iránti szeretetét azzal bizonyította, hogy egy nagyon szép gyűjteményt állított össze, hazánk iránti szeretetét pedig azzal, hogy ezt a gyűjteményt még életében a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. — Kegyelettel fogjuk megőrizni és ápolni elhunyt tagjainknak emlékét!

Kirándulások. Az 1935. és 1936. években társulatunk tagjai ismét két jól sikerült tanulmányi kirándulást rendeztek, még pedig 1935. évi június 2-án Szegedre és 1936. évi június hó 7-én Esztergomba. Az előbbi kirándulás alkalmat nyújtott tagjainknak, hogy a szép szegedi múzeumot tanulmányozhassák, az utóbbi pedig az esztergomi ásatásoknak tanulmányozására adott módot, amely ásatások eredménye ma már világviszonylatban is nevezetessékké váltak és hirdetik a magyar évezredes kultúrát.

A társulat debreceni csoportja. Debreceni csoportunk ezen két év alatt hibáján kívül csak szűkreszabott keretek között tudott működést kifejteni, mert alapszabályaink elavulása miatt a helyi hatóságok a csoportnak külön működését felfüggesztették. Időközben a mai jogszabályoknak megfelelő alapszabályokat alkottunk s a csoport működése ismét megindult. Újabb alakuló közgyűlését 1936. évi október hó 21-én tartotta meg, amelyen megválasztotta a tisztkart a következőképpen: Elnök: vitéz Kanabé Dezső, alelnök: Kémery Mikó Gyula, aki egyben ellátja a csoport titkári, pénztárosi és jegyzői teendőit, könyvtáros és ellenőr: Csapó László. Választmányi tagok: Sőregi János dr., Győry Lajos, Balogh István dr. és Kiszely Árpádné. A számvizsgáló bizottság tagjai: Kiszely Árpád, vitéz Tamássy Lajos és Kémery Mikó Gyuláné. A csoport azóta ismét zavartalanul folytatja eredményekben gazdag működését és kiveszi részét a magyar numizmatika fejlesztésében.

Társulatunk összejöveteleit tovább is minden hét csütörtökjén tartja, este 6 és 8 óra között, a társulat Budapest, VIII., Csepreghy-utca 4. szám, II. 15. ajtószám alatti helyiségében. A nyári hónapoktól eltekintve, minden hónap második csütörtökjén választmányi ülés van, minden hónap utolsó csütörtökjén felolvasást rendezünk s azokon vendégeket szívesen látunk. Ezen összejöveteleinken egyébként is szívesen állunk mindenkinek rendelkezésére, aki a numizmatika vagy éremgyűjtés terén bármely irányban felvilágosítást akar.

Társulatunk könyvtára ugyancsak minden csütörtökön este 6 és 8 óra között áll tisztelt tagjaink rendelkezésére. Ugyanakkor megtekinthető társulatunk gyűjteménye is. A kézi könyvtárt t. tagjaink ezen időponton kívül is használhatják. Kulcsa a helyiségben a tagok rendelkezésére áll.

Tagdíjfizetési felhívás. A fővárosban lakó rendes tagjaink évi 10 pengő, a vidéken és külföldön lakók évi 6 pengő tagsági díjat fizetnek. Az új alapító tagok alapítványa legalább 100 pengőt tesz ki. Régi alapító tagjainkhoz azt a kérést intézzük, hogy évenként legalább egy fővárosi rendes tagsági díjnak megfelelő összeget, vagyis 10 pengőt fizessenek be önkéntes adomány címen társulatunk javára, tekintettel arra, hogy a záloglevelekben elhelyezett régi alapítványaink értéküket teljesen elvesztették. A pénzküldeményeket kérjük a társulat javára az 51.010. számú postatakarékpénztári csekk számlán befizetni vagy a társulat elnöke, Zimmermann Lajos dr. nevére és címére (Budapest, IV., Váci-utca 78—80.) beküldeni. A társulat elnöke egyébként szívesen áll rendelkezésére azon érdeklődőknek, akik a társulatba tagul belépni kívánnak. Telefonja: 380-140.

Felolvasások. Az 1935. és 1936. évek folyamán a következő felolvasásokat tartottuk társulatunkban. Az 1935. évben első felolvasó ülésünk január 24-én volt, mely felolvasó ülésünket II. Rákóczi Ferenc nagy fejedelmünk emlékének szenteltük, halálának 200-ik évfordulójával kapcsolatosan. Ezen az emlékünnepevényen *Procopius Béla dr.* alelnökünk mondotta az emlékbeszédet, *Huszár Lajos dr.* pedig „II. Rákóczi Ferenc pénzverése“ című igen tartalmas és sok érdekes új adatot tartalmazó értekezését adta elő, több tagtársunk pedig egy kis Rákóczi éremkiállítást rögtönzött, ami még fokozta az ünnepély sikerét. — Az 1935. évi február 28-án tartott felolvasó ülésünkön *Leszih Andor* tagtársunk, a borsodmiskolci múzeum őre adta elő „XVI. századbeli pénzhamisító műhely a szuhogyi csorbakő várban“ című értekezését, amely nemcsak igen nagy tetszést váltott ki, hanem elismerést azon fáradozásokért, amelyekkel a felolvasó ezen érdekes ásatásokat évek sora óta vezet. — Az 1935. évi április 25-én *Faludi Géza dr.* tagtársunk olvasta fel „*Servetus Mihály orvos, hitújító gúnyérme*“ című értekezését s ugyanazon a napon *Jónás Elemér dr.* mutatta be „*Avar pénzek a kiskőrösi leletből*“ című igen érdekes és értékes tanulmányát. — Az 1935. évi október hó folyamán két soronkívüli felolvasásunk volt, mind-

kettőt *Frey Imre dr.* zombori tagtársunk tartotta, az egyiket október 17-én „*Megemlékezés Weszerle József halálának közelgő centenáriuma alkalmából*“ címen, a másodikat október 24-ikén „*Egy nyomaveszett magyar aranypénzről*“ címen, mindkét felolvasásában érdekes adatokkal ismertetett meg bennünket. — Az 1935. évi november hó 28-án ismét *Faludi Géza dr.* foglalta el a felolvasó asztalt, midőn „*Élelmiszer drágítással és éhínséggel kapcsolatos numizmatikai emlékek*“ címen, igen érdekes éremanyag bemutatásával ismertetett meg a medaillisztika olyan anyagával, amely sokunk előtt teljesen ismeretlen volt. — Az 1936. évi január 30-án *Palóczy Edgár* olvasott fel „*Történelmünk első numizmatikai adatai és azok tanulságai*“ címen. — Február 27-én pedig *Rudnay Gyula*, egyelőre mint vendégünk, olvasta fel „*Warou Dániel élete és körmöcbányai működése*“ című értékes tanulmányainak két fejezetét. — Az 1936. évi április hó 30-án *Alföldi András dr.* tartott egy igen érdekes előadást „*A pogány vallás utolsó mentsvára Rómában. Adatok a IV. század Isis-Osiris kultuszához*“ címen, sok igen érdekes adatot tárva fel s meglepő megvilágításba helyezte a római pénzverésnek eddig homályba burkolt ezen korszakát. — 1936. évi november hó 26-ikán *Huszár Lajos dr.* „*Soproni iskolai jutalomérmek a XVII. századból*“ címen olvasott fel, igen nagy tetszést aratva érdekes új megállapításaival. — E felolvasások sorozata élénken tanúsítja társulatunk tudományos működését.

Deutscher Auszug.

András Alföldi, Siscia. Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Münzen. II. Claudius II. und Quintillus. (In deutscher Sprache.)

Aladár Radnóti, Der Fund von Börgönd (Kom. Fejér). Im Jahre 1935 sandte das Székesfehérvárer Museum einen römischen Münzfund des 3. Jh. n. Chr. dem Institut für Münzkunde und Archäologie der Universität P. Pázmány in Budapest zwecks eingehender Bearbeitung. Dieser Schatzfund wurde in Börgönd in der Nähe von Székesfehérvár gefunden und der ganze Fund gelangte in das Museum von Székesfehérvár. Die gut erhaltenen 587 Stück Silbermünzen waren in einem Tongefäss in der Erde verborgen. Die Zusammensetzung des Fundes entspricht den übrigen Denarfunden des 3. Jhs. aus Pannonien. So z. B. von Antoninianen gibt es nur ein Stück im Funde; die Prägungen des 1. und 2. Jh. sind auch nur durch einige Exemplaren vertreten. Den Kern des Fundes bilden die Münzen des 3. Jhs (Taf. I—VII). Die letzte Prägungen stammen vom Jahre 231 n. Chr. und diese Jahreszahl könnte man vielleicht mit einem sarmatischen Einfall in Verbindung bringen, als der Fund verborgen wurde. Während des Perserkrieges unter Alexander Severus (231—233) wurde der Donaulimes geschwächt; es ist bekannt, dass die Sarmaten die Grenzverteidigungslinie durchbrachen und die Donauprovinzen plünderten. Der Fund von Börgönd liefert einen Beweis für einen solchen Sarmateneinfall vom Jahre 231 n. Chr.

Géza Jeszenszky: Die ersten ungarischen Kupfermünzen. Unter der Herrschaft der Árpáden (1000—1301) prägte Ungarn ausschliesslich Silbermünzen, bloss einmal, um die Wende des XII. Jahrhunderts treten grössere Kupfermünzen von ganz neuem Gepräge auf, deren zeitliche Einteilung in befriedigender Weise trotz vielfacher Bemühungen und eingehender Studien bis heute nicht gelang. Die Münzen kommen in zwei Arten sehr häufig und oft in grossen Mengen vor. Die eine Art (Corpus Nummorum Hungariae I. No. 98—100) von 26—27 mm Durchmesser trägt auf der Vorderseite zwei sitzende Königsbilder nach byzantinischem Vorbilde und die Legende REX BELA—REX STS (Stefanus); auf der Rückseite das Bildnis der Mutter Gottes und die Umschrift SANCTA—MARIA. Die zweite, 23 mm grosse Art — anscheinend eine Nachprägung orientalischer Dirhems — hat auf beiden Seiten in Umschrift und Felde unentzifferbare, entartete kufische Schriftzeichen. Häufig werden beide Arten zusammen gefunden, leider stets ohne Beimengung anderer Münzen, welche uns wertvolle Aufschlüsse geben könnten.

Die erste Art bekennt sich durch die Namen der Könige als unstreitig ungarische Münze. Bei der zweiten Art (Corpus 101—103) folgern wir aus jenem Umstande auf ungarische Herkunft, dass sie nur in Ungarn und in Gesellschaft der unbestritten ungarischer ersten Art gefunden wird, sowie dass auf ihr die für die ungarischen Münzen des XI. und XII. Jahrhunderts so charakteristischen Beizeichen (Siglen) vorkommen.

Es erscheint zweckmässig die beiden Arten trotz ihres gemeinsamen Vorkommens in Funden getrennt zu behandeln.

Unsere älteren Numismatiker teilten die Nummern 98—100 einhellig Béla dem IV. und seinem Sohne, Stephan V. zu. Grund hiefür waren die zwei Königsnamen und die äusserste Not, in der sich das von den Tartaren verwüstete Land damals befand und welche die Einführung von Kupfergeld glaubwürdig machte.

In der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts teilten Rosty und später Dr. Réthy, gestützt auf die Ähnlichkeit mit byzantinischen Münzbildern und auf historische Begebenheiten die Nummer Corpus 98 Stefan IV., einem Sohne Béla's II. zu, bei dem die zwei Königsnamen auch erklärbar sind. Dies ist die heute allgemein angenommene Meinung. Rosty gründet seine Behauptung auf die Annahme, dass der Name Stefan auf allen Stücken, dagegen jener Béla's nur auf wenigen vorkommt. Weiters, dass die Münzen in Byzanz geprägt, den Kriegsschatz Stefans IV. bildeten, den ihm Manuel zur Förderung seiner Ansprüche auf die ungarische Krone auf den Feldzug mitgab.

Beide Annahmen sind irrig.

Im C. N. H. I. finden wir unter den Nummern 104 und 106 zwei kleine Silbermünzen, die den Schlüssel zur Lösung der Frage bilden. Beide gehören zu einer eigenen geschlossenen Gruppe von Münzen von sehr feinem Schnitt, auf dünne Schrötlinge geprägt. Die Nummer 106 trägt mit demselben Charakter der Lettern, wie die Nummer 98 die Umschrift MONETA BELE REGIS R(amae?). Die Münzen König Béla's II. sind kleiner, dicker und von kräftigerem Gepräge und führen den erstarrten Revers — Kreuz und Dreiecken — seines Zeitalters. Die Münzen Béla's IV. sind ebenfalls dicker, Vorder- und Rückseite tragen figuralische Darstellung und sind ausnahmslos mit geschnittenen Stempeln hergestellt. Nummer 106 gehört unstreitig unter die Münzen Béla's III.

Es besteht aber im Style und Fabrik zwischen den Nummern 104 und 106 eine so nahe Verwandtschaft, dass wir auch diese Béla III. zuteilen müssen. Nun finden wir aber auf der Vorderseite der Nummer 104 mit derselben Fabrik und denselben Lettern und mit derselben eigentümlichen Stellung der Lettern die Umschrift der Nummer 98, nämlich REX BELA — REX STS. Wenn daher No 106 und 104 Münzen Béla's III. sind, was nicht zu bestreiten, kann No 98 auch nur eine Münze Béla's III. sein.

Mit diesem Nachweis ist die Zuteilung der Nummer C. N. H. I. 98 an Béla III. endgültig entschieden.

Die Zuteilung der mohammedanischen Charakter zeigenden Nummer C. N. H. I. 101 stösst auf unüberwindliche Schwierigkeiten. Seit über 100 Jahre bemühen sich in- und ausländische Forscher und Gelehrte mit der Deutung der Schrift, ohne eine Lösung gefunden zu haben. Professor Dr. Karabacek widmete dieser Frage eingehende Studien und gelangte zu dem Schluss, dass die Münzen unter dem unmittelbaren Einfluss der Tartareninvasion in Ungarn entstanden seien. Er fand als Beizeichen auf den Münzen die Buchstaben des lateinischen Alphabets, einige griechische, mongolisch-ujgurische Schriftzeichen und vermutet auch cyrillische und hebräische. Gemeinsames Vorkommen wie technische Eigenheiten weisen auf die Nummer 98 und somit auf Béla III., der Mangel an verlässlichem Beweismaterial erlaubt jedoch keine sichere Zuteilung und so müssen wir die Lösung der Frage einstweilen in suspenso lassen.

Zum Schluss noch einige Worte über die Nummer 102. Das Stück befand sich als vermeintlicher Goldstück im Kunsthistorischen Museum in Wien und kam mit anderen Kunstschatzen im Sinne der Übereinkunft von Venedig in das ungarische Nationalmuseum, wo es sich bei näherer Prüfung als stark vergoldete Kupfermünze erwies. Das 1.28 gr schwere Stück nahm Dr. Réthy für einen Goldtriens und baute sich daraus die Annahme einer Goldprägung in Ungarn. Da Gold 2.166-mal schwerer ist als Kupfer, müsste die Nummer 102 bei einem Durchschnittsgewicht von 1.70 gr in Gold

geprägt ein Gewicht von 3.682 gr. haben. Die Annahme einer Goldprägung in Ungarn im XII. Jahrhundert muss daher als nicht bestätigt bezeichnet werden.

Imre Bohdaneczky, Die Geldfälschung in Ungarn im Mittelalter. Die Geldfälschung ist gleichartig mit dem Geldprägen. Schon in Altertum kommt die Geldfälschung vor. Ihre Ursache war die Sehnsucht des Menschen nach Reichtum, aber auch oft die Eigenmächtigkeit der Olygarchen. Die Fälscher stammten aus den verschiedensten Schichten der Gesellschaft; im Mittelalter finden wir sogar die vornehmsten Olygarchen unter ihnen. Das Geldprägen in Ungarn ist seit dem König Stephan dem Heiligen (Anf. des XI. Jahrh.) Majestätsrecht und der ungarische König teilt dieses Recht mit niemandem. Anfangs liess er nur in Esztergom Geld prägen, aber mit dem Aufschwunge des wirtschaftlichen Lebens wurden neuere Münzhäuser errichtet, so dass im XIV. Jahrh. schon 10—12 Münzämter (Camerae) arbeiteten. Nunmehr vermietet der König die Münzhäuser den sogenannten Kammergrafen (Comes Camerae), doch lässt er sie durch den Erzbischof von Esztergom und durch den königl. Schatzmeister (Magister Tavernicorum) kontrollieren. Bei uns überlässt der König also nicht „das Recht“ des Geldprägens, sondern nur dessen technische Ausführung und die damit zusammenhängenden Aufgaben, Arbeiten und Einkünfte. Daraus folgt, dass ein jeder, der ohne königliche Vollmacht Geld prägt oder prägen lässt, ein Fälscher sei. Als Fälscher zählt auch derjenige, der zwar das Geld im Münzhause, aber nicht laut Verordnung prägt; ferner diejenigen, die die innere, oder äussere Tätigkeit der Kammer und Kammerherrn verhindern und dadurch der Münzkammer und der königl. Schatzkammer Schaden zufügen. Auf Grunde dessen können: so der Kammergraf, wie das innere und äussere Personal der Kammer, ferner von der Kammer unabhängige, arme und reiche Menschen, Volkskind, oder Potentat, gleichfalls Fälscher sein. Die Ausrottung derer ist die zweite Hauptaufgabe des Kammergrafen und ist er dazu nicht imstande, so kann er um die Hilfe des Königs bitten. Die Strafe des Fälschers ist teils körperlich, teils materiell; in jedem Falle muss aber der Schaden ersetzt werden. Das Urteil wird auf Grund der Zeugenaussagen, oder durch Peinigung erzwungener Geständnisse vom Kammergrafen ausgesprochen und vollstreckt. Vom Jahre 1342 ist das Ertappen Postulatum. $\frac{2}{3}$ Teil der ausgeworfenen Geldstrafe gebührt dem Kammergrafen und der Rest den Vertrauenspersonen des Erzbischofs und des königl. Schatzmeisters.

Lajos Huszár, Belohnungsmedaillen der Soproner ev. Schule aus dem XVII. Jahrhundert. Es handelt sich um die in den Jahren 1642—1657 ausgeteilten Belohnungsmedaillen des ev. Gymnasiums zu Sopron (Oedenburg); es sind 8 Varianten in 5 Typen bekannt. Sämtliche sind Nachahmungen allgemein gebrauchter ausländischer Medaillen, bzw. ist die Vorderseite ein Nachguss, während auf der glatten Rückseite die Belohnung anzeigende gravierte Aufschrift angebracht ist. Der Zweck dieses Aufsatzes ist die Erforschung der diesen Belohnungsmedaillen als Muster zugrunde liegenden Denkmünzen und der Vergleich der beiden. Medaille I. ist ein Nachguss der Klippe, die anlässlich der am 8. Nov. 1625 in Sopron erfolgten Krönung Ferdinands III. angefertigt wurde (Taf. X. No. 1.). Für Medaille II. diente eine Christusmedaille als Vorbild, deren nächstes Analogon die auf Taf. X. No. 4. abgebildete Christusmedaille ist, das Werk eines Medailleurs, der für den Prager Hof Rudolfs II. arbeitete. Das mittelbare Muster der Medaille III. ist eine von Augsburg herrührende Medaille mit religiösem Thema (Taf. X. No. 2.). Das grössere bronzene Exemplar der in vier Varianten bekannten Medaille IV. ist ein Abguss der Rückseite der Denkmünze des Moritz v. Nassau aus dem Jahr 1602 (s. Textabb.). Als Muster für die übrigen drei kleineren Medaillen diente eine durch den, die Initialen G. V. B. F. gebrauchenden Medailleur verkleinerte Variante derselben (s. Textabb.). Endlich ist das Muster der Medaille V. die Rückseite einer religiösen Medaille (Taf. X. No. 3.), deren Meister Alessandro Abondio gewesen sein dürfte. Interessant ist, dass dieselbe Allegorie auch auf einer Hybridmedaille von Sixtus IV. vorkommt (Taf. X. No. 5.). Die Medaillen wurden von Soproner Goldschmieden gefertigt und zwar die erste (1642) von Joachim Weiss, die übrigen sieben (1644, 1647, 1648 und 1657) Stücke wahrscheinlich von dem Goldschmied Martin Monstern.

András Alföldi: Angaben zum Zeitpunkt der Entstehung der staatlichen Münze zu Viminacium. Autor bestreitet — abweichend von den bisherigen Untersuchungen, — dass das staatliche Personal der Münze von Viminacium nur am Anfang der gemeinsamen Herrschaft Valerianus und Gallienus in die Metropole von Moesia gewandert wäre. Er stellt fest, dass diese Münze bis 257 n. Chr. in Viminacium tätig war und dass sie in diesem Jahre nach Köln übersiedelt wurde.

Miklós Csányi, Der Münzfund von Aba. 83 römische Münzen aus der Zeit zwischen 362—341.

Gyula Rudnay: Angaben zur Münzgeschichte der Zeit des Fürsten Ferenc Rákóczi II. Zwei Angaben aus dem Ungarischen Staatsarchiv. Die eine macht uns mit einem neuen Anagramm aus der Aufschrift „Pro Libertate“ der Kupfermünzen bekannt und die Andere ist das Projekt des Consiliarius Andreas v. Platthy, in welchem er zu beweisen trachtet, dass die Prägung des Kupfergeldes überflüssig sei.

Dr. Zoltán Barcsay-Amant: Ein geplantes ungarisches Metallgeld nach der Detronisierung des Hauses Habsburg i. J. 1849. Zitat aus einer Rede Lajos Kossuth's.

Dr. Géza Faludi, Beiträge zum Corpus der Ulrichskreuze. Beschreibung von zwei unpublizierten Kreuzen; eines mit der mitgeprägten Jahreszahl: 1682. Beide Stücke stammen aus der berühmten Sammlung Franz Seeger, welche im Jahre 1930 veräußert wurde.

Die wichtigeren Neuerwerbungen des Münzkabinetts des Ungarischen Historischen Museums.

Adolf János Horváth, Münzfunde in Szob und Umgebung.

Andor Mérey, Der römische Münzfund von Kurd—Gyulaj.

Fundberichte.

Literatur.

Bericht über die Tätigkeit der Ung. Numismatischen Gesellschaft.

Extraits français.

András Alföldi, Siscia. Travaux préliminaires d'un recueil général de monnaies romaines frappées à Siscia. II. Claudius II et Quintillus (en allemand).

A. Radnóti: Trouvaille de Börgönd. Le musée de Székesfehérvár avait envoyé en 1935 à l'Institut de Monnaies et Antiquités de l'Université Royale „Pázmány Péter“ de Budapest une trouvaille romaine du IIIème siècle pour l'y faire déterminer. Les 587 pièces d'argent parfaitement conservées étaient cachées dans la terre dans un pot. La composition de la trouvaille correspond aux trouvailles du IIIème siècle découvertes en Pannonie. Il n'y a qu'un seul Antoniniane. Les frappes du Ier et IIe siècle n'y sont représentées que par quelques pièces. Le gros de la trouvaille est formé par les frappes du IIIème siècle ap. J. Chr. (Planches I—VII.). Les dernières pièces viennent de l'année 231 ap. J. Chr., date d'une invasion Sarmate, la cause immédiate de ce qu'on était obligé à cacher les monnaies. Durant les campagnes perses d'Alexandre Sévère (222—235 ap. J. Chr.) la frontière du Danube s'est fort affaiblie; nous savons que les Sarmates en défoncèrent la ligne de défense et dévastèrent les provinces du Danube du milieu. La trouvaille de B. garde la mémoire de l'une de ces invasions.

G. Jeszenszky: Les premières monnaies hongroises du cuivre. Jusqu'à la fin du XIIIème siècle la Hongrie ne fit frapper que des monnaies d'argent. Dans ces temps, — probablement sous l'influence de l'Orient, — on venait de frapper en grande quantité deux sortes de monnaies de cuivre. L'une, la plus grande dans le style byzantin, porte

sur l'avvers l'image de deux rois assis et l'inscription REX BELA — REX STS (Stephanus), sur le revers l'image de la Madonne et l'inscription SANCTA MARIA. La plus petite sorte n'est qu'une imitation des dirhems orientaux, mais l'inscription n'est qu'une copie des caractères arabes illisible depourvue de tout sens. D'habitude on rencontre les deux sortes séparément, mais il arrive qu'on les sorte ensemble de la terre, mais malheureusement jamais en compagnie de monnaies, d'après lesquelles on pourrait déterminer leur âge. Quoiqu'on s'en occupait beaucoup, personne n'a réussi à les ranger dans un ordre chronologique d'une manière satisfaisante. Appuyé sur des études approfondies, l'auteur attribue la première sorte (Corpus Nummorum Hungariae No 98 et 100) à Béla III (qui régnait de 1173—1196), mais il laisse ouverte la question des monnaies de type oriental (C. N. H. No. 101), car il n'a pas de dates certaines sur leurs origines.

E. Bohdaneczky. Falsification des monnaies en Hongrie au Moyen-Age. La falsification des monnaies est contemporaine de la frappe des monnaies. On connaît la falsification dès les temps les plus anciens. La cause en était en partie le désir des hommes de s'enrichir, mais bien souvent aussi le despotisme des oligarques. Les falsifications de monnaies sortent des couches les plus différentes de la société. Au Moyen-Age les oligarques les plus distingués étaient de leur nombre. Depuis le règne de St. Etienne (au début du XIe siècle) le souverain seul a le droit de faire frapper des monnaies, et le roi ne partage ce droit avec personne. Au commencement on n'a frappé des monnaies qu'à Esztergom, mais plus tard, avec le développement de la vie économique on avait installé de nouvelles Monnaies, de sorte qu'au XIVe siècle il y avait déjà 10 ou 12 „camerae“ (cabinets de Monnaie) en activité. Désormais le roi loue les Monnaies aux „comtes de Monnaie“ (comes camerae), cependant ils restent sous le contrôle du trésorier du roi (magister Tavernicorum) et de l'archevêque d'Esztergom. Donc chez nous le roi tient dans sa main le droit de frappe, mais il en passe l'exécution technique, les tâches, les travaux et les profits qui s'y rapportent. Il s'en suit que chacun, qui frappe ou fait frapper sans autorisation du roi, est falsificateur. Ceux, qui tâchent d'exercer une influence illégitime sur les frappes, ceux qui ne font pas frapper les monnaies d'après les indications du roi, de plus ceux, qui entravent de n'importe quelle manière l'activité intérieure ou extérieure des cabinets monétaires et endommagent ainsi les cabinets et les trésors royaux, comptent parmi les falsificateurs. Ainsi les comtes, le personnel extérieur ou intérieur des cabinets, de même que chaque individu riche ou pauvre, fils du peuple ou une puissance quelconque peuvent également être falsificateurs. L'abolition de tous ces abus est la seconde tâche du comte de Monnaie, et s'il n'en a pas la force, il peut demander du secours au roi. La punition des falsificateurs consiste en un châtiment et en une amende, en tout cas il faut réparer le dommage.

Le comte du cabinet prononce le jugement et le met en exécution, fondé sur les témoignages ou sur un aveu arraché à l'aide des tortures. Mais dès l'année 1342 le flagrant délit est postulat. L'amende jugée revient en $\frac{2}{3}$ au comte du cabinet, et le reste aux personnes de confiance de l'archevêque et du trésorier royal.

L. Huszár. Médailles de prix d'école de Sopron du XVIIe siècle. Dans l'article il y a questions des médailles de prix qu'on distribuait au gymnase luthérien de Sopron dans les années 1642—1657. On en connaît 8 variations de 5 types. L'avvers de ces médailles est l'imitation de médailles fréquentes de l'étranger, tandis que sur les revers unis sont gravées les inscriptions se rapportant aux prix. Le but de l'étude est de retrouver les médailles qui leur servaient de modèles. La première médaille est l'imitation d'une médaille sur flan carré, qui fut frappé au couronnement de Ferdinand III à Sopron le 8. nov. 1625 (tableau X, No. 1.). Le modèle de la médaille II était une médaille du Christ, qui ressemble le plus à la méd. d. Christ au tabl. X, No. 4, l'oeuvre de l'un des médaillistes de la cour de Rodolphe II. Le modèle indirect de la médaille No. III. est une médaille religieuse d'Augsbourg (Tabl. X, No. 2). Le grand exemplaire en bronze de la médaille No. IV, connue dans quatre variations (voir la gravure dans le texte) est la copie de la médaille en mémoire de Maurice de Nassau de 1602. Une variation moins grande de celle-ci, faite par le médailliste, qui signait ses oeuvres par les lettres

G. V. B. F., servait de modèle aux trois médailles plus petites (voir la gravure dans le texte). Le modèle de la médaille No. V est le revers d'une médaille religieuse (tabl. X, No. 3), probablement une oeuvre d'Alessandro Abondio. Il est très intéressant de remarquer que cette allégorie figure aussi sur une médaille hybride du pape Sixte IV. Toutes ces médailles furent faites par les orfèvres de Sopron, la première par Joachim Weiss (en 1642), et les autres (en 1644, 1647, 1654 et 1657) probablement par Martin Monstern, maître d'orfèvrerie.

András Alföldi. Précisions nouvelles concernant l'établissement de la Monnaie officielle à Viminacium. L'auteur s'oppose à l'opinion générale selon laquelle le personnel de la Monnaie de Viminacium n'ait été transféré à cette métropole de Moesia qu'au commencement du régime commun de Valerianus et Gallienus — et il parvient à constater le fait que cette Monnaie était en activité jusqu'à l'an 257 ap. Chr. dans la ville de Viminacium et qu'elle fut transférée au cours de la même année à Cologne.

J. Rudnay. Données sur la frappe des monnaies du duc François Rákóczi II. Deux documents de l'Archive de l'Etat Hongrois. L'un s'occupe de la formation d'une nouvelle anagramme jusqu'à présent inconnue de l'inscription „Pro libertate“ déjà connue de la monnaie de cuivre; l'autre est un plan d'André Platthy, dans lequel l'auteur essaie à prouver que la frappe des monnaies de cuivre soit superflue.

Z. Barcsay-Amant. Projet de monnaies qu'on voulait frapper après la détronement de la maison Habsbourg en 1849. Cité d'un discours de Louis Kossuth.

Dr. Géza Faludi. Contributions au Corpus des croix du St. Udalric. Description des deux croix, jusqu'ici non publiées, dont l'une porte la millésime: 1682. Les deux pièces faisaient partie de la célèbre collection François Seeger, vendue en 1930.

Les plus importantes acquisitions de l'année 1936 du Cabinet des Médailles du Musée Historique Hongrois.

N. Csányi. La trouvaille des monnaies d'Aba. 83 monnaies romaines des années 326—341.

J. A. Horváth. Trouvailles de monnaies à Szob et à ses environs.

A. Mérey. Trouvaille de monnaies romaines de Kurd—Gyulaj.

Trouvailles de monnaies.

Littérature.

Vie de la Société Numismatique Hongroise.

... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...

... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...

... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...

... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...

... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...
... (faint text) ...

1—7

8—15

16—23

24—31

32—39

40—47

48—54

1—7

8—14

14—

21—892

28—542

1--7

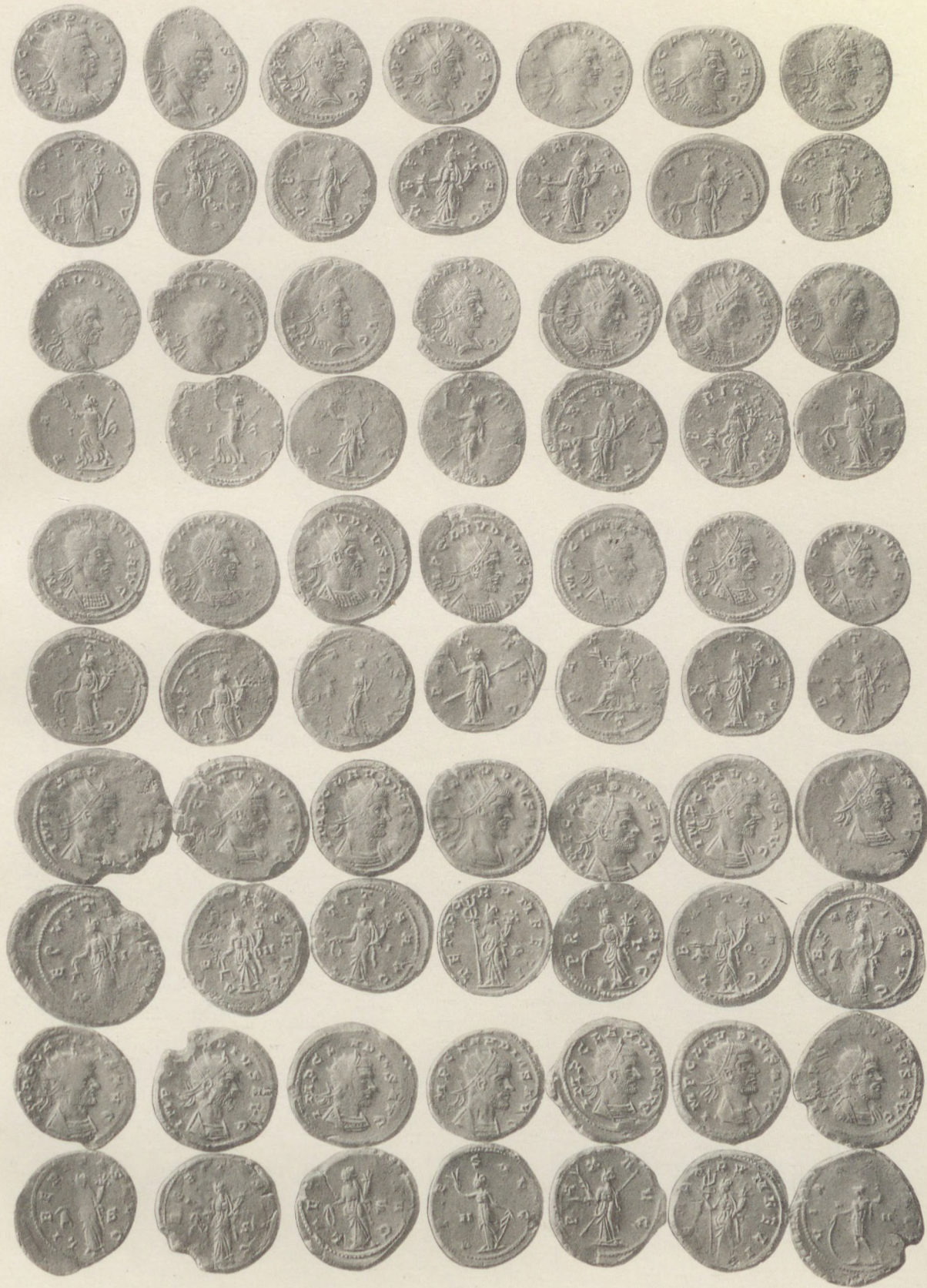
8--14

15--21

22--28

29--35

1--7

8--14

15--21

22--28

29--35

19

22

29

Rómavárosi és viminaciumi veretek — Prägungen von Rom und Viminacium

1

2

1

3

"

7

4

5

6

8

2

1

2

1

3

3

4

5

TAGTÁRSAINK FIGYELMÉBE!

Tagsági érem. Az egyes tagok nevével és a társulatba való felvétel évszámával ki-verendő társulati érem (lásd a Közlöny XXV. évfolyamának 7. oldalán levő képet) ezüst példánya 12 pengő áron rendelhető meg, még pedig az ár előzetes beküldése mellett. Vidéki rendelés esetén még 80 fillér postaköltség is beküldendő.

A társulat 20 éves fennállására vert zseton (lásd a Közlöny XXV. évfolyamának 15. oldalán levő képet) bronz példányai még kaphatók, darabonként 3 pengő áron.

A társulat 20 éves fennállása alkalmából vert kétoldalú érem, amely *Berán Lajos* szobrászművész műve (lásd a Közlöny XXV. évfolyamának 17. oldalán levő képet) még néhány példányban kapható. Ára 15 pengő. Postai küldés esetén postaköltség fejében még 80 fillér küldendő be.

A társulat 30 éves fennállására készült kétoldalú érem, *Szántó Gergely* szobrászművész műve (lásd a Közlöny XXX—XXXI. évfolyamának 95. oldalán levő képet), még néhány példányban kapható. Ára 15 pengő. Postai küldés esetén még 20 fillér postaköltség küldendő be.

A társulat 35 éves fennállására készült egyoldalú érem, *Telcs Ede* szobrászművész műve (lásd a Közlöny jelen évfolyamában levő képet), még néhány példányban kapható, 12 pengő áron. Postai küldés esetén még 80 fillér postaköltség küldendő be.

„*Gróf Desseffy Miklós barbár pénzei*” című mű, 54 képestáblával, 8 pengő áron áll tagjaink rendelkezésére. Más érdeklődők 16 pengő áron szerezhetik meg. A mű árával együtt 1 pengő postaköltség is beküldendő.

„*Dr. Alföldi András: Siscia.*” Előmunkálatok a Pannoniában vert római pénzek rendszeres összefoglalásához. Különlenyomat a Közlöny XXVI—XXVII. (1927—1928) évfolyamából, 9 képestáblával. Ára 3 pengő; nemtagoknak 5 pengő.

A Numizmatikai Közlöny régi évfolyamai, azonban már csak a IX., XII., XIV., XVIII—XIX., XX., XXI—XXII., XXIII—XXIV., XXV., XXVI—XXVII., XXVIII—XXIX., XXX—XXXI. és XXXII—XXXIII. évfolyamok még kaphatók. A IX., XII., XIV., XVIII—XIX., XX., XXI—XXII. és a XXIII—XXIV. évfolyamok 2—2 pengő áron, a többiek évfolyamonként 10 pengő áron. Nemtagok 4, illetve 20 pengőt fizetnek évfolyamonként. A megrendeléskor évfolyamonként 50 fillér postaköltség is beküldendő.

„*Az Érem*” című folyóiratunk régi évfolyamait t. tagjaink a következő áron kaphatják: I. évfolyam (3 füzetben) ára 3 pengő, a II. évfolyam (egy füzet) ára 1 pengő, a III. évfolyam (egy füzet) ára 1 pengő, a IV. évfolyam (egy füzet) ára 1 pengő, az V. évfolyam (két füzet) ára 2 pengő 50 fillér, a VI. évfolyam (egy füzet) ára 1 pengő 50 fillér, a VII. évfolyam (egy füzet) ára 2 pengő, végre a VIII. évfolyam (egy füzet) ára 1 pengő 50 fillér. Nemtagok ezen áraknak kétszeresét fizetik.

„*Tower Hugó: I. Ferenc József fémpénzei 1848—1916.*” című mű, e korszak pénzeinek magyar- és németnyelvű, teljesen kimerítő táblázatos kimutatása, 1 pengő 50 fillér áron kapható.

A megrendeléseket és a fentiekre vonatkozó pénzküldeményeket kérjük vagy a társulat 51.010. számú postatakarékpénztári csekkszámájára befizetni, vagy pedig Zimmermann Lajos dr. társulati elnök nevére és címére (Budapest, IV., Váci-utca 78—80. sz.) beküldeni.

